

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Na raskrižju kultura – novi metodološki izazovi

sv. 7.

Nakladnik/Publisher

Sveučilišta u Mostaru, Filozofski fakultet /University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences

Za nakladnika/For publisher

Zoran Tomić, rektor/rector

Ivica Musić, dekan/dean

Sunakladnici/Co-publishers

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Osijek

Synopsis, d.o.o., Zagreb – Sarajevo

Za sunakladnike/For co-publishers

Željko Holjevac

Ivan Pandžić

Uredničko vijeće/Editorial board

Dražen Barbarić

Miro Jakovljević

Ines Blažević

Katica Krešić

Miljenko Brekalo

Ivica Musić

Mate Buntić, glavni urednik

Marko Odak

Karsten Dümmel

Jela Sabljčić-Vujica

Gordana Iličić

Ugo Vlasisavljević

Znanstveno vijeće/Advisory board

Mladen Ančić

Tonči Matulić

Aleksandar Bogdanić

Đorđe Obradović

Damir Boras

Miroljub Radojković

Božo Goluža

Božo Skoko

Vesna Kazazić

Iko Skoko

Stipe Kutleša

Ante Uglešić

Mile Lasić

Zoran Tomić

Ivo Lučić

Ružica Zeljko-Zubac

Tajnik/Secretary

Mate Penava

Lektura i korektura tekstova na hrvatskom jeziku/Croatian proofreading

Marija Vukoja Mikulić

Prijevod i lektura tekstova na engleskom jeziku/English proofreading

Zoran Pervan

Naslovnica/Cover

Marin Musa

Mate Penava

Tisak/Print

PRESSUM

Adresa uredništva/Editorial adress

Matice hrvatske b. b., 88000 Mostar

Telefon/Phone: +387/036/355-400

Faks/Fax: +387/036/355-401

E-mail: ikj@ff.sum.ba

Naklada/Circulation

500

Referiran u/Indexed in:

Central and Eastern European Online Library (www.ceeol.com)

ISSN 2303-7423

Mostar	2021.	sv. 7.	str. 203
--------	-------	--------	----------

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

*Na raskrižju kultura – novi
metodološki izazovi*

sv. 7.

PRES

Mostar, 2021.

Sadržaj

Proslov	7
Dijana Korać ♦ Božo Goluža ♦ Marina Beus KOMEMORIRANJE PAPA I BISKUPA U HODONIMIMA HERCEGOVINE	9
Ivica Glibušić HRVATSKA POLITIKA U BOSNI I HERCEGOVINI TIJEKOM PRVOGA SVJETSKOG RATA – POKUŠAJ RJEŠAVANJA HRVATSKOGA PITANJA I BUĐUĆEGA STATUSA BOSNE I HERCEGOVINE	33
Miljenko Brekalo ♦ Anamarija Lukić ♦ Ivan Stipić ESSEGG: OD GASTRONOMIJE DO JEZIČNOGA IDENTITETA	63
Anita Zovko ♦ Ida Conar MARGINALNE SOCIJALNE GRUPE I FUNKCIONALNA PISMENOST	83
Gordana Iličić PREISPITIVANJE LINEARNE LOGIKE ILI OSLANJANJE NA VIŠESTRUKI ČIMBENIK U POSTOJEĆIM TEORIJAMA RJEŠAVANJA ETNIČKIH SUKOBA	97
Ivona Šetka Čilić ♦ Tonina Ibrulj THE USE OF INFLECTIONAL AND DERIVATIONAL SUFFIXES IN THE NOVELS <i>HARRY POTTER AND THE PHILOSOPHER'S STONE AND TWILIGHT</i>	119
Mijo Zidar DIGITALIZACIJA KULTURNIH I OBRASOVNIH SADRŽAJA U KONTEKSTU KRIZE UZROKOVANE PANDEMIJOM KORONAVIRUSA	145
Maja Džolan <i>STAKLENA MENAŽERIJA</i> TENNESSEEJA WILLIAMSA – PRVA DRAMA SJEĆANJA	163
Marija Živković IZGUBLJEN U PRIJEVODU: BALETNA ADAPTACIJA ROMANA <i>OPASNE VEZE</i>	175
Denis Šabić UPRAVLJANJE OSOBNOŠĆU KOMUNIKACIJOM – UTJECAJ <i>DRESS CODEA</i> NA PORUKU JAVNOSTI	191
Upute za suradnju i oblikovanje priloga	201

Proslov

U današnjemu pluralnom društvu, a i znanosti koja po svojoj naravi teži inventivnosti, kreativnosti i agilnosti, suočeni smo s novim metodološkim izazovima koji nastoje otvoriti neka nova rješenja za društvo koje je upravo danas pod utjecajem brojnih promjena. Stoga su i ciljevi održavanja 7. međunarodne konferencije *Identiteti – kulture – jezici: Na raskrižju kultura – novi metodološki izazovi* bili pokušaji spajanja različitih kulturoloških silnica koje oblikuju i oduvijek uvjetuju našu zbilju, osobito bosanskohercegovačku, propitkivanjem široka opsega tema te pokušaji doseganja novoga znanstvenog i stručnog dometa pomoću novih metodologija u području različitih društvenih i humanističkih disciplina.

Konferencija je održana 27. studenoga 2020. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Mostaru u organizaciji Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar“ – područni centar Osijek, Fakulteta političkih znanosti i međunarodnih odnosa Sveučilišta Matej Bel iz Banke Bystrice te Fakulteta filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Na Konferenciji je izloženo 26 tema, a deset je radova prošlo pozitivan recenzijski postupak i nalaze se u ovome *Godišnjaku*.

Nadamo se kako će ovi radovi pomoći u pokušajima pronalaska odgovora na pojedina pitanja s kojima se susreću današnje društvo i znanost, a oboje su neprestano pod utjecajem brojnih promjena.

U ime Uredništva iskreno zahvaljujem sudionicima Konferencije, autorima pristiglih radova, recenzentima te svima onima koji su marljivo radili da bi i ovaj *Godišnjak*, sedmi po redu, ugledao svjetlo dana.

Mate Buntić, glavni urednik

—Dijana Korac ♦ Božo Goluža ♦ Marina Beus—

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

dijana.korac@ff.sum.ba – bozo.goluza@ff.sum.ba – marina.beus@ff.sum.ba

UDK: 711.6/.7(497.6 Hercegovina):929

Prethodno priopćenje

KOMEMORIRANJE PAPA I BISKUPA U HODONIMIMA HERCEGOVINE

Sažetak

Hodonimi su posljednjih desetljeća jedna od poprilično zastupljenih tema različitih znanstvenih istraživanja. Iako ulična nomenklatura prije svega služi za lakšu orijentaciju ljudi u određenome prostoru, ona ima puno dublje simboličko značenje. Budući da se svaka velika društveno-politička promjena manifestira i na izmjeni ulične toponimije, što je očito i na primjeru Hercegovine, nazivi hodonima svakako su u korelaciji s određenom političkom opcijom, čiji je cilj kroz komemoriranje pojedinih osoba i događaja utjecati na kolektivno (selektivno) sjećanje društvene zajednice.

Predmet je našega interesa razdoblje nakon osamostaljenja Bosne i Hercegovine, kada je došlo do veće promjene ulične nomenklature. Tada su prilikom nazivi ulica i trgova, koji su evocirali uspomenu na razne partizanske borbe i događaje iz Drugoga svjetskog rata kao i na komunističke političke i kulturne djelatnike, zamijenjeni imenima osoba i događaja iz hrvatske povijesti kojima se nastojalo utjecati na jačanje nacionalne svijesti i kolektivnoga identiteta.

U nazivlju hercegovačkih ulica komemorirana su i imena pojedinih papa i biskupa, a analiza njihove prisutnosti u najnovijoj uličnoj nomenklaturi na području Hercegovine ukazuje na jedan segment kolektivnoga, odnosno selektivnoga sjećanja Hrvata koji žive na ovome području. Analiza obuhvaća dvije hercegovačke županije (Hercegovačko-neretvansku i Zapadnohercegovačku), a temelji se na podacima iz službenih glasila te mrežnih stranica gradova i općina.

Ključne riječi: papa; biskup; Hercegovina; hodonimi; ulice; trgovi

COMMEMORATION OF POPES AND BISHOPS IN HODONYMS OF HERZEGOVINA

Summary

Hodonyms have been one of the more scientifically researched topics over the past decades. Although street nomenclature primarily aids easier orientation of people in a particular area, it has a quite deeper symbolic meaning. Since every great socio-political change also manifests itself in a replacement of street toponymy, as also evident in Herzegovina, the names serving as hodonyms definitely correlate with a particular political option whose goal is to influence the collective (selective) memory of a social community by commemorating selected individuals and events.

The object of our interest is the period after the independence of Bosnia and Herzegovina was declared, when greater change of street nomenclature occurred. The names of streets and squares that evoked memories of different partisan fighters and events from the Second World War, as well as communist political and cultural workers, were replaced by the names of persons and events from the Croatian history thus trying to influence the strengthening of national consciousness and collective identity.

The names of Herzegovinian streets also serve to commemorate popes and bishops and the analysis of their presence in the street nomenclature in the Herzegovina region suggests one segment of collective, i.e. selective memory of Croats who live in this area. The analysis includes two Herzegovinian cantons (Herzegovina-Neretva and West-Herzegovina Cantons) and is based on data obtained from the official publications and websites of cities and municipalities.

Keywords: pope; bishop; Herzegovina; hodonyms; streets; squares

Uvod

Jedna od tema različitih znanstvenih istraživanja jest nominacija odnosno de-nominacija ulične nomenklature koja je i u hrvatskoj znanstvenoj zajednici posljednjih godina prilično zastupljena. Pri tome treba naglasiti da je poseban interes usmjeren prema istraživanju hodonima vezanih za razdoblje nakon sloma komunističke vlasti.¹ Budući da se svaka velika društveno-politička promjena

¹ Kako je ova tematika u okviru interesa istraživača iz različitih znanstvenih područja, o čemu svjedoči i velik broj radova u hrvatskoj znanstvenoj zajednici, ovdje ćemo navesti samo neke od njih. No, valja kazati kako se i mnogi drugi radovi, ne manje vrijedni, kao i oni koji donose zanimljive rezultate vezane za hodonime u različitim europskim zemljama, mogu pronaći u ovim člancima. Borislav Grgin, „Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjovjekovni vladari u nazivlju ulica i

manifestira i na izmjeni ulične toponimije, što je očito i na primjeru Hercegovine, nazivi hodonima svakako su u korelaciji s određenom političkom opcijom čiji je cilj kroz komemoriranje pojedinih osoba i događaja utjecati na kolektivno (selektivno) sjećanje društvene zajednice. Pri tome treba imati na umu da ulična nomenklatura ima duboko simboličko značenje, a u isto vrijeme otkriva stajalište službene političke vlasti. Slijedom toga, nakon dolaska nove vlasti gotovo redovito odbacuju se simboli ranijega društveno-političkog sustava, što pokazuju i primjeri nazivlja hercegovačkih ulica i trgova u posljednjih stotinjak godina. U skladu s ovom praksom odvijala se i posljednja velika promjena ulične nomenklature na ovim prostorima (od 90-ih godina 20. stoljeća)² kada su nazivi ulica i trgova, koji su evocirali uspomenu na razne partizanske borbe i događaje iz Drugoga svjetskog rata kao i na komunističke političke i kulturne djelatnike, zamijenjeni imenima osoba i događaja iz hrvatske povijesti kojima se nastojalo utjecati na jačanje nacionalne svijesti i kolektivnoga identiteta.³ S obzirom na

trgova najvažnijih hrvatskih gradova“, *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, 32, 2007., str. 283-295; Zlatko Begonja, „Odonimi kao ideološke manifestacije na primjeru Zadra u XX. stoljeću“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 48, 2006., str. 703-720; Zdravka Jelaska Marijan, „Službena imenovanja i preimenovanja ulica u Splitu 1912.-1928. godine“, *Studia ethnologica Croatica*, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, 26, 2014., str. 229-252; Bojan Marjanović, „Promjena vlasti, promjena ulica“, *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*, Klub studenata sociologije „Diskrepancija“, 12, 2007., str. 105-127; Ivana Crljenko, „Izraženost identiteta u gradskoj toponimiji kvarnerskih i istarskih gradova“, *Hrvatski geografski glasnik*, Hrvatsko geografsko društvo, 1, 2008., str. 67-89; Jelena Stanić - Laura Šakaja - Lana Slavuj, „Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova“, *Migracijske i etničke teme*, Institut za migracije i narodnosti, 1-2, 2009., str. 89-124; Lena Mirošević, „Imena ulica i trgova kao odraz zajedničkoga kulturno-povijesnog naslijeđa“, *Kartografija i geoinformacije*, Hrvatsko kartografsko društvo, 16, 2011., str. 57-71; Lena Mirošević - Marin Borzić, „Ulična nomenklatura grada Splita kao odraz političkih i kulturnih promjena“, *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, Hrvatsko etnološko društvo i Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta, 37, 2014., str. 187-201; Ivica Mataija, „Gospička hodonimija“, *Folia onomastica Croatica*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 23, 2014., str. 143-158.

² Napominjemo da svi današnji hodonimi nisu rezultat promjene ulične nomenklature iz 90-ih godina prošloga stoljeća, nego je i posljednjih godina u nekim hercegovačkim općinama i gradovima došlo do novih imenovanja ulica.

³ Duško Petrović, „Anatomija identiteta. Teorijsko problematiziranje identiteta“, *Etnološka istraživanja*, Etnografski muzej, 11, 2006., str. 226-227; B. Grgin, *n. dj.*, str. 283-295; Z. Begonja, *n. dj.*, str. 719; B. Marjanović, *n. dj.*, str. 109; I. Crljenko, *n. dj.*, str. 69; L. Mirošević, *n. dj.*, str. 69; Lena Mirošević, „Gradska toponimija kao nositelj kolektivnih identiteta“, *Geografska imena. Zbornik radova s Prvog nacionalnog znanstvenog savjetovanja o geografskim imenima*, Vladimir Skračić – Josip Faričić (ur.), Sveučilište u Zadru, 2011., str. 83-93; J. Stanić - L. Šakaja - L. Slavuj, *n. dj.*, str. 90. Također više vrijednih radova vezanih uz navedenu tematiku može se naći u: Maja Brkljačić - Sandra Prenađa (ur.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing - Tehnička knjiga 2006.; Michal Sladeček - Jelena Vasiljević - Tamara Petrović Trifunović (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Zavod

činjenicu da je hrvatski narod tradicionalno vezan za Katoličku Crkvu, osim nacionalnoga ističe se i katolički identitet naroda, pa su to zasigurno razlozi zbog kojih su se u uličnoj nomenklaturi našla i imena papa i biskupa. Iako nije tema ovoga rada, valja spomenuti i to da se, osim papa i biskupa, u hercegovačkim hodonimima čuva uspomena i na brojne katoličke svece te svećenike, redovnike i redovnice.

1. Rezultati istraživanja

Analiza uličnoga nazivlja dviju hercegovačkih županija (Hercegovačko-neretvanske i Zapadnohercegovačke), koja se temelji na podacima iz službenih glasila te mrežnih stranica gradova i općina,⁴ pokazala je kako su pape i biskupi zastupljeni u šest gradova i općina (Mostar, Široki Brijeg, Posušje, Ljubuški, Čitluk i Neum).⁵ Najprije valja ustvrditi činjenicu kako su, s obzirom na uče-

za udžbenike, 2015. Isticanje nacionalne svijesti i jačanje kolektivnoga identiteta posebno je očito u poslijeratnim razdobljima što pokazuju neka istraživanja. O tome više: Boris Banovac, „Etničnost i regionalizam u Istri: povijesni rakurs i suvremeni kontekst“, *Migracijske i etničke teme*, Institut za migracije i narodnosti 4, 1996., str. 279; Boris Banovac, „Modernitet, prostor i konstrukcija identiteta“, *Revija za sociologiju*, Hrvatsko sociološko društvo, 3-4, 2000., str. 114; Duško Sekulić, „Prostor i identitet“, *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, Erasmus Gilda, 19, 1997., str. 46-57.

⁴ Rezultati analize uličnoga nazivlja izneseni u tekstu, tablicama i grafikonima ovoga rada temelje se na podacima objavljenim u: *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Mostar*, Mostar, 1-2/1995., str. 10; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Mostar*, Mostar, 5/1995., str. 16; *Službeno glasilo općina Zapad, Jugozapad i Jug Mostar*, Mostar, 3/1998., str. 11; *Službeno glasilo gradske općine Mostar Jugozapad*, Mostar, 3/2003., str. 1; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 8/2013., str. 139-141; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 5/2015., str. 85-87; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 2/2016., str. 63; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 4/2016., str. 97; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 4/2019., str. 47; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 7/2020., str. 57-58; *Službeni glasnik općine Posušje*, Posušje, 1/2005., str. 1-8; *Službeni glasnik općine Posušje*, Posušje, 5/2005., str. 203; *Službeni glasnik općine Posušje*, Posušje, 10/2005., str. 89; *Službeni glasnik općine Posušje*, Posušje, 12/2018., str. 215-216; *Službeni glasnik općine Široki Brijeg*, Široki Brijeg, 1/2004., str. 24-42; *Službeni glasnik grada Širokog Brijega*, Široki Brijeg, 6/2015., str. 194; *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 1/2016.; *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 7/2017., str. 322-325; *Narodni list općine Neum*, Neum, 1/1993., str. 3-4; *Rješenje o utvrđivanju novih imena ulica u Neumu*, br. Rješenja R-01-I-13/02, Neum, 27. 3. 2002.; *Odluka o adresnom sustavu općine Neum i označavanju naseljenih mjesta, ulica i trgova nazivima te zgrada brojevima*, broj Odluke 01-02-870/17, Neum, 19. 6. 2017.

⁵ Ostale općine u kojima živi većinsko hrvatsko stanovništvo (Stolac, Čapljina, Ravno, Grude i Prozor-Rama) nemaju nijednu ulicu posvećenu nekomu od rimskih papa ili pak katoličkih biskupa. Dok se u Ravnome nalazi samo Trg Rudera Boškovića na čijoj se adresi nalaze sve važne institucije, u Stocu je imenovano 13 ulica, u Čapljini pet trgova i 31 ulica, u Grudama 22 ulice, a u Općini Prozor-Rama 12 ulica. *Narodni list općine Čapljina. Službeno glasilo*, Čapljina, 2/2016., str. 1-3; *Narodni list općine Stolac*, Stolac, 3/1994., str. 2-3; *Službeni glasnik općine Grude*, Grude, 1/2004.;

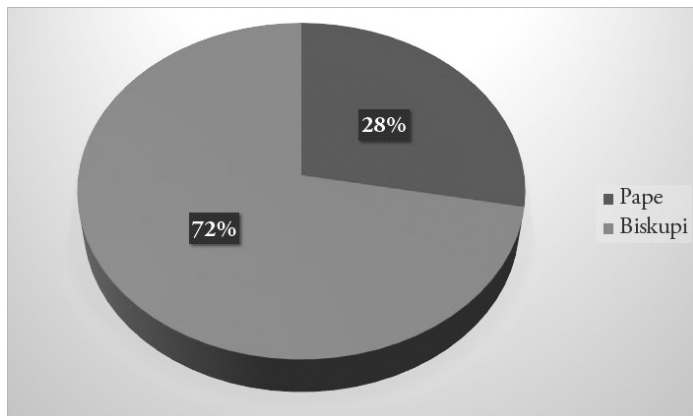
stalost pojavljivanja u uličnoj toponimiji Hercegovine, biskupi zastupljeniji od papa. Naime, u ovim hercegovačkim gradovima i općinama 72 % hodonima (23 od 32 ulice i trga) nosi ime po jednome od hrvatskih biskupa i kardinala (Grgur Ninski, Petar Berislavić, Faust Vrančić, Rafo Barišić, Josip Juraj Strossmayer, Anđeo Kraljević, Paškal Buconjić, Alojzije Mišić, Alojzije Stepinac, Petar Čule, Franjo Kuharić, Ćiril Kos), dok je pet papa (Ivan VIII., Lav X., Siksto V., Urban VIII., Ivan Pavao II.) komemorirano u dva trga i sedam hercegovačkih ulica, što čini 28 % od ukupna broja ovih hodonima.

Zanimljivo je ukazati na činjenicu da je samo jedan od pet komemoriranih papa iz novijega vremena, dok su gotovo svi biskupi djelovali u novije vrijeme (19. i 20. stoljeće). Više je razloga zašto je to tako. U Hercegovini, a ni u cijeloj Bosni i Hercegovini, stoljećima nije postojala redovita crkvena hijerarhija. Hercegovački apostolski vikarijat (to još nije redovita crkvena uprava) uspostavljen je 24. ožujka 1846. godine. Prvim vikarom postao je fra Rafael (Rafo) Barišić (1846. – 1863.). Naslijedio ga je fra Anđeo Kraljević (1864. – 1879.), a nakon njega dolazi fra Paškal Buconjić (1880. – 1881.) koji prilikom ponovne uspostave redovite crkvene hijerarhije (1881.) postaje prvim dijecezanskim mostar-sko-duvanjskim biskupom (1881. – 1910.). Na biskupskoj stolici u Mostaru Buconjića je naslijedio fra Alojzije Mišić (1912. – 1942.), a nakon njega mostar-sko-duvanjskim biskupom postaje dijecezanski svećenik dr. Petar Čule (1942. – 1980.). Iz ovoga je jasno zašto se u nazivima hercegovačkih ulica i trgova uglavnom spominju biskupi iz 19. i 20. stoljeća. Valja istaknuti i činjenicu da su petorica od 12 komemoriranih biskupa svoju službu obnašali u Hercegovini.

S druge strane, kada je riječ o papama, razumljivo je da su se predlagači nazivlja ulica i trgova osvrtni na bogatu povijest veza između hrvatskoga katoličkog

Službeni glasnik općine Grude, Grude, 1/2018., str. 2-8; <https://prozor-rama.org/o-opcini> (12. IX. 2020.); <https://ravno.ba/> (12. IX. 2020.). Valja napomenuti da se u navedenim službenim glasilima Općine Grude ne nalazi Ulica fra Paškala Buconjića koja se može pronaći na nekim mrežnim stranicama vezanim za popis izbornih jedinica za lokalne izbore 2016. i 2020. godine. Iz mjerodavnih ureda Općine Grude dobili smo potvrdu kako su svi službeni nazivi grudskih ulica objavljeni u navedenim službenim glasilima, a je li i kada, između ostalih, Ulica fra Paškala Buconjića bila ranije imenovana te u međuvremenu zamijenjena novim nazivom, nismo dobili odgovor. Također treba napomenuti da smo, tragajući za odlukama o preimenovanjima ulica i trgova iz mjerodavnih općinskih tijela vlasti u Općini Ravno i Općini Prozor-Rama, došli do podataka da, iako se na službenim stranicama i jedne i druge općine te u službenim općinskim aktima koriste, u odnosu na razdoblje komunizma, novi nazivi ulica, odnosno trga kada je riječ o Općini Ravno, njihovo imenovanje nije, do zaključivanja ovoga rada, prošlo pravnu proceduru.

naroda i Svete Stolice. Ti iznimno dobri odnosi započeli su još s papom Ivanom IV. (640. – 642.),⁶ a napose s Ivanom VIII. (872. – 882.)⁷ koji se 879. godine hrvatskomu knezu Branimiru (879. – 892.) obraća kao „ljubljenomu sinu“. Najomiljeniji papa modernoga vremena svakako je sv. Ivan Pavao II. (1978. – 2005.). Osim iznimne popularnosti odigrao je veliku ulogu u rušenju bezbožnih komunističkih sustava u svijetu, a, što je za Hrvate još važnije, nemjerljiva je njegova uloga u međunarodnome priznanju Republike Hrvatske. Vatikan je među prvima kao suverenu državu Hrvatsku priznao 13. siječnja 1992.⁸ Sve ovo utjecalo je na to da se njihova imena u novijemu razdoblju (nakon pada komunizma) nađu u nazivima ulica i trgova ne samo Republike Hrvatske nego i u hercegovačkim gradovima i općinama s većinski hrvatskim katoličkim pučanstvom.

Graf 1: Odnos zastupljenosti papa i biskupa u hercegovačkim hodonimima

Geografska distribucija uličnoga nazivlja ukazuje na sljedeće činjenice. Najveći broj ulica i trgova posvećenih papama i biskupima nalazimo u Posušju (jedan trg i 11 ulica), što čini 37,5 % od ukupna broja. Naime, u Posušju jedan trg i četiri ulice nose ime jednoga pape, a sedam ulica posvećeno je jednomu od katoličkih biskupa. Na drugome mjestu nalazi se Široki Brijeg u kojemu osam ulica komemorira uspomenu na nekoga biskupa (25 % od ukupna broja). Na trećemu mjestu po učestalosti pojavljivanja imena papa i biskupa u nazivlju trgova i ulica nalaze se Mostar i Čitluk (po 12,5 % od ukupna broja). Naime, u

⁶ Mile Vidović, *Povijest Crkve u Hrvata*, Crkva u svijetu, 1996., str. 33-42.

⁷ *Isto*, str. 58-61.

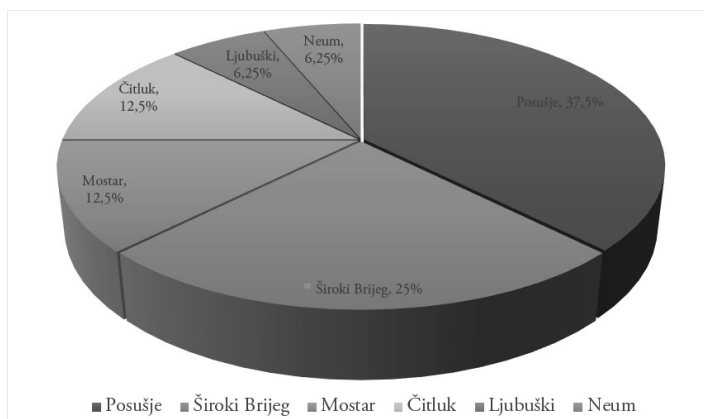
⁸ Marijo Milić, *Pape od sv. Petra do Ivana Pavla II.*, Laus, 1998.

KOMEMORIRANJE PAPA I BISKUPA U HODONIMIMA HERCEGOVINE

Mostaru četiri ulice nose imena hrvatskih biskupa, u Općini Čitluk jedan trg i dvije ulice nose ime jednoga pape, a jedna ulica posvećena je jednomu katoličkom biskupu. Posljednje mjesto po učestalosti pojavljivanja ovakvih hodonima dijele Ljubuški i Neum (po dvije ulice odnosno po 6,25 % od ukupna broja). Dok je u Ljubuškomu jedna ulica posvećena papi, a jedna biskupu, u Neumu dvije ulice nose imena poznatih hrvatskih biskupa.

Tablica 1. Zastupljenost ulica i trgova s imenima papa i biskupa u hercegovačkim gradovima i općinama

Grad/Općina	Ukupan broj (papa + biskup)	Ime pape	Ime biskupa
Posušje	5 + 7	Ivan Pavao II., Ivan VIII., Lav X., Siksto V., Urban VIII.	Grgur Ninski, Petar Berislavić, Faust Vrančić, Rafo Barišić, Alojzije Stepinac, Petar Čule, Franjo Kuharić
Široki Brijeg	0 + 8		Grgur Ninski, Rafo Barišić, Josip Juraj Strossmayer, Andeo Kraljević, Alojzije Mišić, Alojzije Stepinac, Franjo Kuharić, Ćiril Kos
Mostar	0 + 4		Rafo Barišić, Paškal Buconjić, Alojzije Stepinac, Petar Čule
Čitluk	3 + 1	Ivan Pavao II.	Alojzije Stepinac
Ljubuški	1 + 1	Ivan Pavao II.	Alojzije Stepinac
Neum	0 + 2		Alojzije Stepinac, Petar Čule

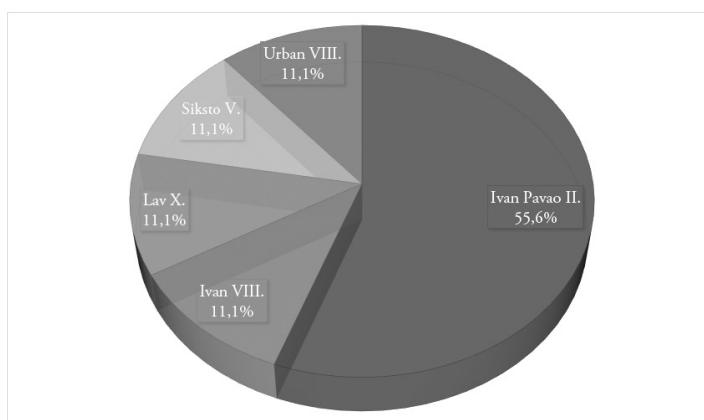

Graf 2.: Zastupljenost ulica i trgova s nazivima papa i biskupa u hercegovačkim gradovima i općinama

Analiza zastupljenosti pojedinoga pape u hodonimima Hercegovine dala je sljedeće rezultate. Na prvome mjestu nalazi se papa Ivan Pavao II. čije ime komemoriraju dva trga i tri ulice u Hercegovini (55,6 % od ukupna broja uličnoga nazivlja u Hercegovini koje nosi ime po papi), dok drugo mjesto dijele pape Ivan VIII., Lav X., Siksto V. i Urban VIII. po kojima je nazvana po jedna ulica u Hercegovini (po 11,1 % od ukupna broja uličnoga nazivlja koje komemorira uspomenu na papu).

Tablica 2. Učestalost pojavljivanja pojedinih papa po gradovima i općinama

Ime	Broj trgova i ulica	Grad/Općina
Ivan Pavao II.	2 trga i 3 ulice	Posušje (trg), Čitluk (trg), Čitluk – dvije ulice (Međugorje i Bijakovići), Ljubuški – ulica
Ivan VIII.	1 ulica	Posušje
Lav X.	1 ulica	Posušje
Siksto V.	1 ulica	Posušje
Urban VIII.	1 ulica	Posušje

Grafikon 3. Međusoban odnos zastupljenosti papa u nazivlju hercegovačkih ulica i trgova

Kao što je spomenuto, u uličnoj nomenklaturi Hercegovine od papa najzastupljeniji je Ivan Pavao II., čije ime nose trgovi u Čitluku i Posušju te tri ulice u Hercegovini (dvije ulice u Općini Čitluk – Međugorje i Bijakovići te ulica u Ljubuškomu – Pregrađe), što sve zajedno čini 55,6 % od ukupno zabilježenih ulica i trgova u Hercegovini koji nose imena po papama i biskupima. Činjenica

da trgovi kao najreprezentativniji dijelovi grada nose imena po „najistaknutijim“ osobama također mnogo govori o mjestu pape Ivana Pavla II. u kolektivnome sjećanju Hrvata u Hercegovini. Hrvatski katolički narod pohodio je pet puta: Zagreb, 10. – 11. rujna 1994.; Sarajevo, 12. – 13. travnja 1997.; Zagreb, Marija Bistrica, Split i Solin, 2. – 4. listopada 1998., kada je u Zagrebu proglasio blaženim kardinala Alojzija Stepinca; Đakovo, Osijek, Dubrovnik, Rijeka, Zadar, 5. – 9. lipnja 2003. U Dubrovniku je tom prigodom 6. lipnja proglasio blaženom Mariju Propetoga Isusa Petković. Drugi posjet pape Ivana Pavla II. hrvatskomu katoličkom narodu u BiH zbio se u Banjoj Luci 22. lipnja 2003., kada je blaženim proglasio Ivana Merza.⁹

Po jedna ulica u Hercegovini čuva uspomene na pape Ivana VIII., Lava X., Siksta V. te Urbana VIII., čija imena komemoriraju ulice u Posušju. Navedeni pape zauzimaju po 3,1 % od ukupno zabilježenih ulica i trgova u Hercegovini koji nose imena po papama i biskupima. Svi ovi pape zauzimaju važno mjesto u povijesti hrvatskoga naroda. Jedan od razloga, zasigurno presudan, zbog čega je papa Ivan VIII. dobio mjesto u navedenim hodonimima proizlazi iz njegova odnosa s knezom Branimirom kojega ovaj papa, kao i hrvatski narod, blagoslivlja u pismu iz 879. godine, a taj je događaj u hrvatskoj historiografiji tumačen kao međunarodno priznanje hrvatske države.¹⁰

Papa Lav X. (1513. – 1521.) također nije iznenađenje u uličnome nazivlju Hercegovine s obzirom na činjenicu da se često ističe kako je ovaj papa u pismu banu Petru Berislaviću iz 1519. godine hrvatski prostor nazvao „predziđem kršćanstva“ (*Antemurale Christianitatis*).¹¹ Papa je bio dobro upoznat s teškim

⁹ O papi Ivanu Pavlu II. i njegovu odnosu prema Hrvatima vidi primjerice: M. Milić, *n. dj.*, str. 279–285; Božo Goluža, *Povijest Crkve*, drugo izdanje, Crkva na kamenu, 2015., str. 462–463; Nedjeljko Ante Ančić (ur.), *Papa u Splitu i Solinu. Drugi pastirski pohod Ivana Pavla II. Hrvatskoj*, Crkva u svijetu, 1998.; Ana Holjevac Tuković – Robert Holjevac, „Uloga Svete Stolice i Ivana Pavla II. u međunarodnom priznanju Republike Hrvatske“, *Bogoslovska smotra*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1, 2019., str. 57–84.

¹⁰ O papi Ivanu VIII. i njegovu odnosu s knezom Branimirom vidi: *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII.*, (pisma prevela i napomene napisala Mirjana Matijević-Sokol, predgovor napisao Mate Zekan), Književni krug, 1989.; Mirjana Matijević Sokol, „Pisana svjedočanstva o knezu Branimiru“, *Hrvatska revija*, Matica hrvatska, 2, 2018., str. 28–31; Franjo Šanjek, „Uloga papinstva u afirmaciji Hrvatske u ranom srednjem vijeku (7. – 12. st.)“, *Problemi sjevernog Jadrana*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 9, 2009., str. 7–25.

¹¹ Navedena je teza o dobivanju naslova *Antemurale Christianitatis* prihvaćena u široj javnosti, iako u historiografiji postoje različita mišljenja o tome tko je i kada prvi put upotrijebio navedeni izraz. Naime, prvi neupitan slučaj uporabe ovakva izričaja u svezi s Hrvatskom i zaustavljanja daljnjih osmanlijskih prodora vezan je za Krstu Frankopana koji 1523. godine u obraćanju papi Hadrijanu

stanjem hrvatskoga naroda i hrvatskoga prostora koji su Osmanlije opustošile u svakome pogledu. O tome je modruški biskup Šimun Kožičić Benja 1516. godine pred papom Lavom X. održao govor naslovljen *De Corvatiæ desolatione* (*O opustošenoj Hrvatskoj*).¹²

Siksto V. (1585. – 1590.), čije se podrijetlo veže za hrvatske prostore, također se mogao tumačiti kao „logičan“ izbor prilikom (de)nominacije ulica. Naime, ovaj je papa bio sin Hrvata podrijetlom iz Boke Kotorske koji je odselio u Italiju. S njime je rimska biskupska stolica dosegla svoj vrhunac kada su u pitanju unutrašnji autoritet i prestiž u vanjskoj politici. Dao je novo ustrojstvo papinskoj kuriji, uspostavio je 1588. godine 15 kardinalskih kongregacija, neke bijahu nanovo osnovane, a neke reorganizirane. Bio je izvrstan graditelj te je ostavio neizbrisiv trag na urbanome planu Rima. Među ostalim doveo je kraju izgradnju veličanstvene kupole na crkvi sv. Petra prema Michelangelovu projektu te je na Trg sv. Petra s Neronova stadiona dao donijeti impozantan obelisk. Uz već postojeći hrvatski gostinjac, koji je izgrađen 1453. godine, za Hrvate je u središtu Rima podigao crkvu sv. Jeronima i osnovao kaptol, određivši da mu članovi trebaju znati hrvatski jezik. U više navrata obilazio je i nadgledao gradilište crkve sv. Jeronima, a za izgradnju isplatio je 25 000 škuda. Na razne je načine pomagao Hrvatima u borbi protiv Turaka.¹³

Komemoriranje imena pape Urbana VIII. (1623. – 1644.) zasigurno je uvjetovano činjenicama koje govore o njegovim dobrim odnosima s Katoličkom Crkvom u Hrvata. Naime, ovaj je papa s velikim interesom pratio vjerska zbivanja na hrvatskome prostoru te angažirao mnoge Hrvate za različite crkvene i

VI. govori da je „Hrvatska predzide ili dver kršćanstva“. Spomenimo i da se, godinu dana prije na državnome saboru u Nürnbergu, na sličan način izrazio i njegov otac Bernardin u *Govoru za Hrvatsku* navodeći da je „Hrvatska štit i vrata kršćanstva“. Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1997., str. 108, bilj. 152.

¹² M. Milić, *n. dj.*, str. 208-210; Marija Karbić, „Ostaci ostataka“, Mirko Valentić – Lovorka Čoralić (ur.), *Povijest Hrvata, od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, Školska knjiga, 2005., str. 52-56.

¹³ O papi Sikstu V.: Ratko Perić, „Papa Siksto V. i Hrvati“, *Crkva u svijetu*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, 3, 1985., str. 283-301; Ivan Golub, „Ključna isprava u raspravi o hrvatskom porijeklu pape Siksta V. (o 400. obljetnici sikstinske crkve sv. Jeronima u Rimu)“, *Croatica Christiana periodica*, Katolički bogoslovni fakultet, 20, 1987., str. 93-101; Andrija Mutnjaković, „Arhitektonika pape Siksta V.“, *Analitički Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 27, 2011., str. 177-206; B. Goluža, *n. dj.*, str. 330; M. Milić, *n. dj.*, str. 222-223.

diplomatske poslove za Svetu Stolicu. Također, pružao je pomoć iseljenim Hrvatima, primao hrvatske hodočasnike, donio dekret kojim se na crkvenim sveučilištima, osim dotadašnjih katedri, osniva i ona za „ilirski“ jezik, a za njegova je pontifikata Kongregacija za širenje vjere donijela odluku da se crkvene knjige za slavenska područja tiskaju na glagoljici i bosanici. Posebno je poznata indulgencija koju je 1640. godine podijelio bratovštini sv. Jurja i Tripuna u Mlecima.¹⁴ Ponovo je 1627. godine otvorio Ilirski zavod u Loretu. Franjo Rački ovako niže zasluge pape Urbana VIII. za hrvatski narod: primio je u posjet braću Petra i Nikolu Zrinskoga; podupirao je naše književnike; branio je važnost hrvatskoga značaja Zavoda sv. Jeronima; za slavensku liturgiju osigurao je nove knjige tiskane glagoljicom; surađivao s hrvatskim uglednicima, posebno s isusovcem Bartolom Kašićem, tvorcem prve hrvatske gramatike; u Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu 1642. godine poslao je fra Ivana Tomka Mrnavića i zadarskoga biskupa Oktavijana Garzadora da se upoznaju sa stanjem u tim krajevima.¹⁵ U Rimu je 1627. godine osnovao poseban zavod *Collegio Urbano* (danas čuveno sveučilište Urbanijana) u kojemu su se mladi trebali pripremati za misionarsko služenje. Na tome su sveučilištu i u najnovije vrijeme mnogi Hrvati završili svoje studije.

Što se tiče zastupljenosti imena pojedinoga biskupa u hercegovačkim hodonimima, analizom se došlo do sljedećih rezultata. Na prvome mjestu nalazi se zagrebački nadbiskup i kardinal Alojzije Stepinac čije ime komemorira šest ulica u Hercegovini, odnosno 26,1 % od ukupna broja uličnoga nazivlja u Hercegovini koje nosi ime po biskupima. Drugo mjesto dijele biskupi Rafo Barišić i Petar Čule čija imena nose po tri hercegovačka hodonima, što je 13 % od ukupna broja uličnoga nazivlja u Hercegovini koje komemorira uspomenu na nekoga biskupa. Na trećemu mjestu nalaze se Grgur Ninski i Franjo Kuharić s dvije ulice ili po 8,7 % od ukupna broja ovih hodonima. Na kraju, po jednu ulicu u Hercegovini dobili su biskupi Petar Berislavić, Faust Vrančić, Anđeo Kraljević, Josip Juraj Strossmayer, Paškal Buconjić, Alojzije Mišić i Ćiril Kos

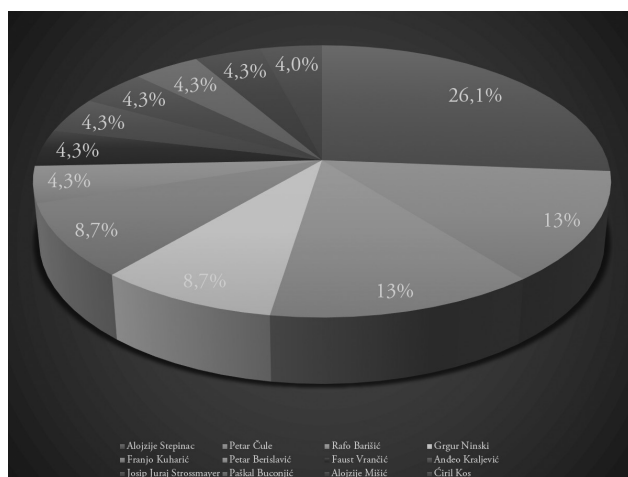
¹⁴ O papi Urbanu VIII. i njegovu odnosu prema Hrvatima s uputom na ostalu literaturu vidi: Juraj Balić - Lovorka Čoralić – Maja Matasović, „Papa Urban VIII. i Hrvati. Tragom indulgencije hrvatskoj bratovštini sv. Jurja i Tripuna u Mlecima (1640.)“, *Croatica Christiana periodica*, Katolički bogoslovni fakultet, 75, 2015., str. 73-88.

¹⁵ Usp. M. Milić, *n. dj.*, str. 231.

(po 4,3 % od ukupna broja hercegovačkih hodonima koji nose ime po nekome biskupu).

Tablica 3. Učestalost pojavljivanja pojedinih biskupa po gradovima i općinama

Ime	Broj ulica i trgova	Grad/Općina
Alojzije Stepinac	6 ulica	Posušje, Široki Brijeg, Mostar, Čitluk (Međugorje), Ljubuški, Neum
Rafo Barišić	3 ulice	Mostar, Široki Brijeg, Posušje
Petar Čule	3 ulice	Mostar, Posušje, Neum
Grgur Ninski	2 ulice	Široki Brijeg, Posušje
Franjo Kuharić	2 ulice	Široki Brijeg, Posušje
Petar Berislavić	1 ulica	Posušje
Faust Vrančić	1 ulica	Posušje
Andeo Kraljević	1 ulica	Široki Brijeg
Josip Juraj Strossmayer	1 ulica	Široki Brijeg
Paškal Buconjić	1 ulica	Mostar
Alojzije Mišić	1 ulica	Široki Brijeg
Ćiril Kos	1 ulica	Široki Brijeg

Grafikon 4. Međusoban odnos zastupljenosti biskupa u nazivlju hercegovačkih ulica i trgova¹⁶

¹⁶ Napominjemo da je pri izračunavanju postotka u međusobnu odnosu zastupljenosti biskupa zaokruživanje na prvu veću decimalu dovelo do neznatna odstupanja u cjelokupnu izračunu (odstupanje od 0,4 %).

Sasvim očekivano, u uličnoj toponimiji Hercegovine od biskupa najzastupljeniji je (a zapravo i na ukupnoj ljestvici analiziranih hodonima) zagrebački nadbiskup i kardinal Alojzije Stepinac (1937. – 1960., zagrebački nadbiskup koadjutor od 1934. godine) čije ime komemorira šest ulica u Hercegovini (Posušje, Čitluk/Međugorje, Široki Brijeg, Ljubuški, Mostar i Neum), što čini 18,8 % od ukupno zabilježenih trgova i ulica koji nose imena po papama i biskupima u Hercegovini. Stepinac je zasigurno jedan od najpoznatijih i najomiljenijih hrvatskih biskupa. U novije je vrijeme njegov život uvelike rasvijetljen, a njegova je biografija zaista impresivna. Ovaj je biskup ponosno stajao i nije pognuo glavu pred totalitarnim komunističkim režimom koji ga je 1946. godine u montiranu procesu osudio na 16 godina zatvorske kazne. Za vrijeme komunističkoga progona papa Pio XII. proglasio ga je kardinalom, a nakon njegove smrti papa Ivan Pavao II., prilikom posjeta hrvatskomu narodu u Mariji Bistrici 1998. godine, proglasio ga je blaženikom.¹⁷ Proces njegove kanonizacije u potpunosti je završen, samo se još čeka službena potvrda Svete Stolice.

Stepinčevu veličinu ovako opisuje biskup Perić:

Oni koji poznaju povijesne prilike misle da se Sveta Stolica u ovim modernim vremenima nikada nije tako zauzela za jednoga čovjeka kao što je to učinila za nadbiskupa i kardinala Stepinca. Nije nam poznato jesu li moderni Pape u ovom stoljeću i za koga upotrebljavali tako značajne i sadržajne pohvale i priznanje kao što su to činili posljednji Vrhovni svećenici za našega Kardinala. Evo nekih izreka i misli:

Za papu Piju XII., koji je zagrebačkoga nadbiskupa uzdigao na kardinalsku čast, Stepinac je neustrašivi nadbiskup koji je 1946. godine odlučio 'govoriti u obranu progonjene Crkve i za slobodu svoga hrvatskog naroda'. On je 'uzor apostolske gorljivosti i kršćanske jakosti'. To je crkveni čovjek s 'izvanrednim zaslugama'. Veliki Pio XII., koji se nije razbacivao pohvalama, kuje u zvijezde Kardinalovu 'hrabrost i krjepost'.

Papa Ivan XXIII. ističe ove karakteristike blagopokojnoga Kardinala: 'Jednostavni i odlični lik oca i pastira Crkve Božje'; 'odličan primjer nesavladive ustrpljivosti'; 'vjerna i pobudna slika Dobroga Pastira'; 'ponos Kardinalskog zbora'. Na svečanoj Misi zaduš-

¹⁷ O kardinalu Alojziju Stepincu više: Eugen Beluhan Kostelić, *Stepinac govori*, Tiskara samostana Apartado, 1967.; Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, drugo izdanje, Glas Koncila - Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, 1993. (prvo izdanje izišlo u Rimu 1974.); Franjo Kuharić, *Poruke sa Stepinčeva groba*, Glas Koncila, 1990.; Lav Znidarčić, *Alojzije Stepinac. O stotoj godišnjici rođenja*, Matica hrvatska, 1998.; Josip Vraneković, *Dnevnik. Život u Krašiću zasužnjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca*, Postulatura bl. Alojzija Stepinca, 2011.; Juraj Batelja, *Živjeti iz vjere. Duhovni lik i pastirska skrb kardinala Alojzija Stepinca*, Nadbiskupski Duhovni stol, 1990.; Ratko Perić, *Nada koja ne postiđuje*, Crkva na kamenu, 2018.

nici 1960. godine Papa veli: ‘Molimo se, da bi sretno došlo do proslave njegova izabranog duha’.

Papa Pavao VI. kao kardinal i nadbiskup u Milanu iznosi ove dvije činjenice i prosudbe: ‘Da je Stepinac htio od slobodna i ponosna čovjeka postati slijepo poslušnim slugom marksizma, mogao je postati *velik* predstavnik svoga naroda. On to nije htio, i zato je morao pasti!’ Odnosno: ‘Stepinac neka nam bude učitelj. Učitelj pouzdanja i dobrote... Nije htio napustiti svoju zemlju, iz ljubavi prema svojoj zemlji’. A kao Papa kaže za Stepinca da je bio i ostao ‘herojski vjeran’.

Papa Ivan Pavao II. u svome telegramu kardinalu Palazziniju, pročelniku Kongregacije za proglašenje svetaca, piše: ‘živa ostaje uspomena na njegovo (tj. Kardinalovo) uzorno svjedočanstvo vjere i na njegovo velikodušno biskupsko služenje’.¹⁸

Papa Benedikt XVI. u pobudnici *Verbum Domini (Riječ Gospodnja)*, izdanj 30. rujna 2010., iz dvotisućljetne crkvene povijesti ističe 16 imena koja su se istaknula kao „iznimni i uzorni ne samo slušatelji nego i izvršitelji Riječi Božje u svome životu i poslanju“, a među njima je i ime Alojzija Stepinca, zagrebačkoga nadbiskupa i kardinala, kao Kristova svjedoka i „mučenika pred bezbožnim komunizmom“. Navest ćemo ta imena kako bi bilo jasnije u kakvu se društvu našao kardinal Stepinac: sv. Antun (251. – 357.), sv. Bazilije Veliki (329. – 379.), sv. Benedikt (480. – 547.), sv. Dominik (1170. – 1221.), sv. Franjo Asiški (1181. – 1226.), sv. Klara Asiška (1193. – 1253.), sv. Ignacije Lojolski (1491. – 1556.), sv. Terezija Avilska (1515. – 1582.), sv. Ivan Marija Vianney (1786. – 1859.), sv. Ivan don Bosco (1815. – 1888.), sv. Terezija iz Lisieuxa (1873. – 1897.), sv. Pio iz Pietrelcine (1887. – 1968.), sv. Josemaria Escrivà (1902. – 1975.), sv. Terezija iz Kalkute (1910. – 1997.), sv. Terezija Benedikta (1891. – 1942.), bl. Alojzije Stepinac (1898. – 1960.).¹⁹

Kardinal Gerhard Ludwig Müller, prefekt Kongregacije za nauk vjere, o kardinalu Stepincu kaže:

Blaženi kardinal Alojzije Stepinac, zagrebački nadbiskup, koji je za biskupsko geslo odabrao *In te Domine speravi* (U tebe se, Gospodine, uzdam), malo prije smrti zbog mučeništva kojemu ga je između 1946. i 1960. podvrgnuo novi komunistički režim u njegovoj zemlji, proročki je izjavio kako država utemeljena isključivo na materijalnim načelima ne može opstati. Drugom prigodom, tijekom svojega zatočeništva u Krašiću, kada su ga pitali za njegovu pastirsku aktivnost u životu pod nadzorom, rekao je da je samo izvršavao svoju dužnost: ‘Trpjeti i raditi za Crkvu’.

¹⁸ Usp. R. Perić, *Nada koja ne postiđuje*, str. III.

¹⁹ Usp. *isto*, str. 17-21.

Ta slava plemenitoga hrvatskog naroda, čovjek duboke vjere i 'svetac koji je na poseban način ostvario Božju riječ u svojem životu i djelovanju' (BENEDIKT XVI., *Verbum Domini*, 48), pokazao nam je da čak i u najtežoj političkoj situaciji, ako pripadamo kršćanskoj stvaralačkoj manjini, možemo u Bogu pronaći milost i savjet koji su potrebni kako bismo donijeli ispravnu odluku, izdržali nevolje, oprostili neprijateljima te prosvijetlili ostatak društva znakovima stvarne nade. U današnje vrijeme neki će pokušati uzaludno omalovažiti i oklevetati njegov veličanstven lik, iznova otvarajući rane njegova mučeništva, ali mislim da je to put koji je Providnost pripremila kako bi održala živim sjećanje na njega i kako bi ubrzala puno priznanje svetosti toga uzornog Pastira. Svaki dobronamjeren čovjek ostat će zadivljen njegovom privrženosti istini, njegovim životnim poštenjem i njegovim služenjem pomirenju, i na ekumenskomu polju. Mi katolici, međutim, uza sve divljenje, pozvani smo i na zajedništvo života, molitve i bogoštovlja s njim. U tomu smislu izričem želju da se njegov grob u prezbiteriju zagrebačke katedrale pretvori u važno središte međunarodnoga hodočašća koje će privući mnoge vjernike, posebice pastire, da mole i časte toga mučenika slobode savjesti u vršenju pastoralne ljubavi.²⁰

Iz navedenoga vidi se kakav ugled ima kardinal Stepinac u svijetu i u Katoličkoj Crkvi, pa nije čudno što ga hrvatski narod, kako u Republici Hrvatskoj tako i u BiH, ističe kao svoj ponos, između ostaloga, nazivajući ulice i trgove njegovim imenom.

S obzirom na to da po tri ulice u Hercegovini nose njihova imena, drugo mjesto po spominjanju u nazivima ulica u hercegovačkim gradovima i općinama dijele biskupi Rafo Barišić i Petar Čule, odnosno po 9,4 % od ukupna broja hodonima koji nose ime po papama i biskupima. Naime, po biskupu Rafi Barišiću nazvane su ulice u Mostaru, Širokome Brijegu i Posušju. Činjenice da je riječ o prvome biskupu Hercegovačkoga vikarijata koji je djelovao u vremenu osmanlijske vlasti boreći se za bolji položaj katolika svakako su utjecale na dobiveno mjesto u uličnoj toponimiji. Ratko Perić o biskupu Barišiću kaže:

Po usmenu dogovoru s Kongregacijom za širenje vjere u siječnju 1846. zatim i u pisanu obliku 29. travnja iste godine, zadobivši već u ožujku od visoke porte u Carigradu ferman, mogao je ući u Mostar i zakonito započeti svoje apostolsko djelo u Hercegovini. Već sljedeće godine, 7. travnja 1847., biskup je Barišić blagoslovio kamen temeljac biskupske rezidencije s kapelicom u Vukodolu na jugozapadnom izlazu iz Mostara. Impozantna zgrada doprla je, iako u ruševnu stanju, do naših dana, vapeći za obnovom. Odcijepio je župu Mostar od Mostarskoga Graca, 1849. (...) Ostat će zapamćen kao hrabar, čestit, inteligentan i popularan biskup. Bio je nedostižna talenta i još nedostižnije energije. Punu 31 godinu upravljao je najprije Bosnom zatim Hercegovinom, kao jedini biskup na cijelom be-ha terenu.²¹

²⁰ Gerhard Ludwig Müller, *Razgovor o nadi*, Verbum, 2016., str. 189.

²¹ Ratko Perić, *Da im spomen očuvamo*, Crkva na kamenu, 2000., str. 42 (cijeli osvrt: str. 40-43). O Rafi Barišiću više u studiji: Petar Vrankić, *La Chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del*

Ime biskupa Čule komemorirano je u ulicama u Mostaru, Posušju i Neumu. Mostarsko-duvanjski biskup i upravitelj Trebinjsko-mrkanske biskupije Petar Čule jedan je od najpoznatijih hercegovačkih biskupa. Svojim djelovanjem za vrijeme komunističke Jugoslavije, bez obzira na sve poteškoće te dugogodišnju zatvorsku kaznu (osuđen na 11 i pol godina), ostao je dosljedan onomu što je propovijedao. Zbog njegova života i držanja prilikom komunističkoga progona nazvan je „hercegovačkim Stepincem“²². Lav Znidarčić o biskupu Čuli kaže: „Kakva paradoksalna situacija: jedini biskup u Vrhbosanskoj metropoliji podnosi težak zatvor, jer brani Crkvu, vjeru i ljudska prava, a istovremeno u toj metropoliji sitne duše i mali ‘račundžije’ kolaboriraju s komunističkom vlašću i pokušavaju svojim izjavama prevariti vjernike i svjetsku javnost kako je, što se tiče položaja Crkve i vjere ‘sve u redu’!“²³

U svome pismu predsjedniku Republike biskup Čule kaže: „Kao kuriozum Zenice navodim ovdje riječi, koje mi je uputio jedan potpukovnik UDB-e na 25. marta 1950. Došao je u moju ćeliju sa nekoliko drugih oficira i bez ikakva uvoda rekao: ‘Pogriješili smo, što te nismo likvidirali 1945., ali još uvijek imamo vremena, da to učinimo’“.²⁴ U zatvoru je biskup Čule pretrpio strahovitu torturu, čak su ga pokušali likvidirati s ostalim zatvorenicima u transportu iz Zenice u Srijemsku Mitrovicu. Doživljavao je udarce s raznih strana, ali je ostao dosljedan u svojim životnim stajalištima i u vođenju biskupije. Sve navedeno zasigurno je utjecalo na komemoriranje biskupa Čule u ovim hercegovačkim hodonimima.

Na trećemu mjestu nalaze se Grgur Ninski i Franjo Kuharić čija imena nose ulice u Širokome Brijegu i Posušju (po 6,3 % u ukupnu broju uličnoga nazivlja u Hercegovini koje komemorira uspomenu na pape i biskupe). Biskup Grgur Ninski (10. stoljeće) bio je suvremenik kralja Tomislava koji se borio za metropolitansku čast na crkvenome saboru 925. godine. Nakon što je pak za nadbi-

vescovo fra Raffaele Barišić (1832-1863), Università Gregoriana Editrice, 1984. Osnovni podatci mogu se naći i u: Robert Jolić, *Leksikon hercegovačkih franjevacā*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica Mostar: RECIPE, 2011., str. 54-56.

²² O biskupu Čuli u posljednje vrijeme mnogo je pisano. O njegovu životu i djelovanju s uputama na ostalu literaturu vidjeti u: Ante Luburić – Ratko Perić (prir.), *Za kraljevstvo Božje. Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule*, Zbornik radova sa Studijskog dana, Mostar, 16. lipnja 1990., Biskupski ordinarijat Mostar, 1991.; Marina Beus, *Kolar između srpa i čekića*, Crkva na kamenu, 2019.

²³ Lav Znidarčić, „Biskup Čule u zatvoru i zatočeništvu“, *Za kraljevstvo Božje*, A. Luburić - R. Perić (prir.), Biskupski ordinarijat Mostar, 1991., str. 123.

²⁴ Usp. L. Znidarčić, „Biskup Čule u zatvoru i zatočeništvu“, str. 198.

skupa izabran splitski biskup Ivan, Grgur ulaže žalbu te se na crkvenome saboru 928. godine donosi odluka da se Ninska biskupija ukinе. Iako je na istome saboru Grguru Ninskomu ponuđeno da bira jednu od tri biskupije (Sisačka, Skradinska i Delmitanska), papa mu dodjeljuje Skradinsku, nakon čega se ovaj biskup više ne spominje u povijesnim vrelima. Razlozi zbog kojih je Grgur Ninski dobio mjesto u uličnoj toponimiji Hercegovine zasigurno leže u tome što se u hrvatskoj historiografiji prikazuje kao borac za glagoljicu i slavenski jezik u bogoslužju.²⁵

Zagrebački nadbiskup i kardinal Franjo Kuharić (1970. – 1997.) u hrvatskome narodu ostao je u sjećanju kao veliki moralni autoritet u teškim vremenima borbe za hrvatsku samostalnost. Na službenoj stranici Zagrebačke nadbiskupije o kardinalu Kuhariću, uz ostalo, piše i ovo:

Franjo Kuharić uvijek je ustajao i ustrajao u obrani vjere, prava pojedinca, inzistirajući na pravednosti i temeljnim načelima u doba komunizma, ali i u Domovinskom ratu. Ostajući trajno na načelima vjere kardinal F. Kuharić branio je pravo Hrvatske na njezinu samostalnost, ali je i s krajnjom otvorenošću ustajao na obranu potlačenih, naglašavajući kršćanska načela pravednosti i ljubavi. U svojem četvrtstoljetnom nadbiskupovanju doživio je uspostavu neovisne i međunarodno priznate države Hrvatske, postao je prvi predsjednik prve Hrvatske biskupske konferencije i pripala mu je čast da kao prvi hrvatski crkveni dostojanstvenik ugosti jednoga rimskog prvosvećenika papu Ivana Pavla II., na hrvatskom tlu, prigodom prvog papina dolaska u Hrvatsku.²⁶

Na kraju, kako je spomenuto, po jednu ulicu u Hercegovini (odnosno po 3,1 % u ukupnu broju hodonima koji nose naziv pape ili biskupa) dobilo je sedam biskupa, i to Petar Berislavić i Faust Vrančić (u Posušju), Paškal Buconjić (u Mostaru) te Anđeo Kraljević, Josip Juraj Strossmayer, Alojzije Mišić i Ćiril Kos (u Širokome Brijegu). Ovi biskupi također nisu veliko iznenađenje u uličnoj nomenklaturi Hercegovine.

Petar Berislavić, vespremski biskup, vranski prior i ban, rođen u Trogiru 1475. godine, imao je zavidnu crkvenu, političku te vojnu karijeru. Vespremskim biskupom imenovan je 1512. godine. No, u hrvatskome narodu zasigurno je jedan od najpoznatijih hrvatskih banova (1514. – 1520.) koji se istaknuo

²⁵ O Grguru Ninskome više: Franjo Šanjek (ur.), *Povijest Hrvata, I., Srednji vijek*, Školska knjiga, 2003., str. 145-149. O stvaranju mita o Grguru Ninskom vidjeti: Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Hrvatska sveučilišna naklada, 1994., str. 159-198.

²⁶ O Franji Kuhariću više: <http://www.zg-nadbiskupija.hr/nadbiskupija/zagrebacki-nad-biskupi/franjo-kuharic-kardinal-1970-1997> (27. IX. 2020.); Miroslav Akmađža, *Franjo Kuharić, Kardinal i vlast*, Profil knjiga, 2020.

u obrani hrvatskih prostora od osmanlijskih napada. Njegovo sudjelovanje u borbama protiv Osmanlija kao i uloga koju mu historiografija pripisuje u naslovu „predziđe kršćanstva“²⁷ zasigurno su razlozi njegova komemoriranja u hodonimima Posušja.

Jedna ulica u Posušju čuva uspomenu na Fausta Vrančića, poznatoga hrvatskog polihistora i izumitelja, iz čijega je bogata životopisa zasigurno manje poznato njegovo biskupstvo (za čanadskoga biskupa potvrđen je 1600., a biskupske se časti odrekao 1608. godine). Budući da je ostavio neizbrisiv trag u mnogim znanostima (od njegovih brojnih djela najpoznatija su *Machinae novae* i *Dictionarium*), hrvatski narod komemorira njegovo ime u različitim institucijama i hodonimima, što je, po svemu sudeći, slučaj i s Općinom Posušje.²⁸

Biskup Anđeo Kraljević, nasljednik biskupa Barišića, imenovan je apostolskim vikarom u Hercegovini 7. prosinca 1864. godine, a posvećen je za biskupa u Zadru 25. ožujka 1865. godine. Blagoslovio je temelje katedrale sv. Petra i Pavla u Mostaru 1866.; otvorio je katoličku školu 1866.; osnovao je tiskaru 1871. godine. Bio je velik branitelj prava svoga hrvatskog naroda pred osmanskom silom.²⁹ Njemu pripadaju najveće zasluge za izgradnju franjevačkoga samostana na Širokome Brijegu 1844. godine, što je zasigurno bilo presudno pri nominaciji ulične nomenklature u ovome hercegovačkom gradu.³⁰

Paškal Buconjić je nakon uspostavljanja redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine imenovan prvim biskupom Mostarsko-duvanjske biskupije, a od 1890. godine pod njegovom je upravom bila i Trebinjsko-mr-

²⁷ Usp. Joško Zaninović, „Kako je biskup, ban i vranski prior Petar Berislavić pribavio Hrvatskoj naslov ‘predziđe kršćanstva’“, *Croatia Christiana periodica*, Katolički bogoslovni fakultet, 33, 1994., str. 109-134; Miroslav Palameta, „Narativ o bitki kod Dubice 1513. godine iz Životopisa Petra Berislavića fikcionalna je priča“, *Hercegovina*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru - Studij povijesti, 1 (26), treća serija, 2015., str. 135-152; Eduard Peričić, „Ban Petar Berislavić“, *Crkva u svijetu*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, 3, 1971., str. 258-266; Ivan Tomko Mrnavić, *Vita Petri Berislavi - Životopis Petra Berislavića*, priredila Tamara Tvrtković, Hrvatski institut za povijest - Muzej grada Trogira, 2008.

²⁸ O Faustu Vrančiću: Zrinka Blažević, „Faust Vrančić (1551.-1617.) i intelektualna kultura njegova doba“, *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, 52, 2017., str. 53-66; Iva Kurelac, „Oporuka Fausta Vrančića iz ostavštine plemićke obitelji Draganić-Vrančić u Državnom arhivu u Rijeci“, *Croatia Christiana periodica*, Katolički bogoslovni fakultet, 71, 2013., str. 41-67; *Faust Vrančić i njegovo doba. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanoga u povodu 400. obljetnice objavljivanja Novih strojeva Fausta Vrančića*, 22. - 23. rujna 2015., Marijana Borić - Zrinka Blažević - Bojan Marotti (ur.), Memorijalni centar, 2018.

²⁹ R. Perić, *Da im spomen očuvamo*, str. 44 (cijeli osvrt: str. 44-46).

³⁰ O biskupu Anđelu Kraljeviću s uputom na drugu literaturu: R. Jolić, *n. dj.*, str. 203-205.

kanska biskupija. U vrijeme svoje biskupske službe izdašno je, uz ostalo, pomagao i kulturnu djelatnost Hrvata katolika u Hercegovini. Blagoslovio je 1890. godine temeljni kamen samostana u Mostaru, a samostan je izgrađen „na mjestu prijašnje župne kuće, uz koju je bila podignuta katedralna crkva“³¹. Marko Perić, uz ostalo, o biskupu Buconjiću kaže:

Biskup Buconjić se, u svoje doba, žarko zauzimao za glagoljicu. To treba spomenuti kao njegov put i želju za obnovom i proširenjem hrvatske svijesti u novim okolnostima u duhu Ćirilo-Methodske ideje koju je već prije njega zastupao nadbiskup Stadler. (...) Koliko je pak štovanje uživao biskup Buconjić kod svojih prijatelja i domoljuba pokazalo je i to što su se rodoljubi u najtežim stvarima i časovima obraćali biskupu Buconjiću radi savjeta, dogovora i pomoći.³²

Biskup Josip Juraj Strossmayer (1850. – 1905., imenovan đakovačko-srijemskim biskupom 18. studenoga 1849., a za biskupa posvećen u Beču tek 8. rujna 1850.) jedan je od najuglednijih biskupa u hrvatskome narodu te jedan od najpoznatijih Hrvata u 19. i početkom 20. stoljeća. Prije biskupskoga imenovanja bio je sveučilišni profesor, dvorski kapelan i ravnatelj zavoda Augustineum u Beču. Biskupsko mu je geslo bilo: „Sve za vjeru i domovinu.“ Mnogo je učinio za svoju biskupiju, ali i za cijeli hrvatski narod. Graditelj je velebnih katedrala u Đakovu. Bio je aktivan sudionik Prvoga vatikanskoga koncila (1870.). Njegovim zalaganjem i obilnom novčanom pomoći u Zagrebu je utemeljena Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1866.), koja od 1992. godine nosi naziv Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Akademiji je ostavio i vlastitu Galeriju slika starih majstora. Na njegov je prijedlog Hrvatski sabor 1861. godine pokrenuo pitanje osnutka Hrvatskoga sveučilišta u Zagrebu, koje je njegovom zaslugom i materijalnom potporom otvoreno 1874. godine. Osim toga, pomagao je, moralno i materijalno, izgradnju i rad mnogih hrvatskih gimnazija i drugih srednjih škola ustanovivši vlastitu zakladu za pomoć siromašnim đacima. Pomagao je katolike u Bosni i Hercegovini, kako prije tako i nakon njezine okupacije koju je izvela Austro-Ugarska Monarhija 1878. godine. Nadbiskup Srakić za Strossmayera kaže: „Bez poznavanja lika i djela Josipa Jurja Stro-

³¹ R. Perić, *Da im spomen očuvamo*, str. 48 (cijeli osvrt: str. 48-49).

³² Marko Perić, „Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina“, *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću. Povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1. i 2. srpnja 1982.*, Petar Babić - Mato Zovkić (prir.), Vrhbosanska visoka teološka škola, 1986., str. 280 (cijeli osvrt: str. 275-281). O biskupu Buconjiću također vidi: R. Jolić, *n. dj.*, str. 80-82.

ssmayera nemoguće je razumjeti hrvatsko crkveno-političko i kulturno biće s kraja 19. i početka 20. Stoljeća.³³ Sve ovo govori o Strossmayerovoj veličini pa nije čudno što se njegovo ime našlo i u nazivima ulica u Hercegovini.

Mostarsko-duvanjski biskup Alojzije Mišić (1912. – 1942.) bio je član provincije Bosne Srebrene. Roditelji su mu iz Dobriča (Široki Brijeg) odselili u Bosansku Gradišku gdje se on rodio. Za vrijeme njegove tridesetogodišnje biskupske službe u Hercegovini osnovano je 14 novih župa te su sagrađene 23 crkve.³⁴ O biskupu Mišiću u svome kratkom osvrtu Marko Perić piše:

Njegovo biskupovanje u Hercegovini otpočinje u teško vrijeme. Tu je svršetak ratnog stanja, pa otpočinjanje I. svjetskog rata koji će trajati sve do 1918. g. To rano doba ostavlja teške posljedice i u životu samoga biskupa Mišića, a pogotovo njegovih vjernika u Hercegovini. Narod se polagano rješava svih onih posljedica ratnog stanja. Život se ipak razvijao i on je tražio da se i na području Hercegovine osnivaju nova pastoralna središta – nove župe.³⁵

Đakovačko-srijemski biskup Ćiril Kos (1974. – 1997.) svojim je neumornim radom i svojom ljubavlju prema Katoličkoj Crkvi ostavio zapažen trag, ne samo u svojoj biskupiji nego i šire. Dok je bio duhovnik u đakovačkome bogoslovnom sjemeništu 1959. godine, sa skupinom profesora i bogoslova optužen je zbog „širenja šovinizma“. Bio je osuđen na sedam godina zatvora, pa mu je kazna smanjena na pet, a u zatvoru je proveo dvije i pol godine. Tu svoju osudu znao je komentirati: „Nisam se prepoznao dva puta u životu: kad sam proglašen i osuđen kao državni i narodni neprijatelj i kad sam proglašen počasnim doktorom Katoličkog bogoslovnog fakulteta.“³⁶

³³ O Josipu Juraju Strossmayeru: Marin Srakić, „Biskup Josip Juraj Strossmayer (1850.-1905.) Sve za vjeru i za domovinu“, <http://djos.hr/wp-content/uploads/2014/04/04-02-ispravno-stross.pdf> (26. IX. 2020.); M. Vidović, *n. dj.*, str. 134-135. Opširnije vidjeti u: Vladimir Koščak, *Josip Juraj Strossmayer, političar i mecena*, Revija, Izdavački centar Otvorenog sveučilišta Osijek, 1990.; Željko Pavić i dr. (ur.), *Znanstvene, kulturne i umjetničke politike - europski realiteti: 200 obljetnica rođenja Josipa Jurja Strossmayera, Zbornik radova 2. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa (Osijek, 18. i 19. svibnja 2015.)*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, 2016.

³⁴ Tomo Vukšić, „Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa“, *Crkva u svijetu*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2, 2006., str. 223; M. Perić, *n. dj.*, str. 281-285. Kratak životopis Alojzija Mišića: R. Jolić, *n. dj.*, str. 272-273; R. Perić, *Da im spomen očuvamo*, str. 50-51.

³⁵ M. PERIĆ, *n. dj.*, str. 282.

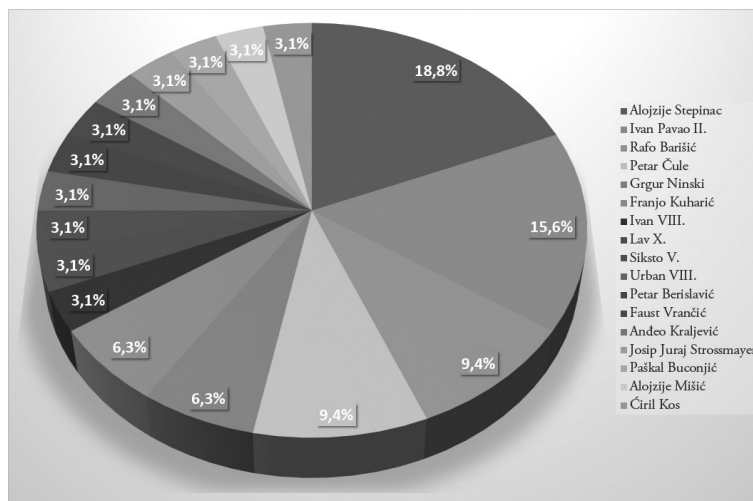
³⁶ Više o životu i djelovanju Ćirila Kosa: Marin Srakić, „Mons. Ćiril Kos, biskup - život i djelo“, *Diacovensia: teološki prilozi*, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, 1, 2003., str. 143-164.

KOMEMORIRANJE PAPA I BISKUPA U HODONIMIMA HERCEGOVINE

Na kraju pogledajmo kakav je međusoban odnos zastupljenosti papa i biskupa u hercegovačkim hodonimima.

Tablica 4. Učestalost pojavljivanja pojedinih papa i biskupa po gradovima i općinama

Ime	Broj ulica i trgova	Grad/Općina
Alojzije Stepinac	6	Posušje, Čitluk (Međugorje), Široki Brijeg, Ljubuški, Mostar, Neum
Ivan Pavao II.	5	Posušje (trg), Čitluk (trg i dvije ulice – Međugorje i Bijakovici), Ljubuški
Rafo Barišić	3	Mostar, Široki Brijeg, Posušje
Petar Čule	3	Mostar, Posušje, Neum
Grgur Ninski	2	Široki Brijeg, Posušje
Franjo Kuharić	2	Široki Brijeg, Posušje
Ivan VIII.	1	Posušje
Lav X.	1	Posušje
Siksto V.	1	Posušje
Urban VIII.	1	Posušje
Petar Berislavić	1	Posušje
Faust Vrančić	1	Posušje
Andeo Kraljević	1	Široki Brijeg
Josip Juraj Strossmayer	1	Široki Brijeg
Paškal Buconjić	1	Mostar
Alojzije Mišić	1	Široki Brijeg
Ćiril Kos	1	Široki Brijeg

Grafikon 5. Međusoban odnos papa i biskupa u hercegovačkim hodonimima³⁷

Zaključak

Promjene vlasti 90-ih godina prošloga stoljeća i na hercegovačkome prostoru s većinski hrvatskim katoličkim pučanstvom donijele su, između ostaloga, izmjene i u uličnoj nomenklaturi. Kako je riječ o prostoru s većinski hrvatskim stanovništvom te činjenici da lokalnu vlast obnašaju pripadnici hrvatskih nacionalnih stranaka, isticana su nacionalna obilježja kao i ona koja upućuju na katolički identitet ovoga naroda, pa su slijedom toga birana i imena ulica i trgova. Provedena analiza zastupljenosti pojedinih papa i biskupa u najnovijoj uličnoj nomenklaturi na području Hercegovine kao jednoga segmenta hercegovačkih hodonima upućuje na zaključak kako su predlagači naziva ulica i trgova kao jedan od ciljeva imali i jačanje kolektivnoga identiteta hrvatskoga naroda na ovome prostoru.

Naime, u uličnoj toponimiji Hercegovačko-neretvanske županije i Županije Zapadnohercegovačke zastupljeno je pet papa i dvanaest biskupa, i to u šest hercegovačkih gradova i općina s većinski hrvatskim stanovništvom. Većina ovdje navedenih papa i biskupa u uličnoj onomastici na neki način upućuje na

³⁷ Napominjemo da je pri izračunavanju postotka u međusobnu odnosu zastupljenosti papa i biskupa u hercegovačkoj hodonimiji zaokruživanje na prvu veću decimalu dovelo do neznatna odstupanja u cjelokupnu izračunu (odstupanje od 0,1 %).

hrvatsku samostalnost i neovisnost. Iznimka su Faust Vrančić (znanstvenik) i Petar Berislavić (ban). Prvoga se hrvatski narod sjeća, prije svega, zbog njegova doprinosa znanosti, a drugoga zbog uspješne borbe protiv Osmanlija. Činjenica da dva trga u Hercegovini nose papino ime kao i to da je nekoliko ulica koje nose imena papa i biskupa smješteno u centru ili oko gradskoga središta također je, prema mišljenju službene vlasti, vrlo jasan indikator njihove važnosti.

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

ivica.glibusic@ff.sum.ba

UDK: 323(497.6)“1914/1918“

Pregledni članak

HRVATSKA POLITIKA U BOSNI I HERCEGOVINI TIJEKOM PRVOGA SVJETSKOG RATA – POKUŠAJ RJEŠAVANJA HRVATSKOGA PITANJA I BUDUĆEGA STATUSA BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

Autor se bavi analizom političkih procesa u Bosni Hercegovini tijekom Prvoga svjetskog rata s posebnim fokusom na hrvatsko pitanje i budući status Bosne i Hercegovine. Pred početak i tijekom Prvoga svjetskog rata kod Hrvata u Bosni i Hercegovini formirala su se tri politička pravca djelovanja što je uvelike otežalo jedinstven nastup koji je podrazumijevao rješavanje hrvatskoga pitanja. Na hrvatsku politiku u Bosni i Hercegovini utjecala su četiri politička centra moći: Beč, Zagreb, Budimpešta i Beograd. Kako su Mađari i Srbi u početku imali isti cilj – spriječiti jačanje hrvatske ideje o spajanju Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i slabljenje austrijskoga utjecaja, Beč je još više zabrinulo približavanje srpske i dijela hrvatske politike, odnosno to što je hrvatska inteligencija promijenila pravac djelovanja prema političkoj suradnji sa Srbima. Vidjevši opasnost od mađarskoga i srpskoga agresivnog nacionalizma, a posebice od prijetnje velikosrpskoga projekta, vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler zauzimao se za rješavanje hrvatskoga pitanja jedino kroz priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj u sklopu Austro-Ugarske Monarhije. Tijekom rata, a posebno pred njegov kraj, pokazalo se veliko nesnalaženje hrvatskih političkih predstavnika kada je u pitanju određenje državnopravnoga položaja Bosne i Hercegovine, a samim time postalo je jasno da ni hrvatski političari u Bosni i Hercegovini nisu jedinstveni glede budućega državnopravnog statusa hrvatskih zemalja. Ciljevi su rada prikazati što je utjecalo na različite stavove nadbiskupa Josipa Stadlera, bosanskih i hercegovačkih franjevac te hrvatskih političkih predstavnika u odnosu na *Svibanjsku deklaraciju*, rješavanje hrvatskoga pitanja i budući status Bosne i Hercegovine. U radu će se također analizirati što je dovelo do zaokreta u hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini na kraju rata te kakav je bio stav Katoličke Crkve u Bosni

i Hercegovini prema stvaranju južnoslavenske države. Postupci nadbiskupa Stadlera i ljudi okupljenih oko njega dovoljno jasno govore da su oni i bez Zagreba bili svjesni u kakvoj se poziciji Monarhija nalazi, a samim time i Hrvati u Bosni i Hercegovini. Međutim, kada je postalo očito da će Monarhija propasti, a to je pred sam kraj rata, tek tada hrvatski političari u Bosni i Hercegovini, dovedeni pred gotov čin, pokušavaju slijediti politički Zagreb smatrajući da će tako pronaći najbolje rješenje za Hrvate.

Ključne riječi: hrvatsko pitanje; hrvatska politika; *Svibanjska deklaracija*; političke podjele; nadbiskup Josip Stadler; franjevci; status Bosne i Hercegovine

CROATIAN POLITICS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE FIRST WORLD WAR – AN ATTEMPT TO SOLVE THE CROATIAN QUESTION AND THE FUTURE STATUS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The author analyses the political processes in Bosnia and Herzegovina during the First World War with a special focus on the Croatian question and the future status of Bosnia and Herzegovina. Before the beginning and during the First World War three political directions were formed in Bosnia and Herzegovina which greatly aggravated a unitary approach to solve the Croatian question. Four political centres of power influenced Croatian politics in Bosnia and Herzegovina: Vienna, Zagreb, Budapest and Belgrade. As the Hungarians and the Serbs had the same goal at the beginning – to stop the strengthening of the Croatian idea of merging Bosnia and Herzegovina with Croatia and to weaken the Austrian influence, Vienna was even more concerned with the convergence of the Serbian and a part of the Croatian politics, i.e. the fact that Croatian intelligence changed their direction toward a political cooperation with the Serbs. Seeing the danger from the Hungarian and the Serbian aggressive nationalism, and especially from the threat of the Greater Serbian Project, Vrhbosnian archbishop Josip Stadler advocated that the solution of the Croatian question only be through the joining of Bosnia and Herzegovina with Croatia within the Austro-Hungarian Empire. During the war, and especially toward its end, a great disorientation of Croatian political representatives was revealed when it came to the definition of the statehood of Bosnia and Herzegovina, and therefore it became clear that Croatian politicians in Bosnia and Herzegovina are not unitary regarding the statehood status of Bosnia and Herzegovina. The aims of the paper are to show what influenced the different stances of archbishop Josip Stadler, Bosnian and Herzegovinian Franciscans and Croatian

political representatives concerning the May Declaration, the solution of the Croatian question and the future status of Bosnia and Herzegovina. The paper will also analyse what brought to the turn in the Croatian politics in Bosnia and Herzegovina at the end of the war and what was the stance of the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina toward the creation of a Yugoslav state. The actions of archbishop Stadler and the men gathered around him clearly tell that they were aware without the help of Zagreb what the state of the Empire was, and thus the state of Croats in Bosnia and Herzegovina as well. However, only when it became clear that the Empire would fall, which was at the very end of the war, the Croatian politicians in Bosnia and Herzegovina attempted to follow the political powers from Zagreb thinking they would find the best solution for Croats by doing so.

Keywords: Croatian question; Croatian politics; *May Declaration*; political divisions; archbishop Josip Stadler; Franciscans; the status of Bosnia and Herzegovina

Uvod

Vodstvo Hrvata u Bosni i Hercegovini, i političko i crkveno, tijekom Prvoga svjetskog rata našlo se u velikome procjepu oko toga što je hrvatski nacionalni interes te pod raznim političkim utjecajima iz Zagreba, Beograda, Budimpešte i Beča. Kada je riječ o političkome djelovanju vrhbosanskoga nadbiskupa Josipa Stadlera tijekom Prvoga svjetskog rata, na njega je utjecalo to što u Bosni i Hercegovini nije ostvarena pravaška ideja te pojava ponovnoga raskola među Hrvatima. Na prilike u Bosni i Hercegovini uoči i tijekom Prvoga svjetskog rata velik utjecaj imala je Hrvatsko-srpska koalicija koja je činila većinu u Hrvatskome saboru. Pod utjecajem te koalicije kod dijela hrvatskih političara u Bosni i Hercegovini, koji su bili pripadnici Hrvatske narodne zajednice (HNZ), počinje prevladavati mišljenje da je savez sa Srbima potreban radi ostvarenja interesa južnoslavenskih naroda. Savezništvo sa Srbima poticali su mađarski predstavnici jer su tako htjeli ostvariti svoj program uključenja Bosne i Hercegovine u sastav Mađarske. S druge strane, Srbi su na taj način željeli postići da Hrvati u Bosni i Hercegovini odustanu od ideje priključenja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, a da podupru srpsku ideju autonomije Bosne i Hercegovine, što bi u konačnici dovelo do njezina priključenja Srbiji. Tim idejama možemo pridodati i razmišljanja muslimanskih predstavnika koji su u autonomiji Bosne i Hercegovine vidjeli spas za svoj narod jer su smatrali da će izgubiti svoj identitet ako ostanu u Monarhiji ili ako se Bosna i Hercegovina priključi jed-

noj od susjednih država.¹ Nadbiskup Stadler oštro je prosvjedovao protiv dijela hrvatskih političkih predstavnika zbog najave trajnijega političkog vezivanja sa Srbima. Prilike nisu išle na ruku nadbiskupu Stadleru jer je utjecajni hrvatski političar Nikola Mandić postavljen na najvišu moguću dužnost – za zamjenika zemaljskoga poglavara, dok je Hrvatski klub pod vodstvom Joze Sunarića provodio režimsku politiku koja je bila suprotstavljena nadbiskupovoj. Na kraju su se, pred sam rat, kod Hrvata u Bosni i Hercegovini formirale tri struje što je uvelike otežalo daljnje djelovanje Hrvata u jednome političkom pravcu koji je podrazumijevao rješavanje hrvatskoga pitanja u Bosni i Hercegovini. Jedna od opcija zalagala se za hrvatsko-srpsku suradnju protiv Vlade, drugu je predvodio nadbiskup Stadler i ona je bila za priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj u okviru Monarhije, a treća opcija, koju je zastupao Hrvatski klub predvođen Jozom Sunarićem, bila je bez jasne vizije položaja Hrvata u Bosni i Hercegovini, odnosno unutar Austro-Ugarske Monarhije, a ideje su joj bile obilježene dnevnim potrebama austrougarske vlasti.²

1. Prijepori oko hrvatsko-muslimanskoga saveza

Muslimanski klub u Saboru Bosne i Hercegovine od njegova konstituiranja izražavao je negodovanje prema ideji hrvatskih političara o priključenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica (HNZ) imali su isti cilj – spajanje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, samo što je postupak ostvarenja toga cilja bio različit. Od samih početaka političkoga djelovanja u Bosni i Hercegovini nadbiskup Stadler nije imao povjerenje u muslimanske predstavnike, nije mislio da će se oni priključiti hrvatskoj ideji. Zalagao se da muslimani imaju svoje političke organizacije, a da hrvatske političke organizacije s njima surađuju na interesnoj osnovi. S druge strane, HNZ je propagirao potrebu vezivanja muslimana uz tu stranku, jer bi u suprotnome Hrvati izgubili najvažnijega saveznika u Bosni i Hercegovini. Pred sam početak rata jasno se očitovalo da su muslimani protiv toga. Kada je postao jasan muslimanski stav, u ime saborskoga kluba HNZ-a istupio je Nikola Mandić oštro ustvrdivši

¹ Usp. Zoran Grijak, „Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvog svjetskog rata“, u: *Pravaška misao i politika*, Hrvatski institut za povijest, 2007., str. 190.

² Jaroslav Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, Školska knjiga, 1968., str. 302.

da vodstvo HNZ-a izjavu muslimanskoga kluba odbija u potpunosti. Nepopustljivo držanje Muslimanske narodne organizacije (MNO) prema pripojenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj ponovilo se prilikom raspuštanja Sabora Kraljevine Hrvatske i Slavonije 27. siječnja 1912. godine kada je došlo do đачkih demonstracija i brutalne policijske intervencije u Sarajevu. Hrvatski saborski klub i saborski klub prohrvatski orijentirane Muslimanske ujedinjene organizacije (MUO), okupljene oko Muslimanske napredne stranke (MNS) Ademage Mešića, u znak prosvjeda protiv gušenja ljudskih i građanskih prava u Sarajevu napustili su Sabor Bosne i Hercegovine. Zastupnici MNO-a i Srpske narodne organizacije (SNO) stali su na suprotnu stranu, podržavši represiju nad prohrvatskim prosvjednicima.³ Iznoseći stav o hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini, Zoran Grijak smatra da bi ipak bilo pogriješno prihvatiti tezu da se nadbiskup Stadler suprotstavljao planovima o oblikovanju hrvatsko-muslimanskoga saveza radi identificiranja hrvatstva i katoličanstva, odnosno odbacivanja ideje o višekonfesionalnosti hrvatske nacije, koju često nalazimo u historiografiji. Vidjevši opasnost od mađarskoga i srpskoga agresivnog nacionalizma, a posebice od prijetnje velikosrpskoga projekta, nadbiskup Stadler također se zauzimao za stvaranje hrvatsko-muslimanskoga saveza radi očuvanja Bosne i Hercegovine i zaštite hrvatskih, pa i muslimanskih interesa.⁴

Nadbiskup Stadler je već na početku rata bio zabrinut za budućnost Bosne i Hercegovine, odnosno Hrvata u Bosni i Hercegovini, i oko toga hoće li uopće doći do ostvarivanja njegove ideje o priključenju svih hrvatskih zemalja u jedan jedinstveni dio pod habsburškom kućom. Međutim, unutar same Katoličke Crkve postojali su širitelji i zagovaratelji ideje južnoslavenstva, predvođeni biskupom Antunom Mahnićem, pa su nadbiskupa Stadlera napadali iz samih crkvenih krugova zbog njegovih stavova, što mu je na kraju otežalo politički rad. Već u listopadu 1915. godine nadbiskup Stadler piše zagrebačkomu nadbiskupu Antunu Baueru i iznosi zanimljiv stav – „približava se vrijeme kada će se valjda ‘de nobis sine nobis’ (o nama bez nas) odlučivati“⁵. Tom je rečenicom

³ Z. Grijak, „Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvog svjetskog rata“, str. 196.

⁴ Isti, „Odnos nadbiskupa Stadlera prema vjerskoj politici austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini“, u: *Croatia Christiana Periodica*, Institut za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 47, 2001., str. 173-180.

⁵ Jure Krišto, *Prešućena povijest – Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, 1994., str. 340.

nadbiskup dao naslutiti da mu je jasno koje su snage na sceni i da neće prezati od svih sredstava kako bi ostvarile svoj cilj. Očito je da je osobito iznenađen činjenicom da takve strukture postoje i unutar Katoličke Crkve u Hrvata, a koje takvu politiku podržavaju. Postupci nadbiskupa Stadlera i ljudi okupljenih oko njega dovoljno jasno govore da su oni i bez Zagreba bili svjesni u kakvoj se poziciji Monarhija nalazi, a samim time i Hrvati u Bosni i Hercegovini. Kada je postalo očito da će Monarhija propasti, a to je pred sam kraj rata, tek tada hrvatski političari u Bosni i Hercegovini, dovedeni pred gotov čin, pokušavaju slijediti politički Zagreb smatrajući da će tako pronaći najbolje rješenje za Hrvate u Bosni i Hercegovini.

Kako bi se bolje razumjela hrvatska politika, neophodno je znati da su hrvatski političari tijekom Prvoga svjetskog rata radili na rješavanju južnoslavenskoga pitanja, a samim time i hrvatskoga pitanja u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Već uoči Prvoga svjetskog rata iz države pobjeglo je nekoliko hrvatskih političara i javnih djelatnika, među aktivnijima bili su Frano Supilo, Ivan Meštrović i Ante Trumbić i drugi koji su radili na ratnoj i poratnoj sudbini hrvatskoga naroda. Najprije su djelovali pod imenom Hrvatski odbor u Rimu odakle su nastojali uspostaviti i održavati kontakte s vladama sila Antante i sa srbijanskom Vladom. Nakon uključivanja srpskih predstavnika iz Bosne i Hercegovine dogovoreno je da se osnuje Jugoslavenski odbor koji će nastupati protiv Austro-Ugarske i zalagati se za izdvajanje južnoslavenskih zemalja iz njezina sastava. Jugoslavenski je odbor konstituiran potkraj travnja 1915. godine u Parizu.⁶ Pregovori između Jugoslavenskoga odbora i srbijanske Vlade održani su u lipnju i srpnju 1917. godine na Krfu. Nakon završenih pregovora 20. srpnja 1917. godine donesena je *Krfska deklaracija* u kojoj se, između ostaloga, navodi da je dogovoreno da se provede ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca i da ta država bude ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija pod vodstvom dinastije Karađorđevića. Pitanje unutarnjega uređenja nije dogovoreno zbog različitih stavova pa je to ostavljeno za ustavotvornu skupštinu nakon ujedinjenja.⁷

⁶ Usp. Hrvoje Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, 1995., str. 27-41.

⁷ *Isto*, str. 27-41.

2. Mađarski plan za podjelu Bosne i Hercegovine

Hrvati u Bosni i Hercegovini su u političkome pogledu i zbog svoje malobrojnosti polagali su nade u Austro-Ugarsku Monarhiju, dok muslimani nakon balkanskih ratova postaju velik oslonac austrougarske vlasti jer su uvidjeli da im Osmansko Carstvo više ne može pomagati u političkome, a još manje u vojnome smislu. Hrvatska i srpska društva koja su okupljala mladež bila su razdvojena, ali pod utjecajem hrvatsko-srpskih odnosa iz Hrvatske povećavaju svoju suradnju što će političke prilike među Hrvatima u Bosni i Hercegovini još više zakomplicirati.⁸ Zaoštravanju političkih prilika u Bosni i Hercegovini pridonijet će i pojava elaborata „Ugarske vlade“ 2. listopada 1915. godine kojim je bilo predviđeno priključenje Bosne i Hercegovine i Dalmacije Ugarskoj, što je bio i prijeratni cilj ugarskih političara. U svezi s mađarskim pokušajima pripojenja Bosne i Hercegovine Ugarskoj Ivo Pilar⁹ u travnju 1916. godine uputio je pismo političarima okupljenima oko vrhbosanskoga nadbiskupa Stadlera kojim ih upozorava da će Mađari radi postizanja navedenoga cilja potražiti pot-

⁸ Željko Karaula, „Sarajevski atentat – reakcija Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 43, 2011., str. 255-291.

⁹ Ivo Pilar, hrvatski političar, odvjetnik i publicist (Zagreb, 19. VI. 1874 – Zagreb, 3. IX. 1933.). Nakon doktorata prava u Beču (1899.) živio je u Sarajevu, gdje je isprva radio u bankarstvu, a zatim u pravosuđu. Od 1905. do 1920. vodio je odvjetnički ured u Tuzli, a zatim i u Zagrebu. Bio je jedan od pokretača hrvatske moderne (1898. objavio je studiju o modernoj umjetnosti *Secesija*) te se zauzimao za kulturnu i društvenu modernizaciju Hrvatske. Kao pravnik istaknuo se prilagodbom austrijskoga *Općega građanskog zakonika* bosanskohercegovačkim prilikama (1911.). Sudjelovao je u osnivanju Hrvatske narodne zajednice za BiH (1907.), a njegov politički rad do 1918. godine velikim je dijelom bio vezan za djelovanje nadbiskupa vrhbosanskoga J. Stadlera. Godine 1910. objavio je svoju prvu važniju političku brošuru *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*. Bosnu i Hercegovinu smatrao je hrvatskim zemljama, a rješenje hrvatskoga pitanja vidio je u sklopu federalistički uređene Habsburške Monarhije u kojoj bi bile okupljene sve hrvatske zemlje (*Svjetski rat i Hrvati*, 1915.; *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat – Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, 1918.; *Južnoslavenski problemu Habsburškom Carstvu – Das südslawische Problem im Habsburgerreiche*, 1918.). Nakon I. svjetskog rata nije se više javno bavio politikom, ali je nastavio suradnju s vodećim hrvatskim političarima, osobito članovima Hrvatske seljačke stranke. Do kraja života dosljedno se protivio ujedinjenju južnoslavenskih zemalja unutar Jugoslavije, o čemu svjedoči i njegovo djelo *Uvijek iznova Srbija (Immer wieder Serbien)*, 1933.). Niz radova posvetio je gospodarstvu, osobito bankarstvu. Prvi je hrvatski autor koji se bavio geopolitikom (*Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, 1918.). Bio je jedan od osnivača zagrebačkoga Sociološkog društva. Posebno je proučavao sociologiju religije (Bogumilstvo kao religiozno-povijesni te kao socijalni i politički problem, 1927.), a svojim se radovima dotaknuo i psihologije i filozofije (*Borba za vrijednost svoga „Ja“*, 1922.). Često je objavljivao pod pseudonimima (D. Juričić, L. von Südländ, Florian Lichtträger). Njegovim je imenom nazvan Institut društvenih znanosti u Zagrebu. Pilar, Ivo. <https://enciklopedija.hr>, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krlež, 2020. (30. II. 2020.).

poru kod Srba i muslimana te potaknuti stvaranje srpsko-muslimanske stranke. Cilj je bio dovesti Beč u bezizlaznu situaciju jer bi na njegovoj strani ostali Hrvati, i to ne svi.¹⁰ Kako su Mađari i Srbi u početku imali isti cilj – spriječiti jačanje hrvatske ideje o spajanju Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i slabljenje austrijskoga utjecaja, generala Stjepana Sarkotića¹¹ to je sve još više zabrinulo jer su se počele približavati srpska i dio hrvatske politike, odnosno to što je hrvatska inteligencija promijenila pravac djelovanja prema političkoj suradnji sa Srbima. Smatrao da su navedene ideje bile pogubne za vladajuću dinastiju i dualistički ustroj Monarhije.¹² U generalovu izvješću od 6. svibnja 1915. godine ističe se da je od uspostave austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini najveći dio Hrvata bio odan i računao na potporu austrougarskih vlasti te ga zabrinjava što Hrvati sve više zauzimaju deprimirajuće držanje kada su u pitanju odnosi u Bosni i Hercegovini, pa čak neki od hrvatskih vođa misle da ne bi bilo loše ako bi se zadržali otvoreni putovi prema Srbiji, iako je ratno stanje.¹³ S velikom je zabrinutošću pratio nesnalaženje hrvatskih političkih predstavnika kada je u pitanju određenje državnopravnoga položaja Bosne i Hercegovine, a samim time postalo je jasno da ni hrvatski političari u Bosni i Hercegovini nisu jedinstveni glede budućega državnopravnog statusa hrvatskih zemalja.¹⁴

¹⁰ Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 2001., str. 537.

¹¹ Stjepan Sarkotić (von Lovćen), austrijski general (Sinac kraj Otočca, 4. X. 1858 – Beč, 16. X. 1938.). Nakon završene vojne akademije u Bečkome Novom Mjestu 1879. godine bio je poručnik u konjičkoj pukovniji u Trebinju te je 1882. godine sudjelovao u gušenju ustanka u Hercegovini i Krivošijama. Godine 1889. promaknut je u čin kapetana i dodijeljen Glavnomu stožeru u Beču; od 1907. general bojnik, a od 1911. podmaršal. Početkom I. svjetskog rata bio je jedan od glavnih austrijskih zapovjednika na srpskoj fronti te se od 1914. godine nalazio na čelu Zemaljske vlade BiH i bio zapovjednik trupa Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Potom je 1916. godine sudjelovao u okupaciji Crne Gore i zapovijedao u pohodu na Lovćen, za što je bio odlikovan naslovom baruna (s pridjevkom von Lovćen). Godine 1917. promaknut je u čin generala pukovnika, a do umirovljenja 1918. godine bio je u službi u BiH. Nakon završetka rata u Beču je razvio političku djelatnost na čelu skupine hrvatskih emigranata, boreći se protiv vladajuće dinastije Karađorđevića. Djela: Radićevo izdajstvo (1925), Razmatranja o današnjem stanju hrvatskog naroda (1925). Sarkotić, Stjepan, <https://enciklopedija.hr>, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (30. 11. 2020.).

¹² Luka Đaković, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavenskog pitanja 1914.-1918.*, Tuzla: „Univerzal“, 1980., str. 34.

¹³ Isto, str. 49.

¹⁴ Z. Grijak, „Doprinos vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u Bosni i Hercegovini tijekom Prvog svjetskog rata“, str. 189.

Do sredine kolovoza 1915. godine Mađari su usuglasili svoj projekt priključenja Bosne i Hercegovine i Dalmacije Mađarskoj sa svim segmentima mađarskoga društva, i u političkome, a i u javnome i gospodarskome životu.¹⁵ U političkome osvajanju Bosne i Hercegovine vješto se koristio kapital, odnosno razvoj gospodarstva na području Bosne i Hercegovine, a time se željelo utjecati i na budući status Bosne i Hercegovine. Mađarski i austrijski bankovni kapitali nastojali su Bosnu i Hercegovinu staviti pod svoju kontrolu. Osnovan je Mađarsko-bosanski istočni privredni centar kojemu je bila namijenjena veća uloga, politički utjecaj, jer je mađarski bankovni kapital u gospodarskome razvoju Bosne i Hercegovine želio imati aktivniju ulogu. Mađarsko-bosanski istočni privredni centar od aneksije pa sve do polovice 1915. godine bio je više institucija kojoj je namijenjena politička, a ne gospodarska uloga.¹⁶ U 1916. godini Mađari i dalje rade na rješavanju bosanskohercegovačkoga pitanja, a sve radi priključenja Mađarskoj. Mađarska je politika namjeravala smijeniti generala Sarkotića, jer nije bila zadovoljna njegovim radom u ostvarivanju mađarskih interesa. U raskrinkavanju mađarske politike velik je doprinos dao Ivo Pilar koji je kazao da su njezini ciljevi uklanjanje generala Sarkotića i njegovih pomoćnika te uspostava srpsko-muslimanskoga pakta i da se u zemlji upravlja protiv Hrvata i Monarhije. Mađarsku politiku podržali bi Srbi, a potom i muslimani te dio Hrvata, pristaša HNZ-a. Sarkotić je imao oslonac jedino u politici nadbiskupa Stadlera jer su se poklapale njihove ideje o trijalističkome uređenju Monarhije. Bosanski franjevci imali su drukčiji stav prema politici nadbiskupa Stadlera više zbog njihova međusobnog odnosa nego zbog političkoga razilaženja u pitanju rješavanja hrvatskoga pitanja u Bosni i Hercegovini, a samim time i pitanja njezina budućeg statusa. Nadbiskup Stadler pokušavao je riješiti pitanje mađarske agitacije u tuzlanskome okrugu tako što je u Tuzlu poslao osobe kojima je vjerovao – msgr. Karla Cankara i Ivu Pilara.¹⁷ General Sarkotić nije propuštao upozoriti Mađare da bi njihova eventualna potpora stvaranju srpsko-hrvatske koalicije kao političke organizacije u Bosni i Hercegovini te njezino povezivanje i suradnja s Hrvatsko-srpskom koalicijom u Zagrebu mogli biti vrlo opasni jer to nije samo unutarnja stvar Mađarske, sve to bi moglo ugroziti postojeće

¹⁵ L. Đaković, *n. dj.*, str. 56.

¹⁶ *Isto*, str. 76.

¹⁷ Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Svjetlost, 1968., str. 212-214.

uređenje Monarhije. Također, general upozorava i na rad Vjekoslava Jelavića, dopisnika *Obzora*, koji je do rata radio kao službeni dopisnik francuskoga lista *Temps*, optužujući ga da je kao bivši francuski student koji je došao u Bosnu i Hercegovinu odmah počeo propagirati zajedničke srpsko-hrvatske političke programe koji su bili u ulozi propagande sila Antante, a sve radi rušenja Austro-Ugarske Monarhije.¹⁸ Stav Stranke prava u Hrvatskoj o jugoslavenskom pitanju 11. veljače 1916. godine nastojao je skicirati Josip Pazman, ali odmah je nastala dvojba – ili će se ono riješiti na temelju hrvatske državnopravne misli ili na temelju srpske nacionalne misli. Smatra da je hrvatsku ideju moguće provesti ako bi se porazila velikosrpska ideja ili, u protivnome, s propašću hrvatske ideje provest će se politika stvaranja velike Srbije. Mađarsku politiku Pazman ocjenjuje kratkovidom jer ni u jednome ni drugome projektu neće biti stvorena velika Mađarska – od Karpata do Jadrana. Mađarska protuhrvatska politika dovela je do toga da su Hrvati potpuno stali na austrijsku stranu, a i Austrija je tek tijekom rata uvidjela da je njezin jug sigurniji ako su Hrvati zadovoljni.¹⁹

Predsjednik mađarske vlade Istvan Tisza u listopadu 1918. godine bio je u Sarajevu gdje je od bosanskohercegovačkih političara tražio da se priključe mađarskoj kruni, što su odbili svi osim Šerifa Arnautovića koji je smatrao da će tako bolje riješiti feudalni odnosi u Bosni i Hercegovini.²⁰ Mađari su tražili Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu za sebe, a Sarkotić je predlagao da se Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Dalmacija sjedine s Mađarskom kao *corpus separatum*. Taj je plan bio prihvatljiv i muslimanima, a pojavila se i ideja podjele Bosne rijekom Vrbasom. Pilar je smatrao da ujedinjenje Srbije i Crne Gore predstavlja veliku opasnost za Carevinu ako bi navedene zemlje bile pod Krunom svetoga Stjepana, međutim Mađari su bili protiv rješenja u korist Hrvata. Istovremeno jugoslavensko novinstvo napadalo je nadbiskupa Stadlera zbog stava oko ujedinjenja hrvatskih zemalja, označivši ga kao velikoga protivnika stvaranja Jugoslavije.²¹

¹⁸ L. Đaković, *n. dj.*, str. 32-33.

¹⁹ Bogdan Krizman, „Hrvatske stranke prema ujedinjenju i stvaranju jugoslavenske države“, *Politički život Jugoslavije 1914.-1945.*, *Zbornik radova*, Radio Beograd, 1973., str. 108.

²⁰ Ivan Pederin, „Stadler, Pilar i Jugoslavenski odbor u Londonu 1917./1918. (prema spisima Ministarstva c.k. kuće i vanjskih poslova u Beču)“, u: *Croatia Christiana Periodica*, Institut za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 55, 2005., str. 163-168.

²¹ *Isto.*

General Sarkotić smatrao je da za rješenje hrvatskoga pitanja, odnosno statusa Bosne i Hercegovine u okviru Monarhije, može poslužiti austrijski stav koji je blizak stajalištima nadbiskupa Stadlera. Također smatra opravdanim da južnoslavenski narodi stvore samostalnu i slobodnu državnu zajednicu obrazlažući da je to moguće uraditi kroz korekciju mađarskoga prijedloga i njegova približavanja hrvatskomu rješenju. U svojoj analizi general Sarkotić zaključuje da će se pitanje Bosne i Hercegovine riješiti nasilno jer ako se provede mađarski prijedlog, mora se računati na žestoki otpor Hrvata, a u slučaju hrvatskoga rješenja otpor će pružiti srpsko i muslimansko pučanstvo u Bosni i Hercegovini. Obrazlažući dalje svoju ideju, Sarkotić predlaže da korekcija mađarskoga prijedloga bude u tome da se istodobno proglasi pripojenje Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji. Prema tome, tvrdi Sarkotić, Mađarska bi upravljala Bosnom i Hercegovinom kao separatnim upravnim tijelom.²² Ako pobijedi Antanta, tada će tražiti ostvarenje *Krfske deklaracije* što bi se moglo pretvoriti u ostvarivanje velikosrpskoga programa. Spremni su podržavati mađarska posezanja za Bosnom ako im Mađari jamče autonomiju Bosne i prevlast na jugu. Prema njegovu mišljenju Srbi će ostati poslušni Mađarima dok se ne oporave od rata i dok ne budu dovoljno snažni da mogu napraviti frontu protiv Mađara.²³

Grof Tisza imao je plan rješavanja na načelu trijalizma, ali da se za početak Bosni i Hercegovini da široka autonomija, a nakon toga da se ona izravno priključi Mađarskoj. Nadao da će Srbi biti na njegovoj strani jer je već prije vodio neke razgovore o priključenju Bosne i Hercegovine Mađarskoj kako se ne bi dogodilo da se Bosna i Hercegovina priključi Hrvatskoj. Međutim, kako su Srbi vidjeli da se političke prilike odvijaju njima u korist, nisu pristali na ponude grofa Tisze.²⁴

U proljeće 1918. godine u mađarskome tisku javno su objavljene ideje o priključenju Bosne i Hercegovine Ugarskoj. Znakovito je da u Bosni i Hercegovini nije nitko reagirao osim pristaša nadbiskupa Stadlera. Kako je mađarska politika imala sve ozbiljnije namjere da se južnoslavensko pitanje riješi u njezinu korist, i druge hrvatske opcije u Bosni i Hercegovini izjasnile su se negativno o mađarskome načinu rješavanja južnoslavenskoga pitanja, ali i dalje je svaka za-

²² L. Đaković, *n. dj.*, str. 162.

²³ Usp. Zlatko Matijević, „Politika i sudbina: Dr. Ivo Pilar i njegova borba za samostojnost hrvatskog naroda“, *Pravaška misao i politika*, Hrvatski institut za povijest, 2007., str. 230.

²⁴ Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Školska knjiga, 1968., str. 65.

državala svoj stav po tome pitanju.²⁵ U drugoj polovici 1918. godine Mađari su iznijeli svoj konkretan prijedlog u kojem se, između ostaloga, kaže da se Bosna i Hercegovina ujedinjuje s Ugarskom, Dalmacijom i Hrvatskom, a Hrvatska od Bosne dobiva zapadne okruge: bihaćki i banjolučki, a od Dalmacije sjeverni dio sa Splitom. Južni dio Dalmacije s Dubrovnikom i Boka Kotorska pripali bi Ugarskoj. Na rješavanju južnoslavenskoga pitanja radilo se još intenzivnije jer se nazirao kraj rata. Car Karlo 6. kolovoza 1918. godine primio je generala Sarkotića te mu priopćio da „Austrija ne će u tom trenutku dopustiti mađarsko rješenje za Bosnu i Hercegovinu“²⁶. U isto vrijeme, 5. kolovoza 1918. godine, u Sarajevu je završen rad na konačnoj skici za memorandum koji su Hrvati iz Bosne i Hercegovine trebali uručiti caru Karlu. Smatra se da je autor te skice bio Pilar i da je on iznio svoje stajalište i stajališta ljudi koji su bili okupljeni oko njega u svezi s tim kako je položaj Hrvata u Monarhiji nesnošljiv te kako ga treba riješiti. Položaj je još teži jer se oko hrvatskoga teritorija sukobljavaju Austrija i Mađarska. Također, naglašeno je da državnopravna pripadnost Bosne i Hercegovine nikada nije bila uređena. Kako bi čvršće potkrijepio svoje stajalište o nužnosti ujedinjenja svih hrvatskih zemalja, Pilar se pozvao na *Spomenicu* cara i kralja Josipa II. iz 1780. godine. U njoj se ističe mogućnost ujedinjenja svih hrvatskih zemalja, uključujući i Bosnu i Hercegovinu.²⁷

Dana 21. rujna 1918. godine objelodanjena su dva prijedloga o rješavanju pitanja južnoslavenskih zemalja, jedan u Sarajevu, a drugi u Zagrebu. Izražavajući svoje stavove u pogledu rješavanja državnopravnoga statusa Bosne i Hercegovine, u Sarajevu su predstavnici Hrvata, Srba i muslimana postavili zahtjev da se južnoslavensko pitanje riješi u cjelini i na načelu samoopredjeljenja. Dokument *Memorandum bosanskih Hrvata i Srba*, u kojem se izražava protivljenje priključenju Bosne i Hercegovine Ugarskoj, grofu Tiszi uručio je Vojislav Šola u ime jugoslavenski orijentiranih Srba i Hrvata.²⁸ U Zagrebu 21. rujna 1918. godine usvojena je *Deklaracija* Slovenaca, Hrvata i Srba u kojoj su sadržani stavovi slični onima u *Memorandumu* koji je usvojen u Sarajevu.²⁹ Taj čin jasno pokazuje da su hrvatski politički krugovi u Bosni i Hercegovini većim dijelom

²⁵ H. Kapidžić, *n. dj.*, str. 244-246.

²⁶ Zlatko Matijević, *U sjeni dvaju orlova*, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2005., str. 74-78.

²⁷ *Isto*, str. 74-78.

²⁸ Usp. H. Kapidžić, *n. dj.*, str. 247-256.

²⁹ L. Đaković, *n. dj.*, str. 141.

pristali na stranu srpske politike i tako im postali velik oslonac u širenju prosrpske ideje na područje Bosne i Hercegovine.

3. Podjele oko Svibanjske deklaracije

Početak Prvoga svjetskog rata³⁰ vojni krugovi u Bosni i Hercegovini nisu blagonaklono gledali na političke aktivnosti pojedinih ljudi i stranaka. Na čelu s poglavarom zemlje generalom Oskarom Potiorekom nastojali su se obračunati sa svim protivnicima austrougarske vlasti. Njima se pridružuje Zajedničko ministarstvo rata koje dopisom od 2. srpnja 1914. godine od Zajedničkoga ministarstva financija traži da suspendira ranije zakone o upravi zemljom, raspusti Sabor Bosne i Hercegovine i zabrani djelatnost građanskih političkih stranaka. U novonastalim okolnostima zamro je javni politički život.³¹ Na čelu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini generala Potioreka, zbog slaba otpora srpskoj vojsci, početkom 1915. godine zamijenio je pješadijski general pukovnik Stjepan Sarkotić koji je usto imenovan i glavnim zapovjednikom 15. i 16. korpusa austrougarske vojske stacionirane na području Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Odmah po preuzimanju dužnosti, 8. travnja 1915. godine, general Sarkotić je zajedničkomu ministru financija Ernestu Koerberu podnio izvješće o političkim prilikama u Bosni i Hercegovini. U izvješću je navedeno da se u Bosni i Hercegovini pokušava stvoriti srpsko-hrvatska koalicija po uzoru na takvu koaliciju u Hrvatskoj te da postoji namjera da se te organizacije povežu. Na povezivanju Srba i Hrvata posebno su radili potpredsjednici Sabora Bosne i Hercegovine Danilo Dimović i Jozo Sunarić te tajnik Trgovačke komore Vjekoslav Jelavić.³² Zbog svega navedenoga u Sarkotićevu izvješću postaje jasno da je on sličnih stavova kao i nadbiskup Stadler koji se oštro protivio povezivanju hrvatskih i srpskih stranaka u Bosni i Hercegovini.³³

³⁰ Neposredan povod za početak Prvoga svjetskog rata bio je atentat na austrougarskoga prestolonasljednika Franza Ferdinanda 28. lipnja 1914. godine u Sarajevu koji je izvršio Gavrilo Princip, pripadnik organizacije Mlada Bosna. Austro-Ugarska je 28. srpnja 1914. godine objavila rat Srbiji čime je započeo Prvi svjetski rat.

³¹ Usp. L. Đaković, *n. dj.*, str. 108.

³² *Isto*, str. 108.

³³ Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 2001., str. 528.

Znakovito je i izvješće okružnoga predstojnika iz Sarajeva koji kaže kako se primjećuje da hrvatski političari podliježu srpskim utjecajima. Kod hrvatskih interesnih skupina s franjevcima na čelu uočavalo se približavanje Hrvata Srbima. Pitanje oživljavanja političkoga djelovanja u Bosni i Hercegovini primjetno je već u 1916., a i u 1917. godini kada se radilo na tome da se ponovno uspostavi rad Sabora Bosne i Hercegovine. Prema Sarkotićevim izvješćima tu je aktivnost podržavao Mandić koji je održavao zajedničke sastanke sa srpskim i muslimanskim političarima. Sarajevska je policija utvrdila vezu između Dimovića, Sunarića i franjevaca s političarima iz Zagreba, a potom s Matkom Laginjom u bečkome parlamentu. General Sarkotić smatrao je da su sve te veze uglavnom održavane radi oživljavanja rada Sabora Bosne i Hercegovine što bi Srbima omogućilo političko djelovanje na prostoru Bosne i Hercegovine i širenje pro-srpske politike.³⁴ Ujedinjenje južnoslavenskih naroda bilo je u interesu i onih hrvatskih i slovenskih zastupnika koji su ostali unutar Austro-Ugarske, odnosno koji su djelovali kao zastupnici u Carevinskome vijeću u Beču u kojem su imali Južnoslavenski klub. Oni su 30. svibnja 1917. godine objavili deklaraciju toga kluba koja je poznata pod nazivom *Svibanjska deklaracija*. Deklaracijom su obznanalili da „udruženi, izjavljuju da na temelju narodnog načela i hrvatskog državnog prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u Monarhiji u kojima žive Slovenci, Hrvati, i Srbi u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo pod žezlom habsburško-lorenske dinastije“³⁵. Tim su zahtjevom jasno izrazili stav da se Monarhija treba preurediti po načelu trijalizma. U Bosni i Hercegovini bile su podijeljene reakcije o *Svibanjskoj deklaraciji* što je na vidjelo iznijelo potpunu podijeljenost hrvatskih političara kao i crkvenih struktura, a to je uvelike otežalo ionako teške ratne prilike. „Naprednjaci“ su bili iznenađeni kada je *Hrvatski dnevnik* iz Sarajeva stao uza *Svibanjsku deklaraciju*. Među Hrvatima u Bosni i Hercegovini u ideološkome smislu primjetna su premissljanja, naročito od 1916. godine, a to zapravo vuče korijene još od 1912. godine kada je katolička mladež organizirana u Katoličkome pokretu počela prihvaćati ideologiju južnoslavenstva. Iako je Stadlerov list stao uza *Svibanjsku deklaraciju*, nadbiskup je ostao dosljedan svojim načelima priključenja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj.

³⁴ H. Kapidžić, *n. dj.*, str. 220-222.

³⁵ Usp. H. Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, str. 41-44.

Stadlerova *Izjava* protiv *Svibanjske deklaracije* odjeknula je među Hrvatima i u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj. Nudio je HNZ-u pomirenje s ciljem okupljanja Hrvata kako bi zbog predstojećih burnih događaja bili jači i jedinstveni u Bosni i Hercegovini, no taj je prijedlog bio odbijen.³⁶

Politički krugovi okupljeni oko nadbiskupa Stadlera pokrenuli su veliku akciju za pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, a na čelu je bio Ivo Pilar kojega je podržavao nadbiskup Stadler. S obzirom na to da se u hrvatskim krugovima pregovaralo o trijalističkome preuređenju Monarhije, u *Hrvatskom dnevniku* 20. studenoga 1917. godine objavljena je nadbiskupova deklaracija pod nazivom *U obrani hrvatstva* u kojoj on Beču predlaže rješenje hrvatskoga pitanja, a ne južnoslavenskoga, te traži da se hrvatske zemlje ujedine. *Promemoriju* Josipa Stadlera o preuređenju Monarhije predali su u Schönbrunn caru i kralju Karlu IV. Ivo Pilar i Josip Vancaš. Nakon prijema kod cara i kralja Pilar se vratio u Sarajevo bez pozitivna rezultata jer je dobio odgovor da Monarhija mora biti uređena prema tadašnjemu dvojnomo načelu.³⁷ U *Promemoriji* je Stadler posebno naglasio rješavanje statusa Bosne i Hercegovine. Pilar je također radio na sjedinjenju Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, a posebice na rušenju muslimansko-srpskoga saveza.

Pojedini Hrvati u Bosni i Hercegovini kritizirali su nadbiskupa Stadlera da je u potpunoj izolaciji jer su ga napustili čak i svećenici. Stadler je znao da austrougarska vlast blagonaklono gleda na hrvatsko-muslimanski savez. General Sarkotić bio je zagovornik preuređenja Monarhije na bazi trijalizma, a bio je protiv hrvatsko-srpske koalicije koja je primala novac od srpske vlade. *Svibanjskom deklaracijom* od 30. svibnja 1917. godine tražila se uspostava treće jedinice unutar Monarhije kao samostalna tijela. Hrvatska je politika bila podijeljena – Stadler i Pilar bili su za stvaranje ujedinjene Hrvatske koja bi uključivala i Bosnu i Hercegovinu, a s druge je strane bila ideja jugoslavenstva prema kojoj bi Hrvati izgubili svoj identitet.³⁸ U Hrvatskoj se za *Svibanjsku deklaraciju* izjasnila Starčevićeva stranka prava, potom Hrvatski katolički seniorat (HKS), pa

³⁶ Jure Krišto, „Građenje klerikalca - nadbiskup Josip Stadler u svjetlu njegovih protivnika“, Život i djelo dr. Josipa Stadlera: *Zbornik radova međunarodnih znanstvenih skupova o dr. Josipu Stadleru, u Sarajevu 21-24. rujna 1998.*, Pavo Jurišić (ur.), Vrhbosanska katolička teologija, 1999., str. 269.

³⁷ Josip Koprivčević, Život i rad dr. Josipa Stadlera, prvog nadbiskupa vrhbosanskog 1843.-1918., Zagreb Vrhovna Uprava Družbe Sestara Služavki Malog Isusa, 1996., str. 72-73.

³⁸ I. Pederin, *n. dj.*, str. 181.

Hrvatski katolički pokret. Tražilo se pogodno tlo u Bosni i Hercegovini kako bi se ideja južnoslavenske države na tome prostoru u potpunosti ostvarila, odnosno preko Bosne i Hercegovine nastojalo se provjeriti hoće li ta ideja preživjeti kada se raspadne Monarhija.³⁹

Prije nego što su se o *Svibanjskoj deklaraciji* izjasnili bosanski i hercegovački franjevci, *Izjava* nadbiskupa Stadlera⁴⁰ iznenadila je i zagrebačkoga nadbiskupa Bauera koji je dao potporu *Svibanjskoj deklaraciji*. Tom *Izjavom*⁴¹ nadbiskup Stadler reagirao je na objavljivanje *Svibanjske deklaracije* izrazivši protivljenje južnoslavenskim idejama i radu Jugoslavenskoga kluba. Uz ovu izjavu priložen je nepotpisani popratni članak pod naslovom *Na obranu hrvatstva* u kojem se program *Svibanjske deklaracije* odbija kao politički nerealan, a podržavaju se rješenja temeljena na zahtjevima iznesenim u *Izjavi* nadbiskupa Stadlera, koja se podudaraju sa stajalištima zemaljskoga poglavara generala Sarkotića.⁴² Objavljivanje teksta *Izjave* u *Hrvatskome dnevniku* dovelo je do toga da su njegovi urednici u istome broju objavili da se više ne smatraju urednicima toga lista, a o

³⁹ Zlatko Matijević, „Od svibanjske deklaracije do ‘Izjave’ nadbiskupa Stadlera – dva viđenja rješenja ‘južnoslavenskog pitanja’ (1917.)“, Život i djelo dr. Josipa Stadlera: *Zbornik radova međunarodnih znanstvenih skupova o dr. Josipu Stadleru, u Sarajevu 21-24. rujna. 1998.*, Pavo Jurišić (ur.), Vrhbosanska katolička teologija, 1999., str. 274.

⁴⁰ *Isto*, str. 277-279.

⁴¹ „Izjava klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika“: „I. Zahtijevamo rješenje državno-pravnoga pitanja na jugu Monarhije u hrvatskom smislu, na temelju hrvatskog državnog prava te uz neoskvrnjeno očuvanje hrvatske narodne i državne individualnosti. 2. Zahtijevamo sjedinjenje onih zemalja, na koje se hrvatsko državno pravo proteže, naime: Hrvatske, Slovenije, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te hrvatske Istre u jedno političko i financijski autonomno s Habsburškom Monarhijom kao s cjelinom nerazdruživo i spojeno tijelo. 3. Držimo svojom dužnošću u prvom redu obraniti svoju vlastitu, sa svih strana teško ugroženu narodnu i državnu individualnost. Rado ćemo ipak pomoći braći Slovincima u njihovoj borbi za samoodržanje i u njihovom nastojanju i radu oko toga, da se s nama sjedine. 4. Vidimo u jakoj Habsburškoj monarhiji najbolji štit proti svojim historijskim neprijateljima, koji lakomo pružaju ruke za hrvatskim teritorijem. Ostat ćemo kod svoje tradicionalne vjernosti vladaru i državi, ali zahtijevamo, da se državnopravno pitanje na jugu monarhije riješi u smislu točaka I. i II., i da država napusti kobnu politiku od zadnjih pedeset godina protiv Hrvata, politiku koja je štetna i hrvatskom narodu i državi samoj, jer mora voditi do kriza i katastrofa, kao godine 1908., 1912. i 1914. Sarajevo, 16. studenoga 1917., Josip nadbiskup Vrhbosanski u ime svoje i u ime pedeset i jednoga odličnoga građana iz Sarajeva i provincije, koji sada iz shvatljivih razloga svojih potpisa objelodaniti ne mogu.“, Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABIH), Napretkova kulturno historijska zbirka (dalje NKHZ), 12, VII/131. Usp. Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.*, Matica hrvatska, 1920., str. 103-104., Opširnije vidi, Zlatko Matijević, „Izjava vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera iz studenoga 1917., godine“, Časopis za suvremenu povijest, Hrvatski institut za povijest, 1999., str. 51-72.

⁴² Z. Matijević, *U sjeni dvaju orlova*, str. 59.

tome su istoga dana obavijestili i nadbiskupa Stadlera. Njihova se ostavka može tumačiti kao logičan slijed s obzirom na to da su oni bili bosanski seniori, a HKS je pristao uz *Svibanjsku deklaraciju*.⁴³ Nakon ostavke vodstva *Hrvatskoga dnevnika*, koje su predstavljali Ambrozije Benković i Ilija Gavrić, svjetovni svećenici koji su bili bosanski seniori, došlo je do krize glede uređivanja toga lista jer su nadbiskupu počeli odbijati poslušnost i drugi svećenici. Uredništvo su preuzeli časnici Rade Smoljan, Ivo Pilar, Ivan Miličević, Ivica Pavičić, Rudolf Boić i Srećko Perišić. Nakon njihova dolaska taj se list u potpunosti okrenuo protiv pristaša *Svibanjske deklaracije*. Da je bilo različitih mišljenja o rješavanju političkih pitanja na jugu Monarhije, svjedoči nam i to da *Izjavu* nisu htjela potpisati dva istaknuta člana vrhbosanskoga Kaptola – Marko Alaupović i Karlo Cankar. U Bosni i Hercegovini počelo se sumnjati da autor *Izjave* nije nadbiskup Stadler nego da iza toga stoji general Sarkotić. Također, pojavile su se indicije da je Sarkotić preko Pilara i Pavičića utjecao na nadbiskupa da objavi *Izjavu*. Na kraju je osumnjičen Pilar da je on sastavljač *Izjave* i popratnoga članka u *Hrvatskome dnevniku*.⁴⁴

U Sarajevu je 26. studenoga 1917. godine objavljena *Deklaracija Hrvata Bosne i Hercegovine* koju su potpisali i neki istaknuti svećenici – Karlo Cankar, Ambrozije Benković, Dragutin Čelik, Ilija Gavrić, a u njoj se navodi da oni čvrsto stoje iza *Svibanjsku deklaraciju* te da nisu suglasni s *Izjavom* nadbiskupa Stadlera.⁴⁵ Od *Izjave* ogradili su se i sarajevski isusovci. Potporu Stadleru uputili su narodni zastupnici u Hrvatskome saboru, članovi Hrvatskoga državnopravnog bloka, odnosno frankovačke Stranke prava i Hrvatske pučke seljačke stranke. Oni su ocijenili da će skoro budućnost pokazati da je *Izjava* nadbiskupa Stadlera imala pravu vrijednost. Valja napomenuti da je tijekom Prvoga svjetskog rata nadbiskup Stadler prepoznao da će se Hrvati naći u velikoj opasnosti ako dođe do stvaranja nove države, odnosno ujedinjenja južnih Slavena u zajednicu u kojoj bi Srbi dominirali.⁴⁶

Političari okupljeni oko nadbiskupa Stadlera pokušali su uskladiti svoje stavove sa Zemaljskom vladom, odnosno generalom Stjepanom Sarkotićem. Na-

⁴³ *Isto.*

⁴⁴ *Isto*, str. 59–60.

⁴⁵ Z. Matijević, „Od svibanjske deklaracije do ‘Izjave’ nadbiskupa Stadlera – dva viđenja rješenja ‘južnoslavenskog pitanja’ (1917.)“, str. 280–281.

⁴⁶ *Isto.*

stojali su naći rješenje za hrvatsko pitanje u Bosni i Hercegovini uz modalitete da se očuva dualistički ustroj Monarhije, što je ipak odstupanje od trijalističkog modela koji su zastupali nadbiskup Stadler i njegovi istomišljenici u Bosni i Hercegovini. Objavljivanje u javnosti mogućega rješenja hrvatskoga pitanja dovelo je do još veće podjele među hrvatskim političarima u Bosni i Hercegovini, kao i među katoličkim svećenstvom.⁴⁷

Sredinom 1917. godine u Bosni i Hercegovini dolazi do vrlo zapaženih aktivnosti političkih stranaka u pogledu rješenja južnoslavenskoga pitanja u koje se izravno uključio i predstavnik Jugoslavenskoga kluba Anton Korošec, koji je 31. kolovoza 1917. godine doputovao u Sarajevo. Razlog njegova dolaska jest taj što je htio čuti mišljenje vodećih političkih krugova u Bosni i Hercegovini te je stoga obavio razgovore s mostarskim biskupom fra Alojzijem Mišićem, pravoslavnim dabrobosanskim mitropolitom Evgenijem Leticom, reisu-l-ulemom Džemaludinom Mehmedom Čauševićem i nadbiskupom Stadlerom.⁴⁸ Nadbiskup Stadler složio se s potrebom amnestije za političke zatvorenike, ali se usprotivio ponovnome početku rada Sabora Bosne i Hercegovine, ističući da bi Sabor Bosne i Hercegovine radio u korist Antante. Glavni razlog sastanaka Korošca s nadbiskupom Stadlerom bilo je pitanje *Svibanjske deklaracije*. Jedan od najbližih nadbiskupovih političkih suradnika Ivo Pilar obrazložio je stajalište skupine okupljene oko nadbiskupa Stadlera, a to je da zastupaju državno i narodno ujedinjenje, ali bez Slovenaca, što znači ujedinjenje hrvatskih zemalja u koje bi ulazile Trojedna Kraljevina Hrvatska, Dalmacija i Slavonija, Bosna i Hercegovina te Istra. Stadlerova skupina nije bila za ujedinjenje unutar Ugarske, nego za neku vrstu *condominiuma* austrijske carevine i ugarske kraljevine. Nadbiskup Stadler i njemu bliski hrvatski političari u Bosni i Hercegovini nisu htjeli odstupiti od stajališta i programskih načela utvrđenih *Promemorijom*.⁴⁹ Korošćev sastanak s nadbiskupom Stadlerom može se smatrati neuspjelim, za razliku od sastanaka s bosanskohercegovačkim franjevcima. Naime, bosanski su franjevci, a potom i hercegovački, svojim izjavama u javnosti podržali *Svibanjsku deklaraciju*.⁵⁰ Budući da je slovenski političar Korošec boravio u Sarajevu radi propagiranja svoga jugoslavenskog programa, uvelike ga je zanimalo

⁴⁷ L. Đaković, *n. dj.*, str. 155-156.

⁴⁸ Z. Matijević, *U sjeni dvaju orlova*, str. 35-36.

⁴⁹ *Isto*.

⁵⁰ L. Đaković, *n. dj.*, str. 177-178.

rješavanje pitanja Bosne i Hercegovine. Sarkotić u pismu upućenu ministru Stephanu Burianu⁵¹ kaže kako Korošec agitira kod svih političkih opcija te da je u osobito dobrim odnosima s bosanskim franjevcima.⁵² U policijskome izvješću o Koroščevu posjetu Sarajevu također se govori o sastanku s nadbiskupom Stadlerom te o tome da je on „uglavnom“ odobrio „jugoslavensku“ *Svibanjsku deklaraciju*, ali je upozorio Korošca da je caru predao svoj prijedlog rješenja pitanja preustroja Monarhije.⁵³ Međutim, policijsko se izvješće nije poklapalo s nadbiskupovim stavovima. Nadbiskup Stadler protivio se početku rada Sabora Bosne i Hercegovine s čime se dio svjetovnoga katoličkog svećenstva nije slagao. Franjevci su približili svoje stavove Koroščevim tako da su se izjasnili za *Svibanjsku deklaraciju* i za sazivanje Sabora Bosne i Hercegovine. U pismu od 29. rujna 1917. godine Sarkotić navodi kako je s nadbiskupom Stadlerom razgovarao o posjetu Korošca Bosni i Hercegovini te da mu je tom prilikom nadbiskup iznio mišljenje kako ga je Korošec prevario jer se nije pridržavao dogovora da se održi zajednička konferencija svih političara na kojoj bi ih on upoznao s rješavanjem južnoslavenskoga pitanja.⁵⁴ Hrvatski političari iz Bosne i Hercegovine krajem 1917. godine ponudili su rješenje južnoslavenskoga problema, a može se reći da su ti stavovi svakako povezani s donošenjem *Krfske deklaracije* 20. srpnja 1917. godine.

Josip Lang, pomoćni biskup, i Josip Volovis, protonotar, apostolski kanonik zagrebački i arhiđakon dubički, u pismu napisanome u Zagrebu 30. studenoga 1917. godine podržali su *Izjavu* nadbiskupa Stadlera ističući da je ona u vrijeme sveopćega političkog zastranjivanja tračak nade u bolju budućnost hrvatskoga naroda.⁵⁵ Vodstvo je Seniorata nakon objavljivanja *Izjave* nadbiskupa Stadle-

⁵¹ Stephan Burián von Rajecz, austrougarski diplomat i političar (Stupava kraj Bratislave, 16. I. 1851 – Beč, 20. X. 1922.). Bio je voditelj konzulata u Moskvi od 1882. do 1886. te konzul u Sofiji od 1887. do 1895., Stuttgartu od 1896. do 1886. i Ateni od 1897. Također, obnašao je i sljedeće funkcije: zajednički ministar financija i upravitelj BiH od 1903. do 1912. i od 1916. do 1918. godine, ministar vanjskih poslova od 1915. do 1916. i 1918. godine. Za upravljanja BiH napustio je politiku „bošnjaštva“ i postupno liberalizirao politički život (nastaju političke stranke, proglašava se „zemaljski statut“ 1910. godine i uvodi Sabor). Napisao je memoarsko djelo *Tri godine iz doba moga uredovanja u ratu* (*Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Krieg*, 1923.), Burián, Stephan von Rajecz, <https://enciklopedija.hr>, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, (12.2.2021.).

⁵² H. Kapidžić, *n. dj.*, str. 230.

⁵³ *Isto.*

⁵⁴ *Isto.*

⁵⁵ ABiH, NKHZ, VII/146, f. I.

ra u Zagrebu oštro reagiralo ističući da će ona dovesti do nove podjele i nove borbe među katolicima u Bosni i Hercegovini, kao što je bila ona koja se dogodila između HNZ-a i HKU-a. Unatoč takvu stavu dio se seniora ogradio od žestokih napada na nadbiskupa Stadlera. *Izjava* nadbiskupa Stadlera izazvala je negodovanje pojedinih političkih krugova u Bosni i Hercegovini. Hrvati iz Bosne objavili su *Deklaraciju*⁵⁶ protiv Stadlerove *Izjave* 26. studenoga 1917. godine, u kojoj su osudili njegov stav i dali potporu *Svibanjskoj deklaraciji*. Jedan je od potpisnika te *Deklaracije* Jozo Sunarić koji je *Izjavu* nadbiskupa Stadlera okarakterizirao nebitnom i nevažnom navodeći da nikomu neće koristiti, ali da će ipak dovesti do kristalizacije narodnih redova. Na *Izjavu* nadbiskupa Stadlera u prosincu 1917. godine reagirali su i bosanski franjevci, a potom 11. siječnja 1918. godine i hercegovački, podržavajući također Jugoslavenski klub u Beču i *Svibanjsku deklaraciju*. U izvješću generala Sarkotića navodi se kako je u tu brzu reakciju bosanskih i hercegovačkih franjevaca upleten i srpski političar Danilo Dimović jer se nije čekalo očitovanje samostana, stav je formuliralo samo franjevačko vodstvo. General Sarkotić ističe veliku ulogu Sunarića u takvu brzom zauzimanju stava kod franjevaca, kao i da je na to utjecao i sam fra Ljubomir Galić. Hercegovački su se franjevci također izjasnili za jugoslavenski program izražen u *Svibanjskoj deklaraciji*. U zauzimanju toga stava posebnu je riječ imao hercegovački provincijal fra David Nevistić.⁵⁷

Bosanski franjevci u svojoj *Izjavi*⁵⁸ od 21. prosinca 1917. godine daju potporu *Svibanjskoj deklaraciji*, odnosno ujedinjenju južnoslavenskih naroda, Hrvata, Slovenaca i Srba, ističući da su sve do toga trenutka šutjeli misleći da je rat sve

⁵⁶ „U *Hrvatskom dnevniku* izišla je 20. studenoga izjava uperena protiv poznate svibanjske deklaracije južnoslavenskog kluba, što na temelju hrvatskoga državnoga prava i samoodređenja naroda traži ujedinjenje svih zemalja naše monarhije, u kojima obitavaju Slovenci, Hrvati i Srbi, u nezavisnu od tuđinskog gospodstva slobodnu državu pod žezlom Habsburške dinastije. Da odbijemo od sebe svaku sumnju, izjavljujemo, da stojimo nepokolebljivo na stanovištu južnoslovenske deklaracije, koja je jasni izražaj narodne volje i naglašujemo ponovno, kao svjesni Hrvati, naše pristajanje uz Svibanjsku deklaraciju, a osuđujemo svako cijepanje narodne snage.“ F. Šišić, *n.dj.* str. 104-105.

⁵⁷ H. Kapidžić, *n. dj.*, str. 235-238.

⁵⁸ „Mi smo sve do danas željeli i mislili smo, da je svjetski rat svakoga poučio, a ovaj prijatelj nuždi ili od neko doba počela se je na raznim stranama ponovno javljati sve veća oporba, koja je da ponovno spriječiti ovaj prirodni zahtjev, počela naša šutnju Bosni zlorabiti, naglašavajući kako autohtoni živalj Bosne nije za gori oglašeno nužno ujedinjenje. Stoga niže potpisani smatraju se i pred Bogom i pred državom i pred narodom dužnim očitovati kako bi ujedinjenje južnih Slavena: Hrvata, Slovenaca i Srba bilo najčvršća baza koliko za trajan mir i procvat Habsburške Monarhije toliko opet za razvoj gore naglašena plemena u gospodarskome, društvenom i prosvjetnom pogledu. Radi toga se odvažni izražavamo solidarnim s jedne strane s Jugoslavenskim klubom u Beču, a i drugdje s njegovom

narode poučio prijekoju nuždi ujedinjenja. Franjevci u *Izjavi* objašnjavaju da se njihova šutnja počela zlorabiti pa se isticalo da autohtoni živalj u Bosni nije za slavensko ujedinjenje. *Izjavu* su u Sarajevu potpisali fra Josip Andrić, provincijal bosanskih franjevaca, fra Marijan Jakoljušić, fra Ljubomir Galić, fra Julijan Jelenić, fra Augustin Čičić, fra Bernardin Sarić, tajnik Provincije, a u Visokome su je potpisali gimnazijski profesori.⁵⁹

Usljediła je i *Izjava*⁶⁰ hercegovačkih franjevaca o državnome uređenju hrvatskoga pitanja kojom su podržali *Svibanjsku deklaraciju*. *Izjavu* su u Mostaru 25. prosinca 1917. godine potpisali provincijal hercegovačkih franjevaca fra David Nevistić, bivši provincijal fra Ambro Miletić, ravnatelj Franjevačke bogoslovije fra Lujo Bubalo, gvardijan i nadžupnik fra Augustin Miletić i ravnatelj Velike franjevačke gimnazije u Širokome Brijegu fra Didak Buntić. U Glavatičevu je 30. prosinca 1917. godine *Izjavu* potpisao i fra Marko Barbarić, kako se navodi: „po nalogu i uz posvemašno odobravanje pripadnika sviju triju vjeroispovijesti u mjestu“⁶¹.

Bitno je razjasniti na koji su se način prikupljali potpisi *Izjave* hercegovačkih franjevaca. Starješinstvo hercegovačkih franjevaca u Mostaru uputilo je franjevcima u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji dokument *Izjave* koji trebaju potpisati i odmah vratiti u Mostar, a drugi primjerak trebaju potpisati viđeniji seljaci, osobito glavari i seoski vijećnici. Uprava Provincije u popratnome pismu⁶² daje upute da se na zgodan način rastumači narodu da je glavni uzrok

Deklaracijom od 30. svibnja 1917.“ Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru (dalje AHFPM), Spisi provincije (dalje SP), sv. 48, 1917., f. 237-238.

⁵⁹ AHFPM, SP, sv. 48, 1917., f. 237-238.

⁶⁰ „1. S velikom zahvalnošću pozdravljamo mirovnu pripravnost našega kralja Karla, kao prvi – ako Bog da – tračak blizog mira., 2. Želimo da se predstojeći mir sklopi na temelju pravednosti i slobode prema vječnim zasadama kršćanstva, razvijenim od sv. Oca pape Bendikta XV., po kojima svaki, pa i najmanji narod, ima pravo na slobodni razvitak narodni, gospodarstveni i prosvjetni, i da se tako jedan put zauvijek ukloni glavni uzrok međunarodnih zapletaja i ratova., 3. Tražimo da se u Habsburškoj Monarhiji provede potpuna ravnopravnost naroda, da kako smo svi za vrijeme rata jednake žrtve snosili za kralja i domovinu, da tako iza njega uživamo jednake blagodati mira., 4. Dosljedno tomu sa svim srcem usvajamo deklaraciju Jugoslavenkog kluba u Beču od 30. svibnja t. g. kojom se za sve Hrvate Srbe i Slovence u Monarhiji na temelju narodnoga načela i hrvatskog državnog prava zahtijeva ujedinjenje i državna samostalnost pred uzvišenim žezlom Habsburga.“ AHFPM, SP, sv. 48, 1917., f. 144. Usp. F. Šišić, *n.dj.* str. 108; Usp. ABiH, NKHZ, VII/68, f. 1rv.

⁶¹ ABiH, NKHZ, VII/68, f. 1rv.

⁶² „Neka nikoga ne plaši srpsko ime, jer Srbi su naša braća po krvi i po jeziku, da pače providnost nam je jednima i drugima dodijelila istu grudu zemlje za stanovanje, pa je nužno da kao braća i članovi iste obitelji u slozi i ljubavi živimo. Mržnja i nesloga nisu kršćanska krepost a škode i nama Srbima. Hrvati, Srbi, i Slovenci skupa su jaki i moćni. Ovo su sudbonosni časovi koji će odlučiti našom

hrvatskih patnji i nevolja to što su podijeljeni i što su ih drugi narodi u Monarhiji zapostavili. Vodstvo hercegovačkih franjevaca ističe da su tijekom rata Hrvati bili ujedinjeni s Hrvatima preko Save kako ne bi morali patiti i skapavati od gladi.

Vodstvo hercegovačkih franjevaca dalo je župnicima upute da se potpisi prikupljaju privatno i pojedinačno, vjerojatno kako bi se ljudi lakše pridobili, a samim time i kako bi se izbjeglo moguće negodovanje, a te je upute s *Izjavom* potpisao fra David Nevistić u Mostaru 21. prosinca 1917. godine.⁶³ Približavanju hrvatsko-srpskih odnosa doprinosile su pojedine crkvene osobe svojim izjavama o kršćanskome jedinstvu, a sve s ciljem da među Hrvatima bude prihvaćena *Svibanjska deklaracije*. Tomu je osobito bio sklon dio katoličkoga svećenstva okupljenoga oko biskupa Mahnića koji je najavljivao da će se stvaranjem nove države doći i do ujedinjenja Katoličke i Pravoslavne crkve.

Nakon jasna stava uprave hercegovačkih franjevaca svi župnici franjevci u Hercegovini trebali su potpisati potporu *Izjavi* hercegovačkih franjevaca. Međutim, katolički ured u Klobuku uputio je 9. siječnja 1918. godine dopis franjevačkome starješinstvu u Mostar u kojem župnik fra Leo Petrović ističe da na pismo od 21. prosinca 1917. godine nije odgovorio jer se nije imalo što odgovoriti. Naglašavajući da se ne želi baviti visokom politikom, fra Leo dalje zaključuje: „Mutno je obzorje, pak se bojim da za druge kestenje iz vatre vaditi na tuđu korist. Osobno sam protiv nametanja Deklaracije od 30. svibnja 1917. Hrvati se držimo hrvatskog državnog prava.“⁶⁴ Osim neslaganja vodstva franjevaca u Hercegovini s dijelom župnika, došlo je do neslaganja i s mjesnim biskupom. Starješinstvo hercegovačkih franjevaca u Mostaru uputilo je 24. siječnja 1918. godine Biskupskomu ordinarijatu u Mostaru dopis s potpisom provincijala fra Davida Nevistića u kojem izražava čuđenje što se u dopisu ordinarijata od 17. siječnja 1918. godine navodi da su franjevci unijeli baklju u „administrativu episkopata“ i umiješali se u čisto biskupske stvari. Franjevci se ograđuju od tih navoda uz izjavu da se njihov javni istup o *Svibanjskoj deklaraciji* ne može i ne smije smatrati miješanjem u biskupske stvari. Franjevci navode da su „ovo odlučni časovi u kojima će se odlučiti sudbina našega naroda za više desetaka

srećom za više desetaka moguće i stotina godina, pa je prirodno da svi javno i zajednički istupamo tražeći i svoja prava: jednakost i ujedinjenje.“ AHFPM, SP, sv. 51, 1916-18., f. 74.

⁶³ AHFPM, SP, sv. 51, 1916-18., f. 74.

⁶⁴ AHFPM, SP, sv. 49, 1918., f. 57.

moguće stotina godina“⁶⁵. Vodstvo hercegovačkih franjevacau zauzelo je stav da je dužnost narodnih vođa i predstavnika svim silama raditi kako bi izvojevali narodnu sreću i budućnost, a da bi šutnja i povučenosť, što bi se u drugim prilikama moglo nazvati opreznosť i razboritosť, u takvim okolnostima značile izdajstvo narodne stvari.

Također, u svezi s potpisima franjevacau koji podupiru *Izjavu* sporno je bilo i to što se među njima našao i potpis fra Jerke Borasa koji nije za to dao dopušćenje. Vodstvo hercegovačkih franjevacau smatralo je da se fra Jerko trebao njima obratiti jer redovničko starješinstvo ne odgovara biskupskoj vlasti za svoje postupanje s njegovim članovima. U dopisu starješinstvo hercegovačkih franjevacau iznosi stav da se na pojedine svećenike vrši pritisak da ne daju potporu *Svi-banjskoj deklaraciji* te se na kraju ističe „uvrijeđenost ponašanjem Biskupskoga ordinarijata“⁶⁶.

4. Neriješeno hrvatsko pitanje i nastanak nove države

U vrijeme Prvoga svjetskog rata politički život u Bosni i Hercegovini skoro nije ni postojao jer je vladala vojnička stega na svim razinama vlasti. Tek nakon *Krfske deklaracije* počele su ponovne rasprave o pravnome položaju Bosne i Hercegovine. Srpski političari oklijevali su razgovarati o tome, unatoč pozivu hrvatskih političara iz Zagreba. Oni su već tada radili na ideji stvaranja nove države izvan Habsburške Monarhije. Tako su već 2. i 3. ožujka 1918. godine vođeni prvi pregovori da se osnuje Narodno vijeće gdje je istaknuto da treba osnovati uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba. O pitanju statusa Bosne i Hercegovine i njezinu adekvatnom zastupanju nakon uspostave Države SHS postoje oprečna razmišljanja. Prema zapisniku o sazivu narodnih zastupnika za Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, Istru i Međimurje 2. i 3. ožujka 1918. u Zagrebu, na tome su sastanku iz Bosne i Hercegovine bili nazočni Danilo Dimović, Đuro Džamonja, Kosta Majkić, Jozo Sunarić i Vojislav Šola. Okupljeni su se nakon rasprave o općem političkom i radnom položaju složili u tome da je nužna koncentracija svih stranaka i skupina koje, na stajalištu narod-

⁶⁵ AHFPM, SP, sv. 49, 1918., f. 77.

⁶⁶ *Isto*.

noga jedinstva te naslanjajući se na načelo narodnoga samoodređenja, traže na demokratskim temeljima urađenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba. O pitanju statusa Bosne i Hercegovine pojavljuju se i negodovanja jer navodno Bosnu i Hercegovinu nitko ništa i ne pita. Jedni tvrde da će Bosnu i Hercegovinu pripojiti Mađarskoj, drugi Hrvatskoj, a treći da će se jednim dijelom pripojiti jednoj, drugim dijelom drugoj državi. „Iako se radi o našoj koži a o tome odlučuju Beč i Pešta a pomalo i Zagreb dok Bosna i Hercegovina nitko ništa ne pita.“ U Zagrebu je od 6. do 8. listopada 1918. godine stvoreno Narodno vijeće u koje su ušli predstavnici Hrvatske s Rijekom, Dalmacije, Istre, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba nastupalo je kao organizacija svih političkih stranaka u jugoslavenskim zemljama Austro-Ugarske, koje su prihvatile i pronosile ideju ujedinjenja jugoslavenskih zemalja. U Plenum Narodnoga vijeća SHS-a iz Bosne i Hercegovine izabrani su: Danilo Dimović, Simo Eraković, Halil-beg Hrasnica, Đuro Džamonja i Pero Stokanović, a u Središnji odbor Narodnoga vijeća SHS-a iz Bosne i Hercegovine određeni su: Stjepan Grđić, Ljubomir Galić, Luka Čabradić, Jozo Sunarić, Milan Joikić i Vojislav Šola.⁶⁷ U tome vijeću sudjelovali su predstavnici svih srpskih i hrvatskih političkih skupina osim Stadlerove.⁶⁸ Banska Hrvatska s Dalmacijom i Međimurjem, slovenskim zemljama, Banatom, Bačkom, Srijemom i Bosnom i Hercegovinom činile su Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Ta je država, kako tvrdi Ljubo Boban, nastala u specifičnim uvjetima te je i njezino osnivanje i konstituiranje bilo privremeno rješenje, a od drugih država jedino je Kraljevina Srbija priznala njezinu vladu.⁶⁹ Iako je u Zagrebu svakim danom rastao broj pristasa ujedinjenja sa Srbijom, Stjepan Radić 24. studenoga 1918. godine održao je govor upozorenja opominjući zastupnike da ne idu u Beograd prije nego što se dogovori položaj Hrvatske i ostalih zemalja u novoj državi.⁷⁰

Da Stadler nije odustajao od borbe za bolji položaj hrvatskoga naroda, svjedoči Izidor Kršnjavi koji je u svome dnevniku 1. lipnja 1918. godine zapisao da ga je posjetio Ivo Pilar iz Bosne i Hercegovine koji je obznanio da zajedno s nadbiskupom Stadlerom namjerava osnovati novu političku stranku. Pilar je

⁶⁷ F. Čulinović, *n. dj.*, str. 68.

⁶⁸ Vladimir Čorović, *Političke prilike u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka Politike, 1991., str. 55.

⁶⁹ Ljubo Boban, „Kada je i kako nastala Država SHS“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 26, 1993., str. 198.

⁷⁰ Hrvoje Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada Pavičić, 1999. str. 68.

neumorno radio na rješavanju pitanja Bosne i Hercegovine, odnosno položaja Hrvata na kraju Prvog svjetskog rata. Na kraju je rješavanje južnoslavenskoga pitanja prepušteno samim južnim Slavenima što se vidi iz dijela *Okružnice nadbiskupskoga ordinarijata* od 12. studenoga 1918. godine u kojem se navodi:

Car i kralj Karlo, vidjevši da se slobodni razvitak naroda ne da više zaustaviti, prepustio je jugoslavenskom narodu: Slovencima, Hrvatima i Srbima potpunu slobodu, da si sami, bez njegova i bez ičijeg utjecaja uredi svoju državu i svoju budućnost. Razriješio je također naše vojnike od zakletve vjernosti prema njemu i uputio ih, da se u svemu pokoravaju svojoj narodnoj Vladi. Da se spriječi anarhija, bezakonje i samovolja, primili su u svim našim zemljama narodni vođe državnu upravu u svoje ruke. U glavnom gradu Hrvatske, u Zagrebu osnovalo se Narodno vijeće, koje je primilo vlast nad svim onim zemljama Austro-Ugarske Monarhije u kojima u većini žive Slovenci Hrvati i Srbi. To naše narodno vijeće brine se sada za red i mir u našim zemljama, a zadržat će svu državnu vlast u svojim rukama, dok se ne provedu izbori za općejugoslavenski sabor, za konstituantu, koja će konačno urediti našu državu i odlučiti o njezinu obliku tj. da li će biti država Slovenaca Hrvata i Srba monarhija s kraljem ili pak republika, na toj narodnoj konstituenti stvoriti će se temeljni zakoni, po kojima će se naša država razvijati i upravljati u budućnosti.⁷¹

U *Okružnici* se kaže da je vrhovno Narodno vijeće izabralo privremenu upravu za Bosnu i Hercegovinu i posebni Glavni odbor Narodnoga vijeća u Sarajevu koji je imenovao Narodnu vladu da vodi poslove zemaljske uprave u tome prijelaznom razdoblju. Nadbiskup Stadler ističe da je Narodno vijeće vrhovna vlast čije se odluke moraju poštovati. Poziva svećenike da ulože veće napore u tim teškim danima te osobito ističe da se svi trebaju držati reda i zakona. Od svećenika posebno traži da se ne nađe nijedan katolik koji bi dirao tuđu imovinu ili osobnu slobodu te da zbog novonastale situacije narodu protumače što se događa u državi: „U neka mjesta naše nadbiskupije dolazi u zadnje vrijeme srpska vojska. Neka se narod od toga ne plaši. Rastumačiti mu treba, da nije to ni kakva okupacija, već da su došle srpske čete na molbu naših oblasti, da zapriječe pljačkanja, i druga bezakonja, što su se u nekim mjestima događala.“⁷² Ipak na terenu su se događali veliki progoni Hrvata na području istočne Hercegovine te području Banja Luke. Krajem rata dio hrvatskih političara u Bosni i Hercegovini, a s njima i dio svećenstva, nastoji se dodvoriti Srbima kako bi se nakon rata ublažila represija srpskoga pučanstva prema Hrvatima i muslimanima.⁷³ Unatoč takvu stavu hrvatskih političara i crkvenih velikodostojnika uslijedila je

⁷¹ „Okružnica nadbiskupskog ordinarijata“, u: *Vrhbosna*, 22, 23 i 24, Sarajevo, 1918., str. 274.

⁷² „Okružnica nadbiskupskog ordinarijata“, u: *Vrhbosna*, 22, 23 i 24, str. 275.

⁷³ AHFPM, SP, sv. 50, 1918., f. 202-206.

srpska odmazda prema Hrvatima, posebice tamo gdje su Hrvati bili manjina, i to prije nego što je stvorena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. U nevesinjsko-me kotaru posebice se s Hrvatima katoličke vjere iznimno okrutno postupalo.⁷⁴

Nadbiskup u *Okružnici* od 12. studenoga 1918. godine opominje svećenike da će se uskoro održati izbori koji su bitni za naš narod i Crkvu te da treba narod uputiti u sve što se odnosi na pripreme za izbore i što se može ostvariti na tim izborima.⁷⁵ Nadbiskup Stadler umro je 8. prosinca 1918. godine, a s njime su nestale i njegove ideje o rješavanju položaja Hrvata i pitanja statusa Bosne i Hercegovine u novoj državi.⁷⁶ Političke strukture, kao i Katolička Crkva, počele su se prilagođavati novonastaloj situaciji. Uslijedila je *Okružnica* hrvatskih biskupa o narodnome ujedinjenju, u kojoj se, uz ostalo, kaže: „Crkva i propovjedaonica nije i ne smije biti mjesto za politiziranje. Zato najstrože i pod osobnu odgovornost svakoga pojedinog svećenika zabranjujemo u crkvi govoriti o politici.“⁷⁷ Iako je tijekom rata bio zabranjen rad političkih stranaka, ipak se pred sam njegov kraj politička aktivnost znatno pojačala. Nakon što je rat završen, Središnji odbor HNZ-a sastao se nakon četiri i pol godine stanke na zasjedanje 28. i 29. studenoga 1918. godine u prostorijama Hrvatskoga potpornog društva *Napredak*. Zaključeno je da se uspostave mjesni i okružni odbori HNZ-a s ciljem bolje organizacije i pomoći svomu članstvu i narodu u teškim vremenima koja su uslijedila po završetku rata.⁷⁸ Pred kraj rata stanje u Bosni i Hercegovini nimalo nije obećavalo da će se riješiti hrvatsko pitanje, odnosno da će se Bosna i Hercegovina othrvati srpskim pretenzijama. Srpska Vlada provodila je tajnu akciju pripajanja Bosne i Hercegovine Srbiji kako bi izbjegla sukobljavanje s hrvatskim političarima u Bosni i Hercegovini koji su bili na dužnostima u Narodnoj vladi u Sarajevu. Posljedice te tajne političke akcije vidljive su kroz odluke pojedinih mjesnih vijeća koja su samostalno donosila odluke i proglašavala pripajanje Srbiji. To se događalo na prostorima Bosne i Hercegovine prije i poslije *Prvoprosinačkoga akta*.⁷⁹ Srpskoj vladi išle su u

⁷⁴ AHFPM, SP, sv. 48, 1917., f. 222.

⁷⁵ „Okružnica nadbiskupskog ordinarijata“, u: *Vrhbosna*, 22, 23 i 24, str. 275.

⁷⁶ *Vrhbosna*, 22, 23 i 24, Sarajevo, 1918., str. 291.

⁷⁷ *Vrhbosna*, 22, 23 i 24, Sarajevo, 1918., str. 294.

⁷⁸ „Saopćenje Središnjeg odbora HNZ-a“, u: *Hrvatska narodna zajednica*, 10, 11 i 12, listopada, prosinca i studenoga 1918., str. 117.

⁷⁹ Neda Engesfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Privremeno narodno predstavništvo*, Globus, 1989., str. 15-16.

korist i odluke Narodnoga vijeća iz Zagreba u kojima se traži pomoć Srbije u zavođenju reda na prostorima Države SHS. Izaslanstvo Narodnoga vijeća SHS koje je doputovalo u Beograd saznalo je da su se već 6. studenoga 1918. godine srpske čete počele prebacivati preko Dunava, Save i Drine, odnosno da napreduju u Vojvodinu i Bosnu i Hercegovinu, zemlje koje je srpska strana smatrala srpskim. Kako bi se umirili hrvatski izaslanici, rečeno im je da srpska vojska neće ulaziti u hrvatske i slavonske krajeve ako to Narodno vijeće izričito ne zatraži. Na terenu su se stvari odvijale na potpuno drukčiji način. Vojvoda Mišić je 8. studenoga 1918. godine izdao naređenje svojim zapovjednicima da što dublje prodru na prostore koji bi trebali činiti prostore buduće države bez obzira na pregovore s izaslanicima Narodnoga vijeća SHS.⁸⁰ U prilog srpskoj politici radili su dijelovi dalmatinske i bosanskohercegovačke vlasti. Dalmatinska vlada već 20. studenoga 1918. godine traži da se bez odugovlačenja provede ujedinjenje Srbije, Crne Gore i prostora Države SHS. Taj prijedlog podržala je Vlada u Sarajevu. Obje vlade šalju upozorenje Narodnomu vijeću SHS-a da će, ako se bude odugovlačilo s ujedinjenjem sa Srbijom, to one same provesti.⁸¹

Tijek Prvoga svjetskog rata kod nadbiskupa Stadlera probudio je bojazan za Hrvatsku, odnosno hrvatsko ujedinjenje i za očuvanje hrvatstva u Bosni i Hercegovini. Predosjećao je da će za hrvatstvo nastupiti teški dani ako se Italija umiješa u Prvi svjetski rat na strani Antante i ako dođe do pobjede njezinih saveznika, a da se u međuvremenu ne riješi hrvatsko pitanje u Monarhiji. U hrvatskome političkom korpusu postojale su dvije struje, jedna hrvatska, a druga jugoslavenska, tako da je ideja stvaranja nove Jugoslavije čisto hrvatska politička misao.⁸² Hrvatski su političari u Bosni i Hercegovini bili razjedinjeni glede pitanja ujedinjavanja hrvatskih zemalja, hoće li ići s muslimanima u taj projekt ili bez njih. Hrvatima je, prema Okeyevu⁸³ mišljenju, najveću promjenu donio vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler. U tome je razdoblju kod svećenstva postao izraženiji nacionalni osjećaj, kao reakcija na pokret ideje Velike Srbije u Beogradu.⁸⁴ Strossmayer je izrazio sklonost prema nadbiskupu Stadleru nakon

⁸⁰ *Isto*, str. 17-18.

⁸¹ *Isto*, str. 24-25.

⁸² „Jugoslavija ili Hrvatska“, u: *Hrvatska zajednica*, 36, Sarajevo, 9. srpnja 1914., str. 1.

⁸³ Robert Okey, engleski je povjesničar i autor knjige *Kroćenje balkanskog nacionalizama i habsburška civilizacijska misija u Bosni*.

⁸⁴ Zlatko Kudelić, „Nova analiza austrougarskog razdoblja bosanskohercegovačke povijesti u knjizi ‘Kroćenje balkanskog nacionalizma i habsburška civilizacijska misija u Bosni’“, u: *Croatica Chri-*

što je izgubio iluzije o Srbima kao političkome narodu s kojim će se ujediniti i ostali južni Slaveni.⁸⁵ Okey smatra da je Stadler kažnjen zbog nefleksibilnosti koja je omogućila njegovim neprijateljima da povedu protiv njega vrlo oštru kampanju svim sredstvima.⁸⁶ U toj kampanji protiv nadbiskupa koristio se i dio svećenstva Katoličke Crkve koji se protivio njegovim nastojanjima. Nadbiskup Stadler smatrao je da će ujedinjenjem hrvatskih zemalja Hrvati riješiti svoje pitanje u okrilju Monarhije dajući bezrezervnu podršku austrijskim krugovima. Zbog svojih stavova postao je neprijatelj Mađara i južnoslavenstva, Hrvatsko-srpske koalicije.

Stadlerova politička opcija pozdravila je osnivanje Narodnoga vijeća Slovenaca Hrvata i Srba, kao da je vidjela da se projekt spašavanja Monarhije na trijalističkome načelu neće ostvariti. General Sarkotić je 1. studenoga 1918. godine predao vlast Narodnoj vladi za Bosnu i Hercegovinu koju je imenovalo Narodno vijeće.⁸⁷ Organizacija Narodnoga vijeća u Bosni i Hercegovini službeno je postojala i funkcionirala od 1. studenoga do 31. prosinca 1918. godine. Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu prestala je pravno postojati 6. siječnja 1919. godine.⁸⁸

Zaključak

U hrvatskome političkom korpusu u Bosni i Hercegovini tijekom Prvoga svjetskog rata postojale su dvije koncepcije rješavanja hrvatskoga pitanja i budućega statusa Bosne i Hercegovine, jedna hrvatska, a druga jugoslavenska. Na slabljenju hrvatske ideje o priključenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj radile su mađarska i srpska politika uz veliku pomoć pojedinih hrvatskih političara iz Zagreba, koji su zagovarali koncept ujedinjenja južnoslavenskih naroda. Nadbiskup Stadler ostao je do kraja vjeran ideji priključenja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj smatrajući to jedinom povoljnom opcijom za Hrvate i za budući status Bosne i Hercegovine. Oštro se protivio ujedinjenju sa Srbijom zbog opasnosti

stiana Periodica, Institut za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 66, 2011., str. 124-125.

⁸⁵ *Isto*, str. 125.

⁸⁶ *Isto*, str. 134.

⁸⁷ H. Kapidžić, *n. dj.*, str. 258.

⁸⁸ N. Engesfeld, *n. dj.*, str. 64.

da će s vremenom u Bosni i Hercegovini doći do teškoga stanja kada su u pitanju hrvatski interesi. Kao i Stadler, i general Sarkotić iznio je svoje stavove o odnosima na prostoru Bosne i Hercegovine austrijskomu caru i hrvatsko-ugarskomu kralju Karlu IV., posebice između Hrvata i Srba, ističući različitost kulture i mentaliteta tih dvaju naroda te ustvrdivši da je njihovo zajedništvo nemoguće, ali ako se to pak dogodi, da će biti na štetu Hrvata. Završetak Prvoga svjetskog rata hrvatski političari u Bosni i Hercegovini dočekali su potpuno razjedinjeni, što je išlo u korist srpskoj politici kada je bilo pitanje uređenja nove države. Hrvati u Bosni Hercegovini nisu mogli očekivati ni podršku od političkoga Zagreba zbog nejedinstva koje je vladalo i u Hrvatskoj po pitanju stvaranja nove države. Završetkom Prvoga svjetskog rata, odnosno raspadom Monarhije, prestala su nastojanja hrvatskih političara okupljenih oko nadbiskupa Stadlera da riješe hrvatsko pitanje i status Bosne i Hercegovine u okviru Austro-Ugarske. Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini okreće se politici Zagreba kako bi Hrvati u Bosni i Hercegovini, a samim time i Bosna i Hercegovina, dobili što povoljniji položaj u novoj državi.

—Miljenko Brekalo ♦ Anamarija Lukić ♦ Ivan Stipić—

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Osijek – doktorand
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
miljenko.brekalo@pilar.hr – anamarija.lukic@pilar.hr – stipic1971@gmail.
com

UDK: 613.2=112.2(083.12)(497.5 Osijek)

Izvorni znanstveni članak

ESSEGG: OD GASTRONOMIJE DO JEZIČNOGA IDENTITETA

Sažetak

Iako se već 1910. godine više Osječana izjasnilo za hrvatski kao materinski jezik, a ne za njemački, njemački je i dalje prevladavao. Aktivni pobornici hrvatskoga jezika, okupljeni oko osječkoga dnevnog lista *Narodna obrana*, čudili su se toj prevlasti i pripisivali je političkoj inertnosti Osječana. U svojim su opažanjima zbog uporabe njemačkoga jezika ponajviše prozivali muškarce, dok su žene spomenute rijetko i uzgredno. Iz toga slijedi kako su podcijenili utjecaj žena na govoreni jezik, iako su upravo one majke, odgajateljice i učiteljice prvih riječi. Upravo iz *Narodne obrane* doznajemo kako su Osječanke preferirale njemački jezik u komunikaciji, a iz njihovih bilježnica s receptima, koje naznačuju bilingvalnost, saznajemo i moguće razloge za to. Recepti koji su kružili među njima dolazili su s njemačkoga govornog područja, uglavnom su nosili obilježja južno-njemačke i austrijske kuhinje, ili su bili prepisani iz tiskanih kuharica na njemačkome jeziku. Dijeljenje receptata, kao sastavni dio komunikacije među ženama, teklo je puno lakše na njemačkome jeziku, a posljedično tomu, i ostali razgovori o hrani te drugim „ženskim“ poslovima koji su bili zajednički svim ženama, neovisno o podrijetlu. Uzevši u obzir kako je briga oko prehrane obitelji zauzimala izuzetno velik udio u svakodnevici većine žena, nije nezamislivo da su si Osječanke tu brigu nastojale olakšati uporabom samo jednoga jezika, koji je bio njemački.

Ključne riječi: Osijek; početak 20. stoljeća; njemački jezik; kuhinja; recepti; *Narodna obrana*

ESSEGG: FROM GASTRONOMY TO LANGUAGE IDENTITY

Abstract

Although as early as 1910 more citizens of Osijek declared for Croatian as their mother tongue as opposed to German, German was still being dominant. The active supporters of the Croatian language, gathered around the Osijek daily *Narodna obrana*, wondered at that dominance and attributed it to the political inertia of the citizens of Osijek. In their observations, their disapproval of using German mostly referred to men, while women were mentioned rarely and accidentally. It follows that they have underestimated the influence of women on the spoken language, although it is they who are mothers, educators and teachers of the first words. We find from the *Narodna obrana* that women from Osijek preferred the German language in communication, and from their cook notebooks, which indicate bilingualism, we also find possible reasons for this. The recipes circulating among them came from the German-speaking area, mostly bearing the characteristics of South German and Austrian cuisine, or were transcribed from printed cookbooks in German. The sharing of recipes, as an integral part of communication among women, was much easier in German, and consequently, other conversations about food and other “women’s” work common to all women, regardless of origin. Considering that caring for family nutrition has taken an extremely large part in the daily lives of most women, it is not inconceivable that women from Osijek tried to ease this concern by using only one language, which was German.

Keywords: Osijek; early 20th century; German language; cuisine; recipes; *Narodna obrana*

Uvod

U društvenome životu grada Osijeka početkom 20. stoljeća ponajviše se koristio njemački jezik za međusobnu komunikaciju. Iako su od početka 20. stoljeća nacionalno svjesni Osječani pokrenuli pokret za afirmaciju hrvatskoga jezika, koji deset godina nije stao i koji je dao bitne rezultate (hrvatska riječ u tisku, kazalištu i književnosti), potreba Osječana za upotrebom njemačkoga jezika nije prestala. To je jasno vidljivo iz lista *Narodna obrana* koji je jedan od rezultata toga pokreta. Taj je dnevni list iz dana u dan, iz godine u godinu pratio situacije u Osijeku koje su bile u svezi s upotrebom njemačkoga, mađarskoga i hrvatskoga jezika nastojeći potaknuti čitatelje da koriste hrvatski jezik, a izbjegavaju strani.

U prvome dijelu rada izlaže se „problem“ posvemašnje upotrebe njemačkoga jezika u gradu Osijeku. Riječ problem ovdje je pod navodnicima upravo zato što većina onodobnih Osječana upotrebu njemačkoga jezika nije doživljavala kao problem, pa se već u tome krije jedan dio odgovora na pitanje zbog čega se njemački jezik toliko dugo zadržao kao prvi jezik grada Osijeka, dugo nakon što su Osječani hrvatskoga materinskoga jezika postali većina stanovništva.

U drugome dijelu ovoga rada predlaže se mogući razlog zašto pokret za afirmaciju hrvatskoga jezika kao i sama brojnost Osječana hrvatskoga materinskoga jezika nisu prevagnuli i postavili hrvatski jezik na njegovo očekivano mjesto. U svakome broju *Narodne obrane* (1902. – 1914.), koja je bila glavni izvor istraživanja o upotrebi hrvatskoga / njemačkoga / mađarskoga jezika u Osijeku, autori su uočili da se u svezi s tim pitanjem jedna polovina stanovnika Osijeka gotovo uopće ne spominje. Tu polovinu činile su žene, a *Narodna obrana* spomenula ih je tek nekoliko puta. Iako su upravo žene poučavale nove generacije, svoju djecu, prvim riječima, pobornici pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika nisu se potrudili doprijeti do njih i posebno ih motivirati za upotrebu hrvatskoga jezika. Analizirajući položaj i svakodnevicu osječkih žena kroz njihovu onodobnu pisanu ostavštinu, u prvome redu kroz rukopise (bilježnica s receptima koju je pisalo više od deset Osječanki u razdoblju od zadnja dva desetljeća 19. stoljeća te prva dva desetljeća 20. stoljeća),¹ uzevši u obzir što su o jeziku u gradu Osijeku napisale Jagoda Truhelka i Vilma Vukelić, dvije najpoznatije onodobne osječke književnice, moguće je zaključiti da je Osječankama njemački jezik bio praktičniji, što je pridonijelo dužemu zadržavanju govorenja njemačkim jezikom u privatnoj sferi života te kolokvijalnomu govoru.

1. Njemački jezik u povijesti grada Osijeka

Povijest modernoga Osijeka usko je u svezi s njemačkim jezikom, počevši od trenutka kada je habsburška vojska osvojila grad 1687. godine. U pratnji vojske (habsburška je vlast u osječku utvrdnu trajno postavila vojni kontingent) našao se i velik dio civilnoga stanovništva koji je služio kao podvorba, a doselio se s njemačkoga govornog područja. Doseljavanje s njemačkoga i austrijskoga po-

¹ Državni arhiv u Osijeku (dalje: DAOS), HR-DAOS-482 FIRINGER, kut. 6, Brožan. Bilježnica s receptima.

dručja nastavilo se, a njemački vojni časnici s jedne strane te njemački obrtnici, uskoro i industrijalci i trgovci, s druge strane činili su u Osijeku tijekom 18. i 19. stoljeća okosnicu društva. U Osijeku su oblikovali kulturu života u kojoj je njemački jezik imao prednost nad hrvatskim.

Tablica 1. Grad Osijek, stanovništvo prema materinskomu jeziku²

Popis / materinski jezik	hrvatski	srpski	njemački	mađarski	drugi	ukupno
1880.	5,827 32,02 %	1,655 9,09 %	8,970 49,28 %	1,152 6,33 %	597 3,28 %	18,201
1890.	5,516 27,89 %	1,602 8,1 %	10,657 53,88 %	1,378 6,69 %	625 3,16 %	19,778
1900.	6,458 28,06 %	1,698 7,38 %	12,039 52,3 %	2,212 9,61 %	611 2,65 %	23,018
1910.	11,169 39,18 %	2,258 7,92 %	10,778 37,81 %	3,537 12,41 %	763 2,68 %	28,505

Tablica obuhvaća rezultate četiriju zadnjih popisa stanovništva provedenih u zajedničkoj državi pod dinastijom Habsburg, tada već u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Tu je vidljiva struktura osječkoga stanovništva prema materinskomu jeziku. Njemački se kao materinski jezik sve do zadnjega popisa čvrsto držao na prvome mjestu jer je otprilike polovini Osječana materinski jezik bio njemački, dok su svi ostali jezici zajedno, hrvatski, srpski, mađarski i drugi, bili materinski jezici drugoj polovini Osječana. Prvi je razlog dominacije njemačkoga jezika u Osijeku, dakle, bio taj što su izvorni njemački govornici činili nadmoćnu većinu stanovnika. Ovi popisi pokazuju kako ona tijekom više od 200 godina nije izgubila na snazi. To dovodi do drugoga razloga dominacije njemačkoga jezika još i početkom 20. stoljeća: postao je tradicija, običaj, identitet grada.

Treći razlog zašto je njemački jezik dominirao bila je sama struktura društva u kojoj su njemački doseljenici i njihovi potomci bili puno jače zastupljeni u gospodarski i financijski dominantnome sloju kao vlasnici poduzeća, ugostiteljskih lokala, posjednici.³ Gospodarska dominacija njemačkim je obiteljima

² Usp. Agneza Szabo, „Socijalni sastav stanovništva“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Julijo Martinčić (ur.), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, Poglavarstvo grada, Školska knjiga, 1996.), str. 155-162.

³ Usp. Spektator (Rudolfo Franjin Magjer), *Osiek i hrvatstvo*, Zagreb, Klub hrvatskih književnika u Osijeku, 1913., str. 12-13.

donosila i veći ugled, pa se samim time i njemački jezik afirmirao kao prvi, važniji, i, naposljetku, praktičniji, jer je višejezično okružje zahtijevalo jedan jezik na kojemu se svi mogu sporazumjeti. Svakako se podrazumijevalo kako će ugledan osječki građanin dobro baratati njemačkim jer inače neće moći niti pročitati novine niti se zabaviti u kazalištu. Do 1902. godine u gradu nije postojao dnevni informativni list na hrvatskome jeziku, a do 1907. godine ni kazalište.

Položaj njemačkoga odnosno hrvatskoga jezika u gradu Osijeku tijekom zadnje četvrtine 19. stoljeća dočarale su dvije osječke književnice, Jagoda Truhelka (rođena 1864.) i Vilma Vukelić (rođena 1879.). J. Truhelka potvrđuje, sasvim usputno, kako je njemački jezik, poglavito u višem društvenom sloju grada Osijeka, bio pravilo.⁴ V. Vukelić spomenula je da tko je htio biti u tijeku s onodobnim najnovijim književnim, filozofskim i drugim objavljenim djelima, morao je moći čitati na njemačkome jeziku.⁵ Dodala je i opasku o društvenome položaju hrvatskoga jezika: objasnila je kako su „mnoga djeca iz tzv. gornjogradskih ‘boljih familija’ pohađala njemačku školu u Tvrđi – organiziranu za djecu austrijskih oficira, koja je općenito vrijedila kao *nobl*“⁶, a to isto insinuirala je i J. Truhelka kada je govorila o učenicima iz časničkih obitelji, jer su te obitelji bile njemačke.

2. O jeziku i kolokvijalnome govoru u gradu Osijeku početkom 20. stoljeća

Gradovi imaju vlastiti jezični identitet te se po govoru pojedinca često lako može otkriti iz kojega grada potječe. Taj se podatak najlakše otkriva iz kolokvijalnoga govora, iz neslužbenoga, slobodnoga razgovora, u kojem govornik nije sputan inhibicijama književnoga jezika ili nečim drugim. Kada bismo, međutim, htjeli rekonstruirati jezičnu svakodnevicu prije nego što se ona bilježila nekom od tehnika audiozapisivanja, ostali bismo ograničeni na ono što je zapisano te na ono što je o tome zapisano, tako da nam ona ostaje većim dijelom neuhvatljiva, baš kao i cjelokupna kultura života koja se odražavala u svakodnevici i intimi. „Izumrla je. Njen idiom bio je govorni. Nema ga, nije

⁴ Usp. Jagoda Truhelka, *Autobiografija. Zlatni danci (I)*, Naša djeca, Zagreb, 1995., str. 12.

⁵ Usp. V. Vukelić, *n. dj.*, str. 296.

⁶ Usp. *isto*, str. 88.

zapisan i *nije mogao* biti zapisan. Njena komunikacija bila je razgovorna. Nema je. Pisana? Sporadično postoji. U pismima, u razglednicama. U (vrlo rijetkim) pisanim memoarima.⁷ Autor ovoga navoda tako piše o esekerskoj kulturi života, svakodnevice i, posebice, o esekerskome idiomu. Esekerskim (od Essegg, njemački naziv za Osijek) nazivamo kolokvijalni govor Osječana koji je nakon Drugoga svjetskog rata pa do kraja 20. stoljeća izumro, a nije imao ni svoj pisani oblik.⁸ Podloga ovoga idioma bila je njemački jezik, no njime se služila većina Osječana. Visokoobrazovani Osječani, međutim, koristili su za komunikaciju čistu inačicu njemačkoga jezika (tzv. *hochdeutsch*). To ne znači da Osječani, i visokoobrazovani i manje obrazovani, nisu koristili i druge jezike u međusobnoj komunikaciji, nego samo to da je njemački prevladavao, da je bio *lingua franca*.

Početkom 20. stoljeća, međutim, došlo je do svojevrsna pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika u Osijeku. Bila je riječ o pokretu lokalnoga karaktera, a pokrenuli su ga osječki hrvatski intelektualci, poglavito mlađa generacija željna promjena.⁹ Osječani su, naime, bili iziritirani arogancijom Mađara koja se posebice osjećala na području vezanome za željeznicu, jer su Mađari koristili isključivo mađarski jezik.¹⁰ Stoga su osječki Hrvati (oni koji su se nacionalno doživljavali Hrvatima, iako im je podrijetlo često bilo strano) osjetili potrebu za afirmacijom hrvatskoga jezika u gradu, gdje se uz njemački, većinski govoreni jezik, sada počeo gurati i mađarski. Zalaganje hrvatskih intelektualaca u ovome pokretu donijelo je u manje od deset godina važne rezultate u jezičnoj transformaciji Osijeka: 1902. godine u Osijeku je počela izlaziti *Narodna obrana*, prvi osječki dnevni list na hrvatskome jeziku, i to u impresivnoj nakladi od 5000 primjjeraka; 1907. godine osnovano je i Hrvatsko narodno kazalište, dok je 1909. godine bio osnovan *Klub hrvatskih književnika i umjetnika u Osijeku*.

⁷ Bogdan Mesinger, „Esekerski kulturalni underground u sumraku jedne civilizacije“, *Književni Osijek. Književnost u Osijeku i o Osijeku od početaka do danas. Studije i eseji*, Stanislav Marijanović (ur.), Pedagoški fakultet, Osijek, 1996., str. 96.

⁸ Esekerskim / esekerskim dijalektom osobito se bavio germanist Velimir Petrović koji ga je uspio i zabilježiti u audioobliku. Vidi *Esekerski tekstovi* (skupio i preveo Velimir Petrović). *Essekerische Texte (gesammelt und uebersetzt von Velimir Petrović)*, Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, Osijek, 2011.

⁹ Bratoljub Šram, Štipanja i milovanja, Klub hrvatskih književnika u Osijeku, Osijek, 1920., str. 94.

¹⁰ *Mađarske kraljevske i državne željeznice* kao „privatno poduzeće u vlasništvu države“, po naredbi ministra prometa iz 1888., imale su mađarski za službeni jezik, što je vrijedilo čak i na prostoru Hrvatske. To je izravno kršilo odredbe Hrvatsko-ugarske nagodbe. Vidi Mato Artuković, „Biskup Strossmayer i pitanje jezika u školama „Mađarskih kralj. državnih željeznica“ u Hrvatskoj“ *Croatia Christiana periodica*, 34 (2010.) br. 66, str. 154.

Iako je time bio učinjen velik pomak koji je hrvatski jezik u Osijeku učinio prvenstveno vidljivijim (ovdje se misli na njegovu pisanu formu u tisku, dvojezičnim kazališnim plakatima te u književnosti), njemački se jezik i dalje zadržavao u usmenoj sferi, u sferi kolokvijalnoga, privatnoga. Tu je pokret za afirmaciju hrvatskoga jezika dotaknuo svoj limit.

4. Narodna obrana o jeziku kojim se služe Osječani

Pregledavši svaki pojedini broj *Narodne obrane* od početka izlaženja (krajem 1902.) pa sve do izbijanja Prvoga svjetskog rata, autori su zabilježili svaki objavljeni tekst koji je govorio o upotrebi jezika (hrvatskoga, njemačkoga, mađarskoga) u društvenome i javnome životu grada Osijeka. Tako su pokušali stvoriti opis (ili tek ilustraciju) jezičnih prilika; potom i analizirati doprinos pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika, odnosno pronaći odgovor zašto se nije jače odrazio na privatnu sferu života.

Tijekom 1903. godine moglo se saznati kako osoblje na željezničkome kolodvoru komunicira s korisnicima samo na mađarskome, ali da mađarski ne razumiju ni Hrvati ni Nijemci.¹¹ Gradska dobrovoljna vatrogasna društva, uz istaknutu hrvatsku zastavu, zadržala su komande na njemačkome jeziku kao „da se kod nas samo njemački jezik smatra dostojnim uglađena čovjeka!“¹² *Narodna obrana* prozvala je niz osječkih trgovaca, Nijemaca, Čeha, ali i Hrvata i Srba, koji su na svojim radnjama istaknuli samo njemačke natpise.¹³ Istaknula je i problem nedostatka prostora u kojemu bi se moglo okupljati „sve što hrvatski misli i osjeća“¹⁴, što je doista bila prepreka redovitijemu susretanju Hrvata u gradu raštrkanih i nepovezanih gradskih četvrti kakav je bio Osijek. Tekst je, inače, poticao na izgradnju Hrvatskoga doma kao okupljališta Hrvata u svrhu političkoga i kulturnoga djelovanja te jačanja hrvatske svijesti.¹⁵ Zapadni dio Gornjega grada bio je hrvatska, a istočni (zajedno s najvažnijim gradskim sre-

¹¹ Usp. „Stražar – tumač“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 1, I. 1903., str. 4. „Hrvatski jezik na željeznicama.“, *Narodna obrana* br. 69, 25. III. 1903., str. 1-2.

¹² „Dobrovoljna vatrogasna društva u Osijeku.“, *Narodna obrana*(Osijek) br. 2, 3. I. 1903., str. 5.

¹³ Usp. „Tko ne pošiva hrvatski jezik.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 16, 21. I. 1903., str. 3.

¹⁴ „Hrvatska zabava“, *Narodna obrana*(Osijek) br. 28, 5. II. 1903., str. 3.

¹⁵ Usp. „Hrvatski dom.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 35, 13. II. 1904., str. 1-2.

dištem i sjedištem brojnih institucija) njemačka jezična zona. Hrvatski je dio imao dvojezične natpise ulica, dok je središte nosilo isključivo njemačke natpise. Konverzacija se u prometnim dijelovima grada odvijala isključivo na njemačkome jeziku. Nutarnji grad, gdje su ponajviše živjele njemačke časničke obitelji, bio je i tvrđava njemačkoga jezika, kao i Novi grad. Donji grad naseljavali su Nijemci, Hrvati i Srbi, i to je bio jedini dio grada gdje su Hrvati i Srbi bili nacionalno svjesni.¹⁶ U području ugostiteljstva bilo je teško naći djelatnika koji zna hrvatski¹⁷, a u trgovini je postojao problem nazivlja različitih vrsta roba; događalo se da kupac od trgovca zahtijeva račun na hrvatskome jeziku, i to za proizvode koje je imenovao njemačkim nazivima jer hrvatske ni sam nije znao.¹⁸

Narodna obrana 1904. godine upozorila je na kazališne plakate koji su se tiskali isključivo na njemačkome jeziku.¹⁹ Niz satiričnih tekstova pod nazivom *Rovaš* često je služio kako bi kritizirao upravo upotrebu njemačkoga jezika, pa jedan od njih navodi kako bi osoba koja dođe u Osijek, a ne zna njemački, ondje mogla ostati gladna.²⁰ Trgovci, obrtnici i gostioničari imali su običaj reklamirati različitu tvorničku robu u svojim radnjama, no te su reklamne pločice bile na mađarskome ili na njemačkome jeziku.²¹ Nadalje, podrazumijevalo se da će odabir kazališne družine za osječku sezonu (o čemu je odlučivalo Gradsko zastupstvo) biti neka od njemačkih družina, iako se upit mogao poslati i kakvu „narodnom“ (u ovome slučaju autoru teksta svejedno je hrvatskomu ili srpskomu) ansamblu. Autor teksta to naziva „kaprice, najblaže rečeno, nekih naših švabomana, koji vole čuti, da sa naše pozornice govori kakav propalica njemački negoli pošten i solidan glumac hrvatski!“²² U Gradskome zastupstvu komuniciralo se na hrvatskome i na njemačkome jeziku, no hrvatski su zastupnici po tome pitanju bili ravnodušni. Samo su svečane sjednice bile na čisto hrvatskome jeziku.²³

U satiričnome tekstu pod nazivom *Osječani* (1905.) autor je zaključio kako Essekeri nisu skloni nazvati se Hrvatima jer to su „oni gore, kako bi se prostiji

¹⁶ Usp. „Hrvatska misao u Osijeku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 256, 9. XI. 1909. str. 1.

¹⁷ Usp. „Slavni konobari u kavani Corzo.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 52, 5. III. 1903., str. 4.

¹⁸ Usp. „Hrvatski trgovački riečnik.“, *Narodna obrana*(Osijek) br. 132, 11. VI. 1903., str. 4.

¹⁹ Usp. „Kulturträgeri.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 2, 4. I. 1904., str. 3.

²⁰ Usp. „Spaciergänge“ – Rovaš.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 37, 16. II. 1904., str. 1.

²¹ Usp. „Šalabazanje po Osijeku“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 174, 30. VII. 1904., str. 3-4.

²² „Kazališno pitanje“ br. *Narodna obrana*(Osijek) br. 199, 31. VIII: 1904., str. 2-3.

²³ Usp. „Podnačelnik i uredovni jezik.“ *Narodna obrana* (Osijek) br. 272, 26. XI. 1904., str. 3.

Esseker izrazio, što kaj i bum govore²⁴, i da tomu ne pridonosi samo nacionalno-politička indiferentnost odnosno briga da im politička zauzetost ne bi negativno utjecala na posao, nego i antagonizam koji su Osječani osjećali prema Zagrebu. *Narodna obrana* osudila je i pozive na plesove upućene osječkomu građanstvu jer su bili samo na njemačkome.²⁵ Napomenula je i kako među vatrogascima osječkih vatrogasnih društava nema onih koji nisu u stanju razumjeti nekoliko komandi na hrvatskome te da je njemački jezik samo „tvrdokorno švapčarenje“²⁶. Kritika *Narodne obrane* počela je donositi rezultate pa je kod gornjogradskih vatrogasaca ipak uvedena komanda na hrvatskome jeziku.²⁷ U svibnju 1905. godine izbio je generalni štrajk u Osijeku, a pozivi radnicima bili su tiskani na hrvatskome i njemačkome jeziku.²⁸ U gradu je, naime, živio velik broj radnika doseljenih iz Ugarske i Njemačke.²⁹ I domaći mladići, koji su završili školu na hrvatskome jeziku u Osijeku, govorili su njemački kao i velik broj činovnika, učitelja, učiteljica i profesora, što je bio loš primjer osječkoj mladeži.³⁰ Ovo je jedan od prigovora iz kojega je vidljivo kako se dvojezičnost Osječana podrazumijeva sama po sebi. Kada je velika streljačka (zemaljska – mislilo se na Trojednu Kraljevinu) priredba u Gradskome vrtu bila oglašena dvojezično, *Hrvatska obrana* sada je već počela zazivati isključivost hrvatskoga jezika u javnome prostoru³¹, pa je poziv za iduću sjednicu Gradskoga zastupstva bio poslan samo na hrvatskome jeziku.³² U pojedinim tramvajskim kolima, međutim, i dalje su postojali natpisi (informativne ploče) na hrvatskome i njemačkome jeziku.³³

Na tvrdkama koće se njemački i magjarski nadpisi, objave nam šalju u tuđim jezicima, računi se prave u njemačkom jeziku, trgovačke knjige isto tako. Ako nam se tko smiluje, te pošalje i hrvatski štampani oglas, to je hrvatština da se Bog smiluje. Nešto je u novije vrijeme krenulo na bolje, ali smo još daleko, vrlo daleko, da bude onako, kako bi moralo

²⁴ „Osječani“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 23, 8. I. 1905., str. 1-2.

²⁵ Usp. „Samo njemački“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 30, 7. II. 1905., str. 2.: „Opet samo njemački.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 45, 24. II. 1905., str. 2.

²⁶ „Osječki vatrogasci i hrvatski zapovjedni jezik.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 106, 6. V. 1905., str. 2.

²⁷ Usp. „Hrvatski zapovjedni jezik kod gornje grad. vatrogasaca.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 146, 26. VI. 1905., str. 2.

²⁸ Usp. „Generalni štrajk u Osieku.“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 109, 10. V. 1905., str. 1.

²⁹ Usp. „Generalni štrajk u Osieku.“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 111, 12. V. 1905., str. 2.

³⁰ Usp. „Šalabazanje po Osieku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 203, 2. IX. 1905., str. 3.

³¹ Usp. „Šalabazanje po Osieku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 220, 23. IX. 1905., str. 3.

³² Usp. „Šalabazanje po Osieku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 244, 21. X. 1905., str. 3.

³³ Usp. „Šalabazanje po Osieku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 261, 11. XI. 1905., str. 3.

biti u h r v a t s k o j našoj domovini. Dodjemo li u trgovinu, kavanu i gostionu, posluga je pretežno njemačka, dok je prije bila isključivo tudja. (...) U obiteljima ozvanja tudjinština, a ima i obitelji, hrvatskih obitelji, gdje se ni ne govori hrvatski. Danas ih je manje, nego prije, ali ih je još uvijek dosta.³⁴

Ovakav je prikaz jezične situacije u Osijeku 1906. godine dala *Narodna obrana* na naslovnici. Iste se godine moglo pročitati i kako građani svoje zamolbe Gradskom poglavarstvu često šalju napisane na njemačkome jeziku,³⁵ kako donjogradski vatrogasci još uvijek nisu komandni jezik prebacili na hrvatski, kako prijevod poslovnih tiskanica na hrvatski može zvučati jako pogrdno jer oni koji su ih prevodili ne poznaju gramatiku hrvatskoga jezika³⁶ te kako pojedini poslovni ljudi iz Osijeka ni ne pomišljaju prilagoditi poslovanje hrvatskomu jeziku.³⁷

Mnoge ulice u gradu nosile su njemačke natpise (1907.)³⁸, pa je *Narodna obrana* apelirala na Gradsko poglavarstvo da donese propis o isključivo hrvatskim natpisima kako bi Osijek makar svojom vanjštinom djelovao kao hrvatski grad.³⁹ Osječki trgovci, inače većinom Židovi, odlično su se služili mađarskim i njemačkim, no hrvatskim jezikom ne.⁴⁰

Narodna obrana vršila je pritisak i na svećenike, kako katoličke tako pravoslavne i evangeličke, kako bi promovirali narodni jezik (1908.).⁴¹ List je potvrdio i kako je došlo do ogromna pomaka jer se sada u Osijeku, pored njemačkoga, mogao čuti i hrvatski jezik, što se moglo zahvaliti djelovanju šačice ljudi.⁴²

Godine 1909. u Gornjem gradu nestalo je dvojezičnih natpisa u nekim ulicama,⁴³ dok su u drugim ulicama stanovnici dali izraditi hrvatske pločice o vlastitome trošku.⁴⁴ U sve tri gornjogradske kavane, međutim, osoblje se gostima obraćalo na mađarskome ili na njemačkome jeziku.⁴⁵

³⁴ „Za hrvatski jezik.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 39, 18. II. 1906., str. 1.

³⁵ Usp. „Njemačke molbenice na hrv. ured.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 56, 9. III. 1906., str. 2.

³⁶ Usp. „Pogrda hrvatskog jezika.“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 202, 25. VIII. 1906., str. 2.

³⁷ Usp. „Tudjinština u Osijeku.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 209, 2. 9. 1906., str. 3.

³⁸ Usp. „Nadpisi u gradu“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 16, 19. I. 1907., str. 3.

³⁹ Usp. „Gradskom poglavarstvu na uvažanje“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 174, 28. VII. 1907., str. 3-4.

⁴⁰ Usp. „Smrdi mu hrvatska trobojnica.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 193, 22. VIII. 1907., str. 3.

⁴¹ Usp. „Evangelički župnik u Osijeku“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 71, 23. III. 1908., str. 2.

⁴² Usp. „Na obranu Osieka“, *Narodna obrana*, (Osijek), br. 114, 15. V. 1908., str. 2.

⁴³ Usp. „Napisi ulica.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 85, 15. IV. 1909., str. 3.

⁴⁴ Usp. „Nazivlje osječkih ulica“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 101, 5. V. 1909., str. 3.

⁴⁵ Usp. „Tudjinština u Osijeku.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 105, 10. V. 1909., str. 3.

Gradsko poglavarstvo je tijekom 1911. godine donijelo odredbu da cjenici u svratištima, gostionama i krčmama mogu biti višejezični, no hrvatski mora biti na prvome i najvidljivijem mjestu.⁴⁶ *Narodna obrana* prozvala je kavanu Central jer glavni konobar uopće nije znao hrvatski,⁴⁷ na što se vlasnik vrlo brzo oglasio u istome listu, uz ispriku da nije mogao pronaći djelatnika koji zna hrvatski, no da će to prvom prigodom ispraviti.⁴⁸ List je apelirao i na kupce duhanskih tuljaka ili šibica s etiketama na mađarskome jeziku na željezničkome kolodvoru (kao da je tu već Mađarska) da bojkotiraju te proizvode.⁴⁹

Tijekom 1912. godine *Narodna obrana* zabilježila je pomak u vanjskome jezičnom obilježju – sve više naziva tvrtki isključivo je na hrvatskome jeziku, a ono što je preostalo bilo je dvojezično,⁵⁰ dok 1914. godine otkriva da je prvo što putnici, koji stižu željeznicom u Osijek, vide njemački natpis na gradskoj plinari, a konduktar u gradskome prijevozu (tramvaju ili autobusu) obratit će im se na stranome jeziku.⁵¹

Iz ovoga presjeka događanja na području upotrebe njemačkoga / hrvatskoga / mađarskoga jezika u Osijeku moguće je izvući više zaključaka: u razdoblju od kraja 1902. do polovine 1914. godine Osijek se vanjstvom, pisanom riječi i usmenom riječi u službenoj i javnoj komunikaciji uvelike hrvatizirao, dok je u privatnoj usmenoj komunikaciji u vrlo velikoj mjeri ostao njemački (što znači da ga je koristila većina Osječana; to je nužno obuhvaćalo i jedan dio građana kojima je materinski jezik bio hrvatski).

Potrebno je promotriti čitateljstvo na koje je *Narodna obrana* ciljala kao i protagoniste (one koji su upotrebljavali „ispravan“ ili „pogrešan“ jezik). Čitateljstvo je, prema ukupnomu procijenjenom sadržaju *Narodne obrane*, prvenstveno bilo muško. List se, naime, bavio političkim i gospodarskim pitanjima, što je u navedenome razdoblju bila gotovo isključivo muška sfera interesa. To je još uvijek bilo društvo podijeljenih rodni uloga i krutih društvenih okvira koji su strogo određivali što je primjereno muškarcu, a što ženi. Sadržaji za čitanje, koji bi po onodobnim mjerilima bili primjereni ženi (kulinarstvo, moda, zdrav-

⁴⁶ Usp. „Tugjinština.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 62, 16. III. 1911., str. 3.

⁴⁷ Usp. „Tudjinačka bezobzirnost.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 81, 8. IV. 1911., str. 3.

⁴⁸ Usp. „Tudjinačka bezobzirnost.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 83, 11. IV. 1911., str. 3.

⁴⁹ Usp. „Özv. Sudárovitz Janosné vasuti tözsde Eszek.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 100, 2. V. 1911., str. 3.; „Sa kolodvora.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 199., 1. IX. 1911., str. 2.

⁵⁰ Usp. „Vanjsko obilježje hrvatstva.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 12, 16. I. 1912., str. 3.

⁵¹ Usp. „Osijek hrvatski grad.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 92, 23. IV. 1914., str. 3.

lje, higijena, razvoj djeteta i sl.), nisu imali svoje mjesto u *Narodnoj obrani* kako bi, eventualno, privukli žensku publiku. I sami pojedinci ili zajednice ljudi o kojima je pisala *Narodna obrana* (u svezi s upotrebom jezika) bili su gotovo uvijek muškarci: poslovni ljudi, obrtnici, ugostitelji, konobari, predstavnici gradske vlasti, vatrogasci, svećenici, činovnici, mladići. S toga je aspekta bjelodano kako *Narodna obrana*, kao i „šačica ljudi“ koja je povelu pokret za afirmaciju hrvatskoga jezika u Osijeku, nije računala na eventualan doprinos pojedinih žena, niti na Osječanke koje bi u svojoj množini mogle bitnije utjecati na pozitivan tijek ovoga procesa. Ne ulazeći u razloge je li odsutnost žena kao djelatne snage u pokretu ili makar lika žene (barem kao učiteljice prvih riječi i odgajateljice za rodoljublje) bila previd ili dio društvene norme, moguće je kako je upravo to djelovalo kao uteg koji je usporio prodor hrvatskoga jezika u privatnoj sferi osječke svakodnevice.

5. Mjesto žena u osječkoj svakodnevici i u *Narodnoj obrani*

Narodna obrana ipak je u nekoliko navrata spomenula i žene, Osječanke. Prema ovom listu Osječanke su privatno govorile njemački ako su ga znale. Među Osječankama hrvatskoga materinskoga jezika takvih je 1910. godine bilo 73,86 %, dok ih je među Osječankama srpskoga materinskoga jezika bilo 44,81 %.⁵²

Narodna obrana tijekom 1903. godine upozorila je mlade osječke Hrvate da se tijekom razdoblja svojih zaruka obraćaju svojim zaručnicama na hrvatskome, a ne na njemačkome jeziku, kako bi svojoj budućoj obitelji nametnuli hrvatski jezik.⁵³ List, međutim, nije vidio ovu preporuku kao nešto što bi zaručnik predložio svojoj zaručnici, nego kao nešto što će jednostavno nametnuti (da kao obiteljski jezik *uvedu* hrvatski jezik) u skladu s ulogom muškarca kao glave obitelji kojemu bi ostali članovi obitelji trebali biti podložni. Bračna i obiteljska

⁵² Prema popisu stanovništva iz 1910. godine, od 12 625 Osječana (ukupno muških i ženskih) hrvatskoga materinjeg jezika njih 8 451 govorilo je i njemački (66,94 %); od 2889 Osječana srpskoga materinjeg jezika (ukupno muških i ženskih) njih 1 126 govorilo je i njemačkim jezikom (38,78 %). Usp. *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása, ötödik rész* (Budapest: Pesti Könyvnyomda részvénytársaság, 1916.): str. 148, 152. pristupljeno 22. listopada 2018. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_05/?pg=155&layout=s

⁵³ Usp. „Hrvatski jezik u obitelji“, *Narodna obrana* (Osijek), br. 38, 17. veljače. 1903., str. 4.

praksa, međutim, nije se nužno odvijala po tome naputku. *Narodna obrana* uzela si je za zadaću prvi korak: potaknuti muškarce na upotrebu hrvatskoga jezika; drugi su korak trebali poduzeti sami ti muškarci: *uvesti* hrvatski jezik u svoju obitelj, što je značilo da su žene i njihov doprinos buđenju nacionalne svijesti u doslovnome smislu bili u drugome planu. To doista začuđuje ako se razmotri tekst objavljen 1907. godine u kojemu se izričito navodi: „A što bi tak naš pjesnik rekao, da čuje nekoje gospodje i njihove kćerke, pa baš u autonomnih činovnika i nečinovnika, gdje se samo iztiču švapčarenjem? Zar bi glasoviti Ibsen mogao, slušajući naše tako zvane Hrvatice reći: da će pitanje čovječanstva riješiti žena, a riješiti ga moraju kao majke, - jer je materinstvo biće, suština ženske zadaće?“⁵⁴ Iako tekst jasno pokazuje da su akteri pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika (barem ovaj jedan, autor teksta) bili i te kako svjesni koliko je važna uloga majke u odgoju za hrvatski jezik, time i u pokretu, ništa nisu poduzeli kako bi ih zainteresirali. Nastavak navedenoga teksta ilustrira i to kakav je bio interes žena za hrvatski jezik – nikakav: „I gle! Onomadne sjedim u „Rajalu“; - navrnem razgovor na tu temu, pa znate, što mi jedna gospodja reče: „Ah molim Vas, što više jezika znamo, više vriedimo; niti će moje švapčarenje komu pomoći, a bome ni Hrvatskoj odmoći.“⁵⁵ Odgovor ove Osječanke mogao je biti stvaran ili fiktivan, no on izražava stav osječke Hrvatice, majke i odgajateljice, koja može birati između hrvatskoga i njemačkoga jezika, a bira njemački (jer joj bolje odgovara). Njezin je stav da sebe i svoj govor u pokretu za afirmaciju hrvatskoga jezika doživljava sasvim nebitno, da u tome pokretu uopće ne vidi sebe ni svoju ulogu. Štoviše, i djeci je bilo normalno koristiti se istim tim njemačkim: „Svjetuju ih preko ciele školske godine da se u svim zgodama služe samo krasnim jezikom naše domovine – jezikom hrvatskim ! A što radi omladina osječka na sve te liepe opomene svojih nastavnica i nastavnika? Čim izađu iz školske zgrade govore izmedju sebe svakim drugim jezikom – samo ne hrvatskim!“⁵⁶ Ta se osječka praksa uporno nastavljala, pa je i sedam godina nakon objave ovoga teksta *Narodna obrana* spomenula isti običaj, i to na naslovnici:

Slušajte samo kako djeca govore, kad idu iz škole, pak će sav vaš optimizam proći. Iz mađarske škole dakako govore mađarski, ali iz hrvatskih većinom njemački. Da se utješite, reći ćete: možda su to njemačka djeca? Pitajte ih za imena, pa ćete se i opet razočarati!

⁵⁴ „Šalabazanje po Osieku.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 226, 29. IX. 1907., str. 2-3.

⁵⁵ *Isto*.

⁵⁶ „Osječka školska mladež.“ *Narodna obrana*, (Osijek) br. 244, 20. X. 1907., str. 3.

Ti mali „germani“ zovu se: Vidušići, Krizmanići, Šimići, Babići, Kovačevići, Krasnići, Curilovići itd.⁵⁷

To su bila djeca odmalena odgojena da govore njemačkim jezikom, ne iz neke posebne namjere, nego zato što je to bio jezik grada Osijeka, što je izrijeком bilo navedeno u *Narodnoj obrani*.⁵⁸

U tekstu iz 1909. godine može se pročitati da „samo u Osieku, gradu na teritoriju Hrvatske, govore rodjeni Osječani, a pogotovo Osječkinje, na veliku sramotu nas sviju Hrvata – njemačkim, magjarskim ili drugim kojim jezikom, a samo ne hrvatskim. Zar naše ljepotice nisu u školama osječkim usisale duh hrvatski i zavolile hrvatski jezik, kao jezik grada, koji je u Hrvatskoj?“⁵⁹ Ovaj se tekst, za razliku od drugih, izravno obratio Osječankama apelirajući na njihove rodoljubne osjećaje na posve jednak način kao što bi bio upućen muškumu dijelu stanovništva, no njih karakterizira kao sklonije stranomu nego muškarce. Kada ih poziva da govore jezikom grada, *Narodna obrana* kao da zaboravlja da je jezik grada, barem onaj govoreni, bio njemački. Iste je godine *Narodna obrana* na naslovnica (u dva broja zaredom) objavila tekst u kojem je bila sagledana situacija upotrebnoga jezika te se osvrnula na osobito loš primjer učenica više djevojačke škole za koje je pisalo da su se stidjele govoriti hrvatski.⁶⁰ Drugi je tekst bio objavljen 1913. godine u povodu Cvjetnoga dana, kada su mlade Osječanke prodavale cvijeće, od čega je prihod bio namijenjen siromašnoj djeci. Djevojke su na grudima imale istaknut natpis na hrvatskome: *Cvjetni dan*, ali kupcima su se obraćale na njemačkome jeziku.⁶¹

U tih je nekoliko tekstova *Narodna obrana* smjestila Osječanke, neovisno o društvenim razlikama (izdvojila je jedino učenice više djevojačke škole), u istu skupinu, skupinu koja govori njemački jezik. To je bilo i razumljivo jer je, neovisno o svome položaju u društvu, žena uglavnom imala isto zanimanje: domaćica, supruga i majka. To je ujedno bila i domena njezina djelovanja i utjecaja ako nije bila zaposlena (kao učiteljica, blagajnica, konobarica ili služavka – to

⁵⁷ „Je li u Hrvatskoj opravdan pangermanizam?“, *Narodna obrana*(Osijek) br. 101, 5. V. 1914., str. 1.

⁵⁸ „A naši mališi uživaju u tim svojim prvim pjeticinama, pa se već ori po svim ulicama njihova pjesma u gradskom našem jeziku: Roda, Roda, Ruder-bring mir kleinen Bruder ; Roda roda Nester-bring mir kleine Schwester.“, „Uzkršni rovaš“, *Narodna obrana*,(Osijek) br. 84, 12. IV. 1903., str. 1-3.

⁵⁹ „Dvije tri osječkim ljepoticama.“ *Narodna obrana*,(Osijek) br. 159, 16. VII. 1909., str. 3.

⁶⁰ Usp. „Hrvatska misao u Osijeku.“ *Narodna obrana*(Osijek) br. 256, 9. XI. 1909. str. 1.

⁶¹ Usp. „Osjekulje“, „*Narodna obrana*, (Osijek) br. 112, 17. V. 1913., str. 1-2.

su bila zanimanja u kojima su žene bile spomenute u *Narodnoj obrani*). U tu je, isključivo žensku, domenu *Narodna obrana* samo jednom intervenirala: 1910. godine preporučila je Hrvatima list *Modni svijet*, prvi hrvatski modni list čije je pokretanje bilo najavljeno za 1911. godinu.⁶² Za razliku od ranije spomenutoga teksta koji je osječke Hrvatice pozivao na rodoljublje i hrvatski jezik bez daljih objašnjenja, ovaj je tekst za osječke žene bio konstruktivan prijedlog: uveo bi hrvatsku riječ u tipičnu žensku svakodnevnicu, a ženama bi se to svidjelo odnosno pripadalo bi sferi njihova interesa. Ženska svakodnevica, naime, uvelike se razlikovala od svakodnevica muškarca, i bila je ponajviše u svezi s kućom i kućanskim poslovima, dok je muškarac većinu dana provodio izvan kuće – na poslu, u ugostiteljskim objektima, na sastancima interesnih skupina (npr. „šaćica ljudi“ iz pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika). Dnevne rutine urbanih (osječkih) muškaraca i žena opisale su i osječke književnice J. Truhelka i V. Vukelić. Iako se ona odnosila na nešto ranije razdoblje (od 1870-ih godina do kraja 19. stoljeća), ta se dnevna rutina nije ni na početku 20. stoljeća puno promijenila. Siguran i uređen svijet u kojem je sve na svome mjestu jedan je od sinonima za Austro-Ugarsku Monarhiju, a unutar toga svijeta konzervativni su Osječani težili isključivo udobnosti i miru. Nije bilo nikakvih naznaka (poput feminističkoga pokreta) da bi se osječke žene mogle udaljiti od svoje zadaće koja je bila upravo osigurati taj mir i udobnost. Ona je značila čist i uredan životni prostor – od pometena poda do ulaštenih kvaka na vratima i ispolirana pribora za jelo; čistu i izglaćanu odjeću, uskrobljene ovratnike, izbijeljene košulje, prišiveno dugme ili pokrpane čarape; poslušnu djecu koja su nahranjena i odjevena; pripremljenu zimnicu, snabdjevenu smočnicu, profiltriranu i ohlađenu vodu, spreman ormar za led, naloženu peć i sl. Posebnu udobnost života činila je hrana, obroci pripremljeni kod kuće kojih je, u pravilu, bilo pet u danu: doručak, ručak, večera, prijedpodnevna užina za djecu (oko 10 sati ujutro) te kava s kolačima poslije podne (za djecu, žene i žensko društvo).⁶³ Žene iz imućnih obitelji

⁶² Usp. „Dvije, tri osječkim Hrvatima“, *Narodna obrana*, (Osijek) br. 290, 22. XII. 1910., str. 2-3.

⁶³ Prijepodnevna užina nazva se drugim doručkom u: Jagoda Truhelka, *Zlatni danci*, Znanje, Zagreb, 2006., str. 181.

Dnevni se raspored obroka spominje i u *Hrvatskome listu* (Osijek) gdje autor navodi uobičajenu dnevnu rutinu Osječana s prijelaza stoljeća. „Kakovi su današnji muževi“, *Hrvatski list* (Osijek), 21. X. 1923., str. 4. Ustaljenost dnevnoga rasporeda obroka kao i važnost „kave i kolača“ za društveni život žena, koji se odvijao u privatnim salonima, opisala je i Vilma Vukelić. Vidi V. Vukelić, *N. dj.* (2003.), str. 192.

(poput V. Vukelić) kućne su poslove mogle prepustiti posluzi i, u pravilu, samo nadgledati. I dalje je, međutim, bila ženina odgovornost da svi poslovi budu obavljeni na vrijeme i kako treba. Većinu Osječanki činile su žene srednjega društvenog sloja čija je svakodnevica bila puno manje lagodna te im je ostavljala manje slobodna vremena. Takve su žene isto imale pomoć u kući, ali se redovito radilo o jednoj služavki, „djevojci za sve“⁶⁴. Svakodnevicu žene srednjega društvenog sloja, uz jednu služavku, vrlo je slikovito opisala J. Truhelka: žena (gospođa) određuje što će se, kada i kako raditi, no onda radi zajedno sa služavkom, a često i s kćeri (nikako sa sinovima), i čini se da taj posao nema kraja.⁶⁵

Dio ženine svakodnevice zapisan je i u rukopisnim zbirkama recepata, od kojih je jedna sačuvana i u Državnome arhivu u Osijeku te je dostupna za istraživanje.⁶⁶ Sastavljanje ove zbirke započelo je prije 1890. godine, a ispisivalo ga je najmanje deset različitih žena tijekom više desetljeća (o čemu svjedoče različiti rukopisi te određena imena zapisana u toj bilježnici). Bila je riječ o krugu žena iz osječkoga Donjega grada koje su pripadale srednjemu društvenom sloju, različita etničkog podrijetla (njemačkoga, hrvatskoga, mađarskoga), te najmanje dvjema generacijama. Stanje u kojemu je zatečena bilježnica govori o tome da je odista bila korištena u kuhinji. Recepti ispisani na 184 stranice napisani su njemačkim jezikom na gotici (*Kurrentschrift*), a prikupljeni su s različitih strana razmjenom recepata i prepisivanjem iz aktualnih kuharica objavljenih tijekom 19. stoljeća na njemačkome jeziku.

Iako je ovaj rukopis prvenstveno osobni gastronomski priručnik te govori o gastronomskim preferencijama žena iz Donjega grada na prijelazu stoljeća, on govori i o svojim autoricama, o njihovim vještinama, naobrazbi te dijelu dnevne rutine kao i o njihovim materijalnim prilikama. Sam sadržaj bilježnice u najvećem su dijelu recepti za kolače. Tendencija prikupljanja recepata razmjenom te iz različitih izvora, kao i samo čuvanje i nasljeđivanje bilježnice, govori o njezinoj velikoj važnosti u životu žene, odnosno o važnosti slastica na dnevnome jelovniku. Velik broj recepata (384) sugerira kako je potraga za njima bila stalna jer su često bili na jelovniku, svakodnevno ili gotovo svakodnevno. To govori i da je materijalno stanje žena koje su sakupljale recepte bilo zadovoljavajuće,

⁶⁴ Katarina Horvat, *Kućna služinčad u gradu Zagrebu 1880. – 1914*. Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., str. 91.

⁶⁵ Usp. J. Truhelka, *n. dj.* (2006.), str. 137.

⁶⁶ HR-DAOS-482 FIRINGER, kut. 6, Brožan. Bilježnica s receptima.

poglavito jer je riječ o receptima koji nisu „štedljivi“ (zahtijevaju znatne količine jaja, vrhnja i šećera te namirnice koje nisu dolazile s lokalnoga tržišta: začini, čokolada, bademi, želatina). Dio recepata zahtijeva i sastojke za koje se podrazumijeva da je domaćica već nekad prije pripremila, poput lekvara ili džema. Kuhinjska oprema obuhvaća raznovrsno posuđe i pribor (poput posebnih valjaka za tijesto, kalupa u različitim oblicima, posebne posude za nadjeve, vage, mlina, mužara, štednjaka, ormara za led), no ujedno i sugerira izuzetno dugotrajne postupke jer se sve radilo ručno. Priprema drva za receptom propisanu vatru, donošenje vode iz bunara⁶⁷, blanširanje i ljuštenje orašastoga voća, usitnjavanje šećera u mužaru⁶⁸, dugotrajno miješanje nadjeva (često od pola sata do cijeloga sata, ovisno o receptu) i drugo dovoljno govore o tome koliko je domaćica vremena i truda morala uložiti samo u jedan kolač (slasticu) koji je bio nešto svakodnevno, nešto što se podrazumijevalo.

Ova zbirka recepata ujedno dokumentira i nisku razinu pismenosti njezinih (svih) autorica koje uobičajene riječi redovito pišu krivo (npr. *Mechl* umjesto *Mehl*), kako ih i izgovaraju (npr. *Plitz* umjesto *Blitz*), jer ih ne znaju napisati (riječ *Schokolade* ni u jednome pokušaju nije napisana ispravno, no autorice su ponudile više različitih inačica) i jer se ne zamaraju velikim i malim početnim slovom. Sagledano u cijelosti, ova rukopisna zbirka o svojim autoricama kaže da su bile izuzetno posvećene prikupljanju sadržaja i primjeni recepata te su na kuhanje i slastičarenje ulagale velik dio svoga vremena i truda. U isto vrijeme slabo su marile za govor i za pisanu riječ. Sve su upotrebljavale njemački jezik, što im je koristilo za međusobnu razmjenu recepata kao i za njihovo pribavljanje iz vrlo široke ponude objavljenih kuharica na njemačkome jeziku (za razliku od ponude kuharica na hrvatskome jeziku koja je u to vrijeme obuhvaćala tek nekoliko kuharica).⁶⁹

⁶⁷ Onodobni Osijek imao je problem pribavljanja vode za piće. Čak su i najbogatija domaćinstva, koja su si mogla priuštiti sustav dovoda vode u kuću, koristila dravsku vodu punu mikroorganizama i pijeska, koju su prije upotrebe morali prokuhavati, ostavljati da se istaloži i ohladi te profiltrirati. Usp. V. Vukelić, *N. dj.* (2003.), str. 147.

⁶⁸ Usitnjavanje šećera bilo je potrebno jer se kupovao u komadima izrezanima ili otkinutima s glava šećera.

⁶⁹ Jelena Ivanišević, *Od kuharice do književnosti: ogledi o kulinarskoj prozi*, Zavod za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2017., str. 49.

Zaključak

Tekovine osječkoga pokreta za afirmaciju hrvatskoga jezika početkom 20. stoljeća bile su vidljive i važne, poput tiska (pokretanje *Narodne obrane*, dnevnoga političkog i informativnog lista na hrvatskome jeziku) i umjetnosti (osnivanje Hrvatskoga narodnog kazališta te Kluba hrvatskih književnika i umjetnika Osijek). List *Narodna obrana* svojim je apelima za upotrebu hrvatskoga jezika u javnim službama te privatnim poduzećima, javnim pohvalama te javnim sramoćenjem zbog upotrebe hrvatskoga odnosno njemačkoga (a pogotovo mađarskoga) jezika umnogome utjecao na to da se vanjsko lice grada, informativne ploče, firme, cjenici, plakati i reklamni sadržaji, prebaci na hrvatski jezik. Ono što, međutim, pokret nije uspio promijeniti bio je govoreni jezik, kolokvijalni govor, jezik na kojemu su Osječani privatno komunicirali. Tu se njemački jezik zadržao desetljećima duže nego na svim izvanjskim, javnim i službenim mjestima i prilikama.

Primjedbe, podbadanja i prozivanja *Narodne obrane* u razdoblju od 1902. do 1914. godine glede upotrebe njemačkoga (i mađarskoga) jezika ponekad su se odnosile na ukupan ženski dio stanovništva. U isto vrijeme, čitajući ovaj list od broja do broja, nije vidljiv nikakav sadržaj koji bi sugerirao osječkim Hrvatima (ispravnije reći Osječankama hrvatskoga materinskoga jezika) i koji bi im dao povoda da uvedu hrvatski jezik u svoje obitelji, u svoju dnevnu rutinu. Prakticiranje hrvatskoga jezika *Narodna obrana* tumačila je isključivo kao nacionalno-političko pitanje, no političko je djelovanje bilo područje rezervirano za muškarce. U multietničkoj i multilingvalnoj sredini, kakva je stoljećima bio grad Osijek, nacionalno pitanje bilo je riješeno visokim stupnjem tolerancije, a međusobna komunikacija upotrebom njemačkoga jezika, ponajviše toga gradskog, essekerskog, toliko udomaćena njemačkog, da je bio iskvaren do neprepoznatljivosti. Svijet u kojem su živjele osječke žene uglavnom se protezao od salona do kuhinje, od susjede do prijateljice, od uspavljivanja djeteta do prepisivanja recepata za kolače, te nije obuhvaćao plemenito nastojanje u svezi s afirmacijom hrvatskoga jezika. Teško je zamisliti prosječnu onodobnu Osječanku (hrvatskoga materinskoga jezika) koja bi se aktivno zauzela za hrvatski jezik u svome domu, gdje se njezin, ionako ograničen, društveni život odvijao u komunikaciji s drugim ženama koje nisu nužno bile hrvatskoga porijekla. Ni

štivo koje je prosječna Osječanka koristila u svojoj svakodnevici, poput kuharica ili modnih listova, uglavnom nije bilo pristupačno na hrvatskome jeziku. Upotreba njemačkoga jezika, međutim, osječkim je ženama uvelike olakšavala i obogaćivala radnu i društvenu svakodnevicu te su ga one i dalje prakticirale. Sudjelovanje u afirmaciji hrvatskoga jezika nisu doživljavale kao svoju obvezu.

Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za pedagogiju – OŠ „Petrijanec“ Varaždin

anita.zovko@ffri.uniri.hr – ida.conar@yahoo.com

UDK: 316.353:001.102

Pregledni članak

MARGINALNE SOCIJALNE GRUPE I FUNKCIONALNA PISMENOST

Sažetak

Funkcionalna pismenost kao generalno obilježje društva jedan je od njegovih važnih indikatora razvoja i potencijala. Također, može se reći kako je funkcionalna pismenost, kao sposobnost praktične primjene stečena znanja i spoznaja u svakodnevnim situacijama, ključan čimbenik u uspjehu i razvoju i samoga pojedinca. S druge strane, suvremenost i potencijal društva može se promatrati i kroz asimilaciju i integraciju socijalno ugroženih i marginaliziranih skupina kao najosjetljivijih u društvu. Upravo pitanje funkcionalne nepismenosti navedenih skupina jedan je od ključnih problema u ostvarivanju boljšeg položaja pojedinaca marginaliziranih skupina u društvu, a samim time i društva u cjelini. Pojam i razvoj funkcionalne pismenosti, stanje funkcionalne pismenosti marginaliziranih skupina te uzroci i posljedice funkcionalne nepismenosti istih, čiji se pregled na temelju relevantnih i suvremenih izvora literature daje u ovome radu, neki su od najaktualnijih i najsloženijih fenomena s kojim se suvremeno društvo mora suočiti. Pitanje funkcionalne nepismenosti marginaliziranih skupina u društvu jedan je od „gorućih“ problema kojemu je potrebno društveno djelovanje, a ovaj je rad prilog osvješćivanju navedene problematike.

Ključne riječi: funkcionalna pismenost; marginalizirane skupine; primjena znanja; društvo

MARGINALISED COMMUNITIES AND FUNCTIONAL LITERACY

Abstract

Functional literacy as a general attribute of a society is one of its most important indicators of development and potential. Moreover, it can be said that functional literacy, as an ability of the practical application of acquired knowledge in everyday situations,

is a key factor in the success and development of the individual. On the other hand, the contemporarity and the potential of a society can be seen through the assimilation and integration of socially endangered and marginalised communities as being the most sensitive ones. The question of functional literacy of those communities is one of the key problems in achieving a better status for individuals who belong to marginalised communities, and with it a better status for the society as a whole. The notion and the development of functional literacy, the state of functional literacy of marginalised communities and the causes and effects of functional illiteracy of the same, whose review based on relevant and contemporary sources is presented in this paper, are some of the most recent and most complex phenomena which the contemporary society has to face. The question of functional illiteracy of marginalised communities is one of the "burning" issues which requires social action, and this paper is a contribution to shed light on the problem.

Keywords: functional literacy; marginalised communities; knowledge application; society

Uvod

U svijetu globalizacije, industrijalizacije, ekspanzije promjena i tehnologizacije biti pismen i obrazovati se nije više stvar prestiža ili socijalnoga simbola, nego nužnost koja pojedincu omogućuje da svojim potencijalom sudjeluje u društvu i doprinosi istomu. Budući da je funkcionalna pismenost jedan od temeljnih preduvjeta za asimilaciju i afirmaciju pojedinca u društvu te aktivni čimbenik globalna napretka, tim se pitanjem ne bave samo zemlje pojedinačno nego je pitanje funkcionalne pismenosti postalo relevantno na globalnoj razini. Međunarodna organizacija OECD provodi PISA istraživanja u kojima se procjenjuje sposobnost primjenjivosti stečena znanja, odnosno funkcionalna pismenost.¹ S obzirom na važnost funkcionalne pismenosti u svakodnevnome djelovanju u društvenoj i poslovnoj zajednici problem nedostatne funkcionalne pismenosti postaje sve očitiji. On ponajprije i ponajviše pogađa osobe koje su na rubu socioekonomske egzistencije, odnosno marginalizirane i isključene skupine i pojedince društva.²

¹ Usp. Pisa, OECD, <https://www.oecd.org/pisa/>, 22.XII.2020.

² Usp. Zoran Šućur, „Romi kao marginalna skupina“, *Društvena istraživanja – Časopis za opća društvena pitanja*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 9 (2-3), 2000., str. 211-227.

1. Funkcionalna (ne)pismenost

Kroz povijest i razvoj čovječanstva pojam pismenosti mijenjao se. Do devedesetih godina prošloga stoljeća navedeni je pojam podrazumijevao osobu koja zna čitati, pisati i računati osnovnim matematičkim operacijama. No, ekspanzijom digitalizacije i tehnologizacije, brzim i intenzivnim razvojem društva pojam pismenosti uvelike se proširio.³

1.1. Pojam funkcionalne pismenosti

Danas se pismenom osobom ne smatra osoba koja posjeduje standardnu samo pismenost (osoba koja zna pisati, čitati i računati), nego pojam pismenosti uključuje i informatičku, informacijsku, digitalnu, internetsku i medijsku pismenost.⁴ Kako navodi Dijanošić (2008), UNESCO-va definicija pismenosti podrazumijeva da funkcionalno opismenjen pojedinac može obavljati sve zadatke u kojima je potrebna pismenost, odnosno čitanje, pisanje i računanje, kako bi pridonio osobnomu razvoju i razvoju zajednice.⁵ Osoba koja je funkcionalno pismena, odnosno može aktivno koristiti stečena znanja, uz pomoć istih može preispitivati, nadograđivati, mijenjati, usavršavati svoja znanja, vještine, stavove, vrijednosti te usvajati nove. Stoga pitanje obrazovanja i posjedovanja znanja nije važno samo u kontekstu rada, nego i cjelokupnoga funkcioniranja u društvu. Funkcionalna pismenost omogućuje pojedincu sudjelovanje u svim aspektima društva (političkome, kulturnome, gospodarskome, obrazovnome), a samim time osigurava mu i položaj i pripadnost društvu te je ključna kako bi se čovjek razvio u kritičkoga pojedinca koji promišlja i razumije.⁶

1.2. Povezanost funkcionalne pismenosti i društva

Istraživanje koje su proveli Ivanuša, Ivanuša i Kralj (2013) pokazuje kako velik dio populacije ne posjeduje funkcionalnu pismenost. Prema navedeno-

³ Usp. Branko Dijanošić, „Prilozi definiranju pojma funkcionalne pismenosti“, *Andragoški glasnik*, Hrvatsko andragoško društvo, 13 (1), 2008., str. 25-35.

⁴ Usp. Jasmina Vrkić Dimić, „Suvremeni oblici pismenosti“, *Školski vjesnik: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu*, Filozofski fakultet u Splitu 63 (3), 2014., str. 381-394.

⁵ Usp. B. Dijanošić, *n. dj.*, str. 25-35.

⁶ Usp. Dragana Vilić, „Uloga znanja i obrazovanja u savremenom društvu“, *Politeia - Naučni časopis Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci za društvena pitanja*, 4(8), 2014., str. 389-404.

mu istraživanju čak 55 % stanovništva nije funkcionalno pismeno, odnosno ne posjeduje minimalne sposobnosti i vještine praktične primjene znanja u rješavanju problema, informatičkoj pismenosti i znanju stranoga jezika.⁷ Problem funkcionalne (ne)pismenosti jednako je aktualan i u nerazvijenim i u visoko razvijenim zemljama.⁸

U nerazvijenim zemljama postoji velik dio onih koji žive u ekstremnome siromaštvu i problem je što većina djece ne završava ni osnovni, primarni stupanj obrazovanja jer su prisiljeni raditi kako bi preživjeli. Budući da nemaju ni osnovni stupanj obrazovanja, a rano napuštaju obrazovni sustav, nemaju ni mogućnosti ni prilike razvijati funkcionalnu pismenost što ih potencijalno dovodi u još veće siromaštvo.⁹ Ustanovljeno je da je funkcionalno opismenjavanje stanovništva nužna pretpostavka za početak iskorjenjivanja siromaštva i jaza među stanovništvom.¹⁰

U visokorazvijenim zemljama osnovni je pokretač društva kapital. Kako bi se razvio kapital, potrebni su resursi koji su u ovome smislu upotrebljivo, funkcionalno znanje. Budući da stvaranje kapitala počiva na kompetentnim, dobro educiranim i osposobljenim stručnjacima, upravo su oni prioritet visokorazvijena gospodarstva. Suvremena radna mjesta zahtijevaju suvremena znanja, stoga oni pojedinci koji ih ne usvoje ne mogu parirati onima koji su se razvili ili se u tome smjeru razvijaju. Iako je stopa funkcionalne pismenosti u razvijenim zemljama vrlo visoka, dolazi do paradoksa: suvremeno društvo koje počiva na napretku trebalo bi smanjivati klasne razlike, no ono ih, zbog nejednake funkcionalne i tercijarne opismenjenosti, povećava.¹¹

Neprestano, cjeloživotno opismenjavanje, što podrazumijeva i razvoj permanentne funkcionalne pismenosti, trebalo bi početi već u radu u osnovnim školama. Funkcionalno opismenjavanje u osnovnoj školi podrazumijeva razvi-

⁷ Usp. Mario Ivanuša, Zrinka Ivanuša, Verica Kralj, „Što sve utječe na visoku smrtnost od srčanožilnih bolesti u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji?“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, HAZU, 7, 2013., str. 87-105.

⁸ Usp. Uwe Deichmann, „Marginal Benefits at the Global Margins: The Unfulfilled Potential of Digital Technologies“, Mark Graham (ur.) *Digital Economies at Global Margins*, International Development Research Centre, 2019., str. 22-24.

⁹ Usp. Emilia Ferreira, „Problems and pseudo-problems in literacy development: Focus on Latin America“, *Functional Literacy: Theoretical Issues and Educational Implications*, 1994., str. 223-235.

¹⁰ Usp. Đorđe Nadrljanski, „Informatička pismenost i informatizacija obrazovanja“, *Informatologija*, Hrvatsko komunikološko društvo, 39(4), 2006., str. 262-266.

¹¹ Usp. D. Vilić, *n. dj.*, str. 389-404.

janje sposobnosti uspješne komunikacije, jačanje vještina rješavanja problema i razvoj kritičkoga mišljenja.¹² Zbog navedenoga vrlo je važno da se neko društvo bavi pitanjem i problematikom funkcionalne pismenosti članova društva. S potrebom novih znanja i vještina, koje osobe nisu usvojile tijekom formalnoga obrazovanja, organiziraju se i usustavljaju obrazovni programi namijenjeni funkcionalnomu opismenjavanju odraslih.¹³ Hrvatska je navedeni problem uvidjela sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Unatoč analizama i radu nekih hrvatskih stručnjaka na navedenoj problematici, još je uvijek aktualno pitanje kako osigurati obrazovanje odraslih kojim će se razvijati cjeloviti pojedinci. Upravo zato obrazovanje odraslih s ciljem razvoja funkcionalnih sposobnosti jedan je od najvažnijih zahtjeva cjeloživotnoga obrazovanja te razvoja društva.

2. Marginalne skupine

Posebnu društvenu skupinu čine marginalne skupine. Prema Hrvatskomu jezičnom portalu pojam marginalnih grupa odnosi se na „skupine unutar društva koje ne uživaju sva prava, koje su diskriminirane ili bi mogle biti diskriminirane prema rasnoj, nacionalnoj, vjerskoj, seksualnoj i nekoj drugoj osnovi“¹⁴.

2.1. Koncept marginalnosti i pojava marginalizacije

Prema odnosu siromaštva i marginaliziranosti generalno se mogu izdvojiti tri skupine ljudi: oni koji su siromašni, ali nisu marginalizirani, oni koji su marginalizirani, ali nisu siromašni i oni koji su i marginalizirani i siromašni.¹⁵ Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku Republike Hrvatske navodi sljedeće marginalizirane skupine ljudi: dugotrajno nezaposlene osobe, pripadnike romske nacionalne manjine, osobe s invaliditetom, azilante i migrante, beskućnike, liječene ovisnike o drogama, žrtve obiteljskoga nasilja te

¹² Usp. Paul Leseman, *Socio-cultural determinants of literacy development*, 1994., str. 163-184.

¹³ Usp. Aleksandar Bulajić, Miomir Despotović, „Verbalno-logički aspekt pojmovnog određenja kod osoba na nižim nivoima pismenosti“, *Andragoške Studije*, Institut za pedagogiju i andragogiju Beograd, 2, 2018., str. 119-138.

¹⁴ *Hrvatski jezični portal*, http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&cid=exhWxY%3D&keyword=-marginalizirati, (19. XI. 2020.).

¹⁵ Usp. Franz Gatzweiler i dr., „Marginality: addressing the root causes of extreme poverty“, *Working Paper Series*, Center for Development Research University of Bonn, 77. 2011.

mlade ljude¹⁶. Unatoč navedenoj podjeli Gatzweiler i suradnici smatraju kako je koncept marginalnosti puno širi, a uz pripadnost nekoj od navedenih marginaliziranih skupina obuhvaća i cijeli niz drugih faktora. Navedeni je koncept usko u svezi s interpersonalnim sposobnostima i prilikama (siromaštvo, nedostatak radnih kompetencija, komunikacijske vještine i vještine uvjeravanja), ali i kulturološkim i općedruštvenim prilikama (prilike za zapošljavanjem, diskriminacija, stupanj korupcije i podobnosti u društvu).¹⁷

Pojam marginalizacije vrlo je složen te njegov uzrok nije jednoznačan, nego je multidimenzionalne i složene prirode. Prema Vilić (2014) do marginalizacije pojedinaca i/ili skupine dolazi zbog niza nejednakosti i različita inicijalnog položaja istih u društvu. Jedan od temeljnih razloga pojave marginalizacije jest rano i prijevremeno napuštanje obrazovnoga sustava, čiji su najčešći uzroci: socioekonomski status, pripadnost etničkoj manjinskoj skupini, delikventno ponašanje i drugi. Obrazovanje je ključan čimbenik u integraciji pojedinca, ali i doprinosu pojedinca društvu. Budući da društvo polazi od ideje korisnosti, odnosno iskoristivosti (u ovome smislu koliko pojedinac može doprinijeti razvoju i napretku društva te koliko mu može „dati“), a znanje se uzima kao najvrjedniji resurs, pojedinci koji ne posjeduju znanja ne posjeduju ni resurse za stvaranje kapitala, pa, prema tomu, dospijevaju na društvene margine. Svaka zemlja ima manjinske skupine i subgrupe kod kojih je prisutan veći rizik pojedinaca prema marginalizaciji.¹⁸ Cvitanović (2018) ističe problematiku marginaliziranih osoba u Republici Hrvatskoj prema kojima se posebno ističu osobe s invaliditetom, pripadnici romske nacionalne manjine, beskućnici, azilanti te liječeni ovisnici o drogama. Zbog učestale nezaposlenosti kod pripadnika navedenih skupina osobe zapadaju u još veće siromaštvo i egzistencijalne probleme, što potiče još veću marginalizaciju.¹⁹

¹⁶ Usp. Predstavljanje poziva „Podrška socijalnom uključivanju i zapošljavanju marginaliziranih skupina“, *Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku*, <https://strukturnifondovi.hr/wp-content/uploads/natjecaji/podrska-socijalnom-ukljucivanju-i-zaposljavanju-marginaliziranih-skupina-2576/PPT.pdf>, (15. XI. 2020.).

¹⁷ Usp. F. Gatzweiler i dr., *n. dj.*

¹⁸ Usp. D. Vilić, *n. dj.*, str. 389-404.

¹⁹ Usp. Vesna Cvitanović, „Društveno poduzetništvo kao izravni doprinos ekonomskom razvoju“, *Obrazovanje za poduzetništvo: znanstveno stručni časopis o obrazovanju za poduzetništvo*, Europska poslovna škola Zagreb, 8, 2018., str. 109-126.

Osim obrazovanja i nezaposlenosti na marginalizaciju i isključenost iz društva uvelike utječe i sustav socijalnih vrijednosti nekoga društva. Kako navodi Šporer (2004), prema Atkinsonu ljudi nisu isključeni iz društva zbog trenutačne nezaposlenosti, nego zato što ne postoji dugoročna pozitivna perspektiva za napredak istih u budućnosti. Budući da društvo ne prepoznaje nikakav potencijal za razvoj marginaliziranih osoba, a posljedično tomu iste osobe ne mogu kapitalno pridonijeti razvoju društva, društvo od njih ne vidi koristi te iste marginalizira, a naposljetku i isključuje.²⁰ Upravo se u navedenom očituje egzistencijalna važnost funkcionalne pismenosti svih, ponajprije marginaliziranih društvenih skupina kako bi se iste što prije i uspješnije asimilirale u društvo.

2.2. Problemi funkcionalne pismenosti i implikacije za njezin razvoj kod pripadnika romske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj

Osnovna je karakteristika Roma izrazita heterogenost u smislu vjeroispovijesti, religije i političkoga opredjeljenja. Uz navedeno, činjenica da Romi nemaju usustavljen jedan zajednički jezik, nego govore različitim jezicima, otežava pružanje pomoći pripadnicima romske nacionalne manjine, osobito na području obrazovanja (Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Republike Hrvatske).²¹

Romi, kao jedna od etničkih manjina u Republici Hrvatskoj, u većemu su riziku da iskuse siromaštvo, glad i socijalnu izoliranost od prosječna, većinskog stanovništva, čime postaju marginalizirana skupina.²² Jedan od ključnih čimbenika marginalizacije Roma, uz stambeno-prostornu segregaciju, jest rano napuštanje obrazovnog sustava. Ranije spomenuto nepostojanje unificirana jezičnog sustava Roma otežava im obrazovanje, a već prisutna sociokulturna deprivacija istih potiče vrlo rani izlazak Roma iz sustava obrazovanja. Rani izlazak, ili čak neulazak, u obrazovni sustav onemogućuje razvoj primarne pisme-

²⁰ Usp. Željka Šporer, „Koncept društvene isključenosti“, *Društvena istraživanja - Časopis za opća društvena pitanja*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 13, 2004., str. 171-193.

²¹ Usp. Nacionalni program za Rome, *Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina*, <https://pravamanjina.gov.hr/nacionalne-manjine/ostvarivanje-prava-romske-nacionalne-manjine/nacionalni-program-za-rome/obilježja-roma-u-rh/385>, (15.XI.2020.).

²² Usp. Akhter Ahmed i dr., *The world's most deprived: Characteristics and causes of extreme poverty and hunger*, sv. 43., International Food Policy Research Institute, 2007.

nosti Roma, što je preduvjet za razvoj sekundarne, funkcionalne pismenosti. Iako sustavnih istraživanja funkcionalne pismenosti Roma u Hrvatskoj još uvijek nema, poznato je da navedeni nedostatak primarna formalnog obrazovanja uvelike uvjetuje nemogućnost funkcionalna i cjeloživotnoga obrazovanja Roma. Kako navodi Lapat (2017), uzroci problema funkcionalne pismenosti leže u okolini u kojoj pojedinac živi, a koja za Rome generalno nije poticajna po pitanju obrazovanja.²³ Romi smatraju druge vrijednosti puno važnijima za društvenu integraciju od same pismenosti. Prema kulturi, a i prema vrijednostima koje zastupaju, Romi se uvelike razlikuju od većinskoga stanovništva. Međugeneracijski suživot, podjela poslova prema spolu, raniji brakovi te visoka stopa nataliteta samo su neka od specifičnih obilježja romskih zajednica, a u suprotnosti su s trendovima u društvu.²⁴ Uz to, obrazovni sustav ne uzima u obzir kulturološke specifičnosti romskih zajednica, nego su sadržaji u obrazovanju prilagođeni većinskoj populaciji, čime postaju neprimjenjivi i nezanimljivi romskoj djeci. S kulturološkoga aspekta velik je dio problema u stavu romskih zajednica prema obrazovanju. Oni obrazovanje ne smatraju nečim važnim pa vrlo često romska djeca napuštaju primarni stupanj obrazovanja bez njegova završetka.²⁵

Zbog nedostatne primarne, a potom i funkcionalne pismenosti, Romi sve manje mogu konkurirati na tržištu rada. Uglavnom se zapošljavaju na niskokvalificiranim, repetitivnim i/ili opasnim poslovima te su slabo zastupljeni u uglednim i društveno cijenjenim profesijama. O marginalnome položaju Roma u društvu govori podatak Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Republike Hrvatske prema kojemu čak 89 % romskih kućanstava nema stalan izvor prihoda. Posljedično navedenomu, njihov socioekonomski status vrlo je nizak i nepovoljan.²⁶

²³ Usp. Goran Lapat, „Digitalna pismenost pripadnika romske etničke skupine“, *Andragoški glasnik*, Hrvatsko andragoško društvo, 21(1-2 (36)), 2017., str. 49-57.

²⁴ Usp. Juliet McCaffery, „Identities, Roles and Iterative Processes: methodological reflections from research on literacy among Gypsies and Travellers“, *Research in Comparative and International Education*, 9(4), 2014., str. 375-386.

²⁵ Usp. Martin Levinson, „Literacy in English Gypsy Communities: Cultural Capital Manifested as Negative Assets“, *American Educational Research Journal Winter*, 2003., str. 5-39.

²⁶ Usp. Zoran Šućur, „Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija“, *Revija za sociologiju*, Hrvatsko sociološko društvo, 35 (1-2), 2004., str. 45-60.

Za poticanje primarne i funkcionalne pismenosti kod Roma ključno je povećanje kontakata između romskih zajednica i većinskoga stanovništva. Time se kod Roma povećava svijest važnosti obrazovanja, a posljedično se smanjuje marginalizacija Roma te njihova deprivacija. Osim integracijskih i psiholoških faktora, veliku ulogu u opismenjavanju Roma ima i ekonomski čimbenik. Spoznaja kako obrazovanje povećava mogućnosti na tržištu rada doprinosi povećanju svijesti potrebe obrazovanja.²⁷

2.3. Problemi funkcionalne pismenosti i implikacije za njezin razvoj kod imigranata i azilanata u Republici Hrvatskoj

Kako je ranije navedeno, posebnu marginaliziranu skupinu društva čine imigranti i azilanti. Međunarodna organizacija za migracije navodi kako je migrant osoba koja samoinicijativno prelazi državne i/ili međunarodne granice iz različitih društvenih, socioekonomskih, političkih, vjerskih i drugih razloga, bez obzira na to je li njegovo kretanje legalno ili ilegalno. Za razliku od migranta, tražitelj azila osoba je koja traži zaštitu od progona države ili skupine ljudi u toj državi iz koje bježi.²⁸ Podatak Državnoga zavoda za statistiku iz 2018. godine, koji procjenjuje kako je na području Hrvatske prisutno 17 440 imigranata, govori kako je njihov broj u porastu.²⁹

Imigranti sa sobom donose vlastitu kulturu, religiju, običaje, uvjerenja, stavove, a u konačnici i jezik, koji su nerijetko vrlo različiti od onih koji su većinski prisutni u zemlji u koju dolaze. Jedna od najvećih prepreka s kojima se suočavaju imigranti jest nedostatna razina primarne i funkcionalne pismenosti koja počiva na nepoznavanju jezika zemlje u koju dolaze. Pod pretpostavkom da je globalna politika u zemlji iz koje odlaze slabija od one u koju dolaze, posljedično se može zaključiti kako imigranti odlaze iz zemlje u kojoj su i obrazovna politika i obrazovanje općenito manje važni naspram zemlje u koju dolaze. Osim toga, imigranti često ne donose nikakve isprave u zemlju koju dolaze, pa tako ni

²⁷ Usp. M. Levinson, *n. dj.*, str. 12.

²⁸ Usp. The International Organization for Migration, *Osnove upravljanja migracijama - drugi dio*. Geneva: The International Organization for Migration, 2004.

²⁹ Usp. Migracija stanovništva Republike Hrvatske, *Državni zavod za statistiku*, https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2019/07-01-02_01_2019.htm, (16. XI. 2020.).

eventualne potvrde o formalnoj razini obrazovanja završenoj u matičnoj državi. To vremenski produžuje uključivanje imigranata u proces obrazovanja kako bi isti nadogradio postojeće kompetencije primarne pismenosti i razvijao funkcionalnu pismenost. Ne uzimajući ovdje u obzir pravnu regulativu (dokumentaciju), da bi se imigrant uspješno uključio u proces funkcionalna obrazovanja i socijalizacije, da bi se mogao uključiti na tržište rada te u konačnici asimilirati u društvo, ključnu ulogu ima poznavanje hrvatskoga jezika.³⁰

Uspješnoj asimilaciji prethodi spoznavanje opsega funkcionalne pismenosti u nekoj državi (korisnost informacija i njihova uporaba razlikuje se od društva do društva), njegovo (re)definiranje, prihvaćanje i intrinzična motivacija za razvoj. Imigrantima je potrebno omogućiti upoznavanje i prijelaz na drugačiji „diskurs funkcionalne pismenosti“, koji je aktualan u društvu u koje dolaze.³¹ Upravo zato Centar za mirovne studije navodi niz mjera koje je potrebno provesti kako bi se poboljšali obrazovni status i funkcionalna pismenost imigranata. Posebne mjere koje su navedene odnose se na obrazovanje imigranata s naglaskom na razvoj funkcionalne pismenosti: izraditi registar o stupnju obrazovanja, kvalifikacijama i poslovima koje su imigranti obavljali u zemlji porijekla, razviti model učenja hrvatskoga jezika s naglaskom na stjecanju vještina potrebnih za rad na radnome mjestu i integraciju u društvo, omogućiti im pohađanje tečajeva bez potrebne dokumentacije (domovnice), omogućiti im besplatno završavanje osnovnih i srednjih škola ako istu priliku nisu imali u matičnoj državi, osigurati stručnjake koji će pomoći pri uključivanju u obrazovni proces i asimilaciju u društvo, upoznati imigrante s mogućnostima prekvalifikacija.³² Navedene mjere govore u prilog jazu inicijalna stanja, obrazovanja i funkcionalne pismenosti imigranata u odnosu na domicijalno stanovništvo te potrebe razvoja istih.

³⁰ Usp. Ana Paljušaj, Nada Kegalj, „Integracija skupina u nepovoljnom položaju u redoviti obrazovni sustav—učenje i poučavanje hrvatskoga jezika u djece stranaca i azilanata“, *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 62(2), 2016., str. 221-237.

³¹ Usp. 64th IFLA General Conference, *Expanding the Literacy of Linguistic Minorities: Coping Skills and Successful Transition across Discourse Communities*. Los Angeles: UCLA Dept. of Library and Information Science, 1998.

³² Usp. Smjernice za integraciju izbjeglica i iregularnih migranata u hrvatsko društvo. *Centar za mirovne studije Republike Hrvatske*, https://www.cms.hr/system/publication/pdf/77/POLICY_DOKUMENT_CENTRA_ZA_MIROVNE_STUDIJE_smjernice_za_integraciju.pdf, (16. XI. 2020.).

2.4. Problemi funkcionalne pismenosti i implikacije za njezin razvoj kod osoba s invaliditetom u Republici Hrvatskoj

Prema *Zakonu o Hrvatskom registru o osobama s invaliditetom* (NN, 64/01), čl. 2: „Osoba s invaliditetom je osoba koja ima trajno ograničenje, smanjenje ili gubitak sposobnosti izvršenja neke fizičke aktivnosti ili psihičke funkcije primjerene životnoj dobi, nastale kao posljedica oštećenja zdravlja.“ Osobe s invaliditetom čine 11,9 % stanovništva u ukupnoj populaciji (Miličević, 2016). Invaliditet je aspekt koji utječe na sve razine funkcioniranja osobe. Uz stvarne poteškoće s kojima se osoba s invaliditetom suočava, dodatna otegotna okolnost često je predrasuda društva kojom se nepravredno umanjuju sposobnosti, znanja i vještine osoba s invaliditetom, što uvelike utječe na njihovu marginalizaciju u društvu.³³

Kao i kod ostalih marginaliziranih i isključenih skupina, osnovni je uzrok istoga obrazovanje. Temeljni problem obrazovanja osoba s invaliditetom jest neprilagođenost sustava obrazovanja osoba s invaliditetom potrebama suvremenoga društva. Prema dostupnim podacima u Republici Hrvatskoj čak 63 % osoba s invaliditetom nema završenu osnovnu školu ili ima samo osnovnoškolsko obrazovanje, srednju školu završilo je 28 % populacije osoba s invaliditetom, a visokoškolsko obrazovanje njih samo 3 %. Iako se danas pokušavaju uvesti promjene u vidu zakonskih regulativa i poticanja zapošljavanja osoba s invaliditetom, njihov je položaj još uvijek vrlo nepovoljan. Činjenica da je najviše osoba s invaliditetom zaposleno na niskoplaćenim i socijalno necijenjenim poslovima (u prerađivačkoj industriji, trgovini, uslužnim djelatnostima), i to najčešće na pomoćnim zanimanjima, svoje uporište ostvaruje u nedovoljnoj prilagođenosti obrazovnog sustava osoba s invaliditetom suvremenim potrebama tržišta te nerazvijanju funkcionalne pismenosti kod istih, što je jedan od uzročnika njihove marginalizacije u društvu.³⁴

³³ Zakon o Hrvatskom registru osoba s invaliditetom. *Narodne novine*, 2001, br. 64, čl. 2., <https://www.zakon.hr/z/1293/Zakon-o-Hrvatskom-registru-o-osobama-s-invaliditetom>, (16. XI. 2020.)

³⁴ Usp. Josipa Miličević, *Položaj osoba s invaliditetom u sustavu socijalne politike u Republici Hrvatskoj*, - Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, 2014.

2.5. Problemi funkcionalne pismenosti i implikacije za njezin razvoj kod beskućnika, liječenih ovisnika o drogama, žrtava obiteljskoga nasilja i mladih u Republici Hrvatskoj

Za razliku od prethodno navedenih marginaliziranih skupina čiji je položaj marginaliziran samim dolaskom u društvo (rođenjem ili doseljenjem), kod beskućnika, liječenih ovisnika o drogama i žrtava obiteljskoga nasilja marginalizacija nastupa kao posljedica složenih i nepovoljnih socioekonomskih prilika te obiteljskih karakteristika i/ili osobina ličnosti pojedinca. Kod navedenih marginaliziranih skupina društvo je prepoznalo problematiku funkcionalne pismenosti koja sprječava (re)integraciju pojedinaca u društvo, zato institucije provode niz mjera kojima potiču njihovu demarginalizaciju.

Potrebu razvijanja funkcionalne pismenosti osoba s iskustvom beskućništva prepoznala je mreža Knjižnica grada Zagreba koja je projektom *Knjigom do krova* kao središnju radionicu projekta uzela razvoj informacijske pismenosti beskućnika.³⁵ Također, Ured za suzbijanje zlouporabe droga Vlade Republike Hrvatske, uvidjevši potrebu primarna i sekundarna funkcionalnog opismenjavanja liječenih ovisnika o drogama, provodi niz poticajnih mjera u educiranju, obrazovanju, doškolovanju ili prekvalifikaciji te zapošljavanju istih s ciljem resocijalizacije. Potrebu pomoći u integraciji žrtvama obiteljskoga nasilja i mladima prepoznalo je Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku koje je poticanje demarginalizacije navedenih skupina obuhvatilo dokumentom *Nacionalna strategija zaštite od nasilja u obitelji za razdoblje od 2017. do 2022. godine*, kojim ponajprije naglašava pomoć žrtvama u pronalaženju posla i financijsku pomoć.³⁶

³⁵ Usp. Sanja Bunić, „Različitost, pravednost, jednakost - uloga knjižnica u promicanju informacijske pismenosti osoba s iskustvom beskućništva“, *Hrčak - glasilo hrvatskog čitateljskog društva*, Hrvatsko čitateljsko društvo, 55-56, 2018., str. 15-18.

³⁶ Usp. „Nacionalna strategija zaštite od nasilja u obitelji za razdoblje od 2017. do 2022. godine“, *Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku*, <https://mdomsp.gov.hr/UserDocsImages/Vijesti2017/Nacionalna%20strategija%20za%20astite%20od%20onasilja%20u%20obitelji%20za%20razdoblje%20do%202017.%20do%202022.%20godine.pdf>, (16. XI. 2020).

Zaključak

Funkcionalna pismenost jedan je od temeljnih čimbenika koji utječu na razvoj društva. Ovisno o njezinoj razini kod pripadnika nekoga društva može se očekivati razvoj istoga na svim područjima. Budući da je znanje koje se može praktično iskoristiti, odnosno funkcionalna pismenost, temelj za razvoj i napredak, a u konačnici i stvaranje socijalnih i ekonomskih povlastica za pojedinca i društvo, istu je iznimno važno poticati kod pripadnika svih članova društva. Osobito se to odnosi na pripadnike marginaliziranih skupina: pripadnike romske nacionalne manjine, imigrante i azilante, osobe s invaliditetom, beskućnike, žrtve obiteljskoga nasilja i mlade. Kako bi se smanjile razlike te poboljšao životni standard i status pripadnika marginaliziranih skupina, jedan od prioriteta obrazovnog sustava, ali i ostalih institucija društva, trebao bi biti razvoj funkcionalne pismenosti kroz različite poticajne mjere, osobito kroz razvoj, promjenu i prilagodbu obrazovnog sustava te poticanje formalnih, informalnih i neformalnih obrazovnih programa. Problematika funkcionalne pismenosti jedan je od ključnih problema kojemu se treba sustavno pristupiti kako bi se umanjio i kako bi se barem smanjile, ako ne i u potpunosti ukinule, društvene nejednakosti. Funkcionalna pismenost trebala bi biti predmetom suvremenih budućih istraživanja, osobito ispitivanja iste kod marginaliziranih skupina, kako bi se unaprijedio postojeći sustav borbe protiv nepismenosti. Budući da je problem izuzetno relevantan za napredak i djelovanje ne samo marginaliziranih skupina nego i cijeloga društva, izuzetno je važno problemu pristupiti holistički te uključiti sve institucije koje mogu doprinijeti rješavanju navedene problematike. Tek kada se navedeni problem u potpunosti osvijesti i kada se poduzmu te implementiraju mjere za razvoj funkcionalne pismenosti marginaliziranih skupina, mogu se očekivati pomaci prema društvenoj jednakosti.

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

gordana.ilicic@ff.sum.ba

UDK: 321.6

Pregledni članak

PREISPITIVANJE LINEARNE LOGIKE ILI OSLANJANJE NA VIŠESTRUKÉ ČIMBENIKE U POSTOJEĆIM TEORIJAMA RJEŠAVANJA ETNIČKIH SUKOBÁ

Sažetak

U radu se analitički sagledavaju preduvjeti koji demokraciju čine stabilnom ili nestabilnom u etnički podijeljeno društvo. Teorije proizišle iz proučavanja čimbenika koji pridonose stabilizaciji etničkih sukoba i djelotvornosti demokratskoga upravljanja suglasne su da duboke etničke i ostale društvene podjele predstavljaju snažnu prijetnju demokraciji. Uz to, došlo se do zaključka da je za sprječavanje sukoba i uspješno upravljanje potrebno uspostaviti takve institucionalne aranžmane koji su namijenjeni upravo podijeljenim društvima koji, prije svega, počivaju na podjeli moći. Osim nekoliko standardnih teorija koje se bitno oslanjaju na linearnu logiku, radi postizanja sveobuhvatnijega pristupa sagledavanju problema u radu propituju se i višestruki čimbenici metodom istodobna korištenja različitih teorija.

Ključne riječi: etnički sukobi; podjela moći; razina analize; uklanjanje razlika; upravljanje razlikama

A RECONSIDERATION OF LINEAR LOGIC OR A RELIANCE ON MULTIPLE FACTORS IN THE EXISTING THEORIES OF ETHNIC CONFLICT RESOLUTION

Abstract

The paper analytically looks at the prerequisites which make for a stable or unstable democracy in an ethnically divided society. The theories which came out of studying

the factors which attribute to the stabilisation of ethnic conflict and the efficiency of democratic management are unanimous that deep ethnic and other social divisions pose a severe threat to democracy. Additionally, a conclusion was made that for conflict prevention and a successful management it is necessary to establish institutional arrangements which are intended for divided societies, and which lie on the division of power. Apart from several standard theories which heavily rely on linear logic, due to achieving a comprehensive approach in viewing the problem, the paper questions multiple factors by the method of simultaneous usage of different theories.

Keywords: ethnic conflict; division of power; analysis level; difference removal; crisis management

Uvod

Znanstvene su teorije, slično kao i prakse sadržajne politike, prilično suglasne u prepoznavanju uzroka međusobnih napetosti i sukoba u osjetljivim višetničkim društvima. Međutim, razilaženja nastaju u izdvajanju ključnih mehanizama uz pomoć kojih je moguće smanjiti napetosti i sukobe i koji bi omogućili djelotvorne oblike upravljanja. Stoga se stvaraju polemična sučeljanja i različiti interpretacijski pravci, dok je središte teoretskih rasprava sažeto oko ključnoga pitanja: Kako urediti demokraciju u podijeljenim društvima? U osnovi toga upita smješteno je saznanje da jedino demokratsko predstavljanje može ponuditi najbolje izgleda za upravljanje dubokim društvenim podjelama. Tom saznanju bitno je potpomogao treći val demokratizacije koji je u igru uveo Samuel P. Huntington s novoosmišljenim pojmom „valova demokratizacije“. On je povezao treći val s prva dva vala. Na taj način demokracije nastale unutar prva dva vala demokratizacije pripadaju krugu liberalnih zapadnih demokracija, poliarhija ili viševlašća, koje počivaju na postavkama slobode udruživanja i izražavanja, prava glasa i kandidiranja, na alternativnim izvorima informiranja, slobodnim i poštenim izborima te institucijama za donošenje javnih politika koje su ovisne o glasovima birača.¹ Začetci prvoga vala sežu još od Francuske i Američke revolucije, pa je u razdoblju između 1828. i 1926. godine gotovo 30 zemalja uvelo minimalne demokratske institucije vlasti. Drugi val demokratizacije djelovao je između 1943. i 1962. godine u Zapadnoj Njemačkoj, Italiji, Grčkoj, Turskoj, Japanu, Koreji, državama Latinske Amerike, Izraelu i

¹ Usp. Robert A. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, Yale University Press, 1971., str. 3.

postkolonijalnoj Indiji.² Dok je treći val otpočeo tijekom sedamdesetih godina prošloga stoljeća, okončanjem desničarskih diktatura u Portugalu, Grčkoj i Španjolskoj te padom vojnih režima u Latinskoj Americi početkom osamdesetih godina prošloga stoljeća, ovaj je val demokratizacije u isto vrijeme zahvatio i Istočnu Aziju, Tajvan, Filipine, Južnu Koreju i druge azijske države, a vrhunac je dosegnuo urušavanjem komunizma u Sovjetskome Savezu i Istočnoj Europi.³ Međutim, samo urušavanje nedemokratskih sustava vlasti nikako nije bilo i jamstvo da će se nastale demokracije i konsolidirati, što upravo pokazuju i trendovi nestabilnosti unutar tih, kategorijalno nazvanih, novih demokracija, koje se nužno suočavaju s brojnim problemima uspostavljanja institucionalne i procesne konsolidacije. Nadalje, neizostavno je naglasiti da neki autori osporavaju postavke „klasične“ tranzicijske teorije unutar koje je najspornija problematika konsolidacije demokracije s obzirom na društvenu strukturu i sociokulturne pretpostavke postkomunističkih društava.⁴ Uz to, pred bivše komunističke države bili su postavljeni i dodatni izazovi u demokratizaciji, koji su bili povezani s problematikama usko vezanima za sveukupno neliberalno naslijeđe.⁵ Na taj je način raspad nedemokratskih sustava vlasti omogućio razvoj transformacijskih teorija i zajedno s njima teorija institucionalnoga dizajna. U isto vrijeme mijenja se intelektualna tradicija te središnje teme političkih znanstvenika postaju teme koje pokušavaju dati odgovor na pitanje koji su institucionalni aranžmani pogodni za osiguranje stabilne i u isto vrijeme legitimne demokratske vlasti u višestruko oštećenim i u nekim slučajevima duboko podijeljenim društvima.

Upravo je podijeljenost društva unutar složena procesa demokratizacije, koji unutar sebe uključuje tri, ponekad i preklapajuća, procesa: slom staroga režima, uspostavu novih demokratskih struktura i procesa te konsolidaciju demokracije, bila najsloženija prepreka koja je dodatno opteretila tranzicijske problematike. Zato Francis Fukuyama s pravom govori o demokratskoj recesiji država koje

² Usp. Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, 1991., str. 15-55.

³ Usp. Wolfgang Merkel, *Transformacija političkih sustava: Uvod u teoriju i empirijsko istraživanje transformacije*, Politička misao, 2011.

⁴ Usp. Dražen Lalić – Pero Maldini – Ivana Andrijašević, „Otpunjelo oruđe: Neprimjerenost tranzicijskog koncepta za analizu konsolidacije demokracije“, *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 7(1), 2010., str. 29-50.

⁵ Vidi Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, 1991.

su se demokratizirale tijekom Hungtingtonova trećeg vala demokratizacije, jer se jedna od pet zemalja koje su bile dijelom trećega vala demokratizacije ili vratila na autoritarnost ili je bilježila bitnu eroziju demokratskih institucija.⁶

Ispostavilo se da je upravo podijeljenost ili pluralnost društva presudna postavka koja je tražila posebne oblike demokracije. John Sydenham Furnivall, britanski kolonijalni službenik, utjecajni povjesničar jugoistočne Azije i pisac, među prvima uputio je na to da u podijeljenoj društvu svaka skupina njeguje vlastitu kulturu i jezik, vlastite ideje i načine djelovanja⁷, dok su američki politolozi Alvin Rabushka i Kenneth Shepsle dokazali da u pluralnim društvima segmentalna različitost ima primarno političko značenje.

Društvo je pluralno ako je kulturno raznoliko i ako su njegovi kulturni dijelovi organizirani u kohezivne političke sekcije. Identifikacija pluralnog društva, dakle, postaje stvar promatranja. Politički organizirane kulturne sekcije, političke stranke utemeljene na zajednici, podjela glavnih društvenih skupina (npr. radnički sindikati) u kulturno homogene podskupine i politički apeli koji naglašavaju iskonske osjećaje služe kao nedvosmisleni pokazatelji pluralnog društva.⁸

Upravo iz tih razlika, a unutar usporednih istraživanja, Arend Lijphart razvio je jednu od najutjecajnijih tipologija koja prevladava unutar političkih znanosti, a to je dihotomna podjela na većinske i konsenzusne demokracije. Većinski je odgovor jednostavan i privlačan jer se vladavina većine približava demokratskomu idealu vladavine naroda. Alternativni, konsenzusni, odgovor jest vladavina većine samo kao „minimalan“ uvjet dopunjen težnjom za širokim sudjelovanjem u vlasti maksimaliziranjem tih većina. Većinski oblik koncentrira političku vlast u rukama većine, dok konsenzusni pokušava podijeliti, raspršiti i ograničiti vlast na mnogo načina.⁹ Konsenzusne demokracije kao takve nisu niti manje demokratske niti su nestabilnije ili neučinkovitije od većinskih

⁶ Vidi Francis Fukuyama, *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*, Profile Book, 2011.

⁷ “It is in the strictest sense a medley, for they mix but do not combine. Each group holds by its own religion, its own culture and language, its own ideas and ways. As individuals they meet, but only in the market-place, in buying and selling. There is a plural society, with different sections of the community living side by side, but separately, within the same political unit. Even in the economic sphere there is a division of labour along racial lines.” J. Sydenham Furnivall, *Colonial Policy and Practice: A Comparative Study of Burma and Netherlands*, University Press, 1948., str. 304.

⁸ Alvin Rabushka – Keneth A. Shepsle, *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability*, Charles E. Merrill, 1972., str. 21.

⁹ Usp. Arend Lijphart, *Modeli demokracije: Oblici i učinkovitost vlasti u trideset šest zemalja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2014., str. 19-20.

demokracija.¹⁰ I dok su konsenzusne demokracije ostvarive i u pluralnim i u nepluralnim društvima, drugi podtip demokracije, koji uključuje konsocijacijsku demokraciju, osmišljen je samo za podijeljena društva. Stoga su upravo kao reakciju na konsocijacijsku teoriju suvremene akademske rasprave razvile integrativnu teoriju podjele moći.¹¹

1. Konsocijativna i integrativna teorija podjele moći

Konsocijalizam svojim postavkama, ako se pažljivo kombiniraju i ako su ih prihvatile sukobljene strane, omogućuje smanjenje sukoba i izgradnju i održavanje mira u podijeljenim društvima. Izvorna Lijphartova teorija konsocijacijske demokracije, velika koalicija, veto, razmjernost u predstavljanju unutar izvršne i zakonodavne vlasti i autonomija segmenata s federalizmom, s vremenom je obogaćena suvremenim inovacijama u institucionalnim aranžmanima.¹² U nastanku i razvoju konsocijacijske demokracije, osim Lijphartove, Mirjana Kasapović skreće pozornost i na važnu ulogu i Gerharda Lehmbrucha koji takav oblik demokracije imenuje kao *Proporzdemokratie*, *Konkordanzdemokratie* i *Verhandlungsdemokratie*, pozivajući se na Hansa Kemana koji za nastanak konsocijacijske teorije uzima u obzir, osim Lembruchovih, i radove švicarskoga politologa Jürga Steinera te belgijskoga politologa Luca Huysea.¹³

Unutar konsocijacijskih obrazaca podjela vlasti definira se prema segmentalnoj pripadnosti, etničkoj, religijskoj, jezičnoj i sl., u skladu s kojom se osigurava određena razina autonomije. Segmenti dijele vlast prema točno predviđenim pravilima. Stoga se i političke stranke trebaju organizirati tako da zastupaju

¹⁰ Usp. Manfred Schmidt, „Political performance and types of democracy: Findings from comparative studies“, *European Journal of Political Research*, 41 (1), 2002., str. 147-163.

¹¹ Vidi Mirjana Kasapović, „Institucionalni dizajn – najkonjunktornija grana suvremene političke znanosti“, *Politička misao*, 41 (1), 2004.

¹² Vidi Arend Lijphart – Carlos H. Waisman, (ur.), *Institutional Design in New Democracies. Eastern Europe and Latin America*, Westview Press, 1996.; Arend Lijphart, „Constitutional Design for Divided Societies“, *Journal of Democracy*, 15 (2), 2004., str. 96-109.; Arend Lijphart, *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, Yale University Press, 1984.; Arend Lijphart, *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, Yale University Press, 1999.; Arend Lijphart, „Constitutional Choices for New Democracies“, *Journal of Democracy*, 2 (1), 1991., str. 72-84.

¹³ Usp. M. Kasapović, *n. dj.*, str. 105.

interese pojedinoga segmenta, uz proporcionalnu zastupljenost u zakonodavnome tijelu i u vladi, dok se sve važne odluke trebaju donositi uz konsenzusni pristanak svih. I u državnoj upravi, policiji, vojsci i ostalim važnim institucijama, uz pomoć jasno propisanih kvota, predviđeno je ravnomjerno sudjelovanje predstavnika svih važnih segmenata podijeljena društva.

Nedostatci koji se pripisuju konsocijacijskim postavkama svode se na demokratske deficite, prije svega izražene kroz neučinkovitost zbog sporosti donošenja odluka, kroz nepostojanje relevantne oporbe i kroz nadmoć političkih elita, što sve skupa ne pogoduje demokratskoj vitalnosti.¹⁴ Kritičari tim nedostacima dodaju i snažno izraženo zauzimanje za kolektivni identitet, što u konačnici vodi produbljenu podjela u društvu.¹⁵ S druge strane, zagovornici konsocijacijskih postavki odbacuju te tvrdnje i otvoreno se zauzimaju upravo za institucionalne dizajne koji kao podlogu imaju navedene aranžmane s opravdanom tvrdnjom, i u konceptualnome i u empirijskome smislu, da oni najučinkovitije ublažavaju sukobe u duboko podijeljenim društvima jer se upravo njima omogućuje međusegmentalna podjela vlasti uz uključenost, a ne isključenost, na političkoj, ali i na gospodarskoj pozornici.

Realne konsocijacijske aranžmane nije teško pronaći u primjeni čak i prije znanstvenih teorija i rasprava. Oni su početkom prošloga stoljeća zaživjeli u Nizozemskoj, koja je Lijphartu, rođenomu Nizozemcu, i poslužila kao primjer vjerski i socijalno duboko podijeljena društva, čija je politička elita, kao reakciju na to stanje, posegnula za prikladnim institucionalnim odgovorom. Slično stanje bilježi se i u Austriji nakon Drugoga svjetskog rata, u kojoj je velika koalicija upravljala zemljom od 1945. do 1966. godine.¹⁶ Primjer Belgije, koja kao najizraženije društvene rascjepe još uvijek izdvaja vjerska, socijalna i jezična pitanja, pokazuje kako je brojnim reformama sustava vlasti od početka sedamdesetih godina prošloga stoljeća¹⁷ duboke društvene podjele ublažila upravo

¹⁴ Usp. Rudi B. Andeweg, „Consociational Democracy“, *Annual Political Science Review*, 3, 2000., str. 330.

¹⁵ Usp. Donald L. Horowitz, „Constitutional Design: Proposals versus Processes“, Andrew Reynolds (ur.), *The Architecture of Democracy: Constitutional Design, Conflict Management and Democracy*, Oxford University Press, 2002., str. 25.

¹⁶ Usp. Arend Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Globus nakladni zavod, Školska knjiga, 1992., str. 39.

¹⁷ Usp. Robert Senelle, „Constitutional reform in Belgium: from unitarism towards federalism“, Murray Forsyth (ur.), *Federalism and Nationalism*, St. Martin's Press, 1989, str. 51-95.

konsocijacijskim strukturama.¹⁸ I u Švicarskoj, koja kombinira podjelu vlasti s autonomijom županija i ograničenom središnjom vlasti te na taj način utječe na dugotrajnost i učinkovitost sustava vlasti, konsocijacijski model demokracije odolijeva društvenim podjelama i ublažava ih.¹⁹ Lijphart, stoga, i ističe da „iskustva Austrije, Belgije, Nizozemske i Švicarske u pogledu konsocijacije predstavljaju konkretne primjere kako demokracija može biti stabilan i djelotvoran sistem vladavine u pluralnim društvima“²⁰. Također, neizostavno je istaknuti da su unutar navedenih primjera, unatoč variranjima u približavanju idealnomu obliku konsocijacije, pronađena odstupanja od njega, kao što su unutar nekonsocijacijskih demokracija zabilježeni elementi tipični za konsocijaciju.

Brojni su drugi primjeri konsocijacijske vlasti, koji su s manje ili više uspjeha pokušavali primiriti duboke društvene podjele. U Libanonu je takav oblik vlasti bio implementiran od nezavisnosti 1943. godine do početka građanskoga rata 1975. godine, i drugi put 1989. godine sporazumom *Ta'if*, u Maleziji od 1955. do 1969. godine, a u Nigeriji od 1957. do 1966. godine. I države s mješovitim oblicima većinskoga i konsocijacijskoga modela, poput Kanade i Izraela, tako uspješno upravljaju vlastitim društvenim rascjepima. Oblik konsocijacijske demokracije zabilježen je i u izvornome *Daytonskom sporazumu* za Bosnu i Hercegovinu iz 1995. godine, koji je, pak, narušavan brojnim izmjenama. U Sjevernoj Irskoj od 1998. godine u sporazumu *Good Friday* te Makedoniji u *Ohridskome sporazumu* 2001. godine također su razvijeni obrisi konsocijacijske demokracije. Elementi konsocijacijske demokracije bilježe se i na Fidžiju i Cipru te čak kao kolonijalno naslijeđe u obliku neformalnih konsocijacija, poput one u Indoneziji i slično.²¹

¹⁸ Usp. John Fitzmaurice, *The Politics of Belgium: A Unique Federalism*, C. Hurst and Co., 1996., 121-142.

¹⁹ Vidi Théo Chopard, (ur.) *Switzerland Present and Future*, New Helvetic Society Yearbook, International Edition, Berne, 1963.; Wolf Linder, *Swiss Democracy, Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies*, Macmillan Press, 1994.; Silvano Moecli, *Politički sistem Švajcarske: Kako funkcionise, ko učestvuje, čime rezultira*, University Press, Magistrat izdanja/Politička kultura, 2010.; Pascal Sciarini i dr., *Political Decision – Making in Switzerland: The Consensus Model under Pressure*, Palgrave Macmillan, 2015.

²⁰ A. Lijphart, *Demokracija ...*, str. 10.

²¹ Vidi A. Rabushka – K. A. Shepsle, *n. dj.*

S druge strane, najutjecajniji zagovaratelji integrativizma ili centripetalizma²², Donald Horowitz i Benjamin Reilly, kojima treba pridodati i manje poznata, ali ne manje utjecajna, Timothyja Siska, suprotstavljaju se konsocijalizmu i inzistiraju na međuetničkoj suradnji umjerenim pregovaračkim politikama kroz neetničko organiziranje radi pridobivanja svih etničkih skupina. Ovaj pristup nastoji ublažiti političke posljedice međusobnih razlika, a kao najistaknutije sredstvo za to naglašava dizajn izbornoga sustava uz pomoć kojega bi se postigla umjerenost kroz poticanje predizbornih koalicija između političkih elita pojedinih segmenata. Zagovaraju većinski oblik demokracije unutar kojega odnos većine i manjine nije etnički definiran.

Donald Horowitz, predvodnik integrativna centripetalizma, svoje težište interesa odmiče od razlučivanja koje je najpovoljniji dizajn za podijeljena društva na pitanje kakva je primjena toga dizajna u praksi. Prema Horowitzu institucionalni aranžmani koje postavlja konsocijacijska teorija uopće ne motiviraju vođe većinskih zajednica u podijeljenome društvu jer oni, s obzirom na brojčanu dominaciju, mogu upravljati i bez manjinskih zajednica²³, što je suprotno Lijphartovoj teoriji, prema kojoj čelnici jednoga segmenta moraju biti zainteresirani za trajnu suradnju s čelnicima drugih segmenata i stoga trebaju biti spremni na razne ustupke i na izniman napor kako bi se postigla potpora vlastitih pristalica, unatoč dubokim rascjepima koji ih razdvajaju. Prema Lijphartu upravo zbog tih razloga čelnici trebaju istovremeno osjećati privrženost očuvanju jedinstva zemlje i demokratskoga ustrojstva i zadržati većinsku potporu unutar vlastitoga segmenta.²⁴ Horowitz dovodi u pitanje tezu da su politički čelnici segmenata podijeljena društva tolerantniji od onih koje zastupaju. Njegov je stav da sklapanje kompromisa preko etničkih crta podjele nosi prevelik rizik i stoga unutar samih protuelita pobuđuje snažan otpor.²⁵ Suprotstavlja se konsocijacijskim

²² Usp. Timothy Sisk klasifikaciju glavnih pristupa podjeli moći svrstava u dvije kategorije: konsocijacijsku i integrativnu. Pojam *konsocijacija* koristi u odnosu na Lijphartovu formulaciju, a pri korištenju izraza *integrativni* poziva se na Horowitzove prijedloge. Međutim, i Horowitz i Reilly, dva glavna zagovornika potonjega pristupa, u svojim djelima taj pristup nazivaju centripetalizmom. Usp. Timothy D. Sisk, *Power Sharing and International Mediation in Ethnic Conflict*, United States Institute of Peace Press, 1996., str. 34-45.

²³ Usp. D. L. Horowitz, *n. dj.*, str. 19.

²⁴ Usp. A. Lijphart, *Demokracija...*, str. 59.

²⁵ „When leaders compromise across ethnic lines in the face of severe divisions, there is usually a high price to pay. Counter-elites arise whomake an issue of the compromise, referring to it as a sell-out. Consociational theory assumes the existence of ‘group leaders’, but, even when groups begin

postavkama uz tvrdnju da ako velika koalicija, proporcionalna raspodjela resursa, podjela izvršne vlasti i manjinski veto predstavljaju motivacijski problem, u tome slučaju i kulturna autonomija sa svojom ishodima ravnopravnosti predstavlja dodatan problem i rezultat je slabljenja međuetničkih napetosti i nije dio ustaljenosti njihova reguliranja. Nadalje, Lijphartovoj teoriji zamjera i to što ne uspijeva podvući kritičku razliku između prijeizbornih i poslijeizbornih koalicija jer zanemaruje prijeizborne koalicije u kojima se postiže kompromis o međuetničkim pitanjima, dok potencira poslijeizborne koalicije koje kompromisno raspodjeljuju resore.²⁶

Dotičući Siskov pojam centripetalizma, kojemu je cilj stvaranje centripetalnoga zaokreta u političkome sustavu kroz umjerene politike,²⁷ Benjamin Reilly postavlja strategiju usredotočenu na umjereni centar i racionalne političare koji traže potpore izvan njihovih vlastitih etničkih zajednica. Ipak, za razliku od Siskova užeg definicijskog postavljanja proizišla iz Horowitzeve škole, pojam centripetalizma, koji Reilly obrađuje, odnosi se na normativnu teoriju institucionalnoga dizajna kojemu je cilj poticanje tri povezana, ali različita fenomena u podijeljenim društvima. Prvi je posezanje političkih elita za glasovima izvan vlastite etničke skupine potičući ih da prilagode svoju retoriku kako bi zahvatili višetetničku potporu. Drugi je takozvana politička arena za pregovaranje unutar koje politički akteri pregovaraju o međudržavnim, međuetničkim i drugim pitanjima koja su iznad stranačkih ili etničkih podjela. Treći su fenomen centrističke, agregacijske političke stranke ili koalicije koje traže potporu izvan vlastitih etničkih okvira te predstavljaju raznolik raspon programskih platformi.²⁸

Timothy Sisk raspravu pomiče na međunarodno posredovanje te na podjelu moći gleda prilično kritički. Pita se može li podjela moći spriječiti etničke sukobe i kako međunarodna zajednica može najbolje utjecati na održiva rješenja u konfliktnim situacijama. Naglasak stavlja na međunarodno posredovanje u et-

with a single set of leaders, compromise across group lines is likely to show those leaders to be merely party leaders opposed by leaders of other parties seeking the support of the same group. The centrifugal competition for group allegiance is an enormous constraint on compromise across group lines, and it renders the grand coalition, under conditions of free elections, a contradiction in terms.", D. L. Horowitz, *n. dj.*, str. 21.

²⁶ Usp. *isto*, str. 19–22.

²⁷ Usp. T. D. Sisk, *n. dj.*, str. 19.

²⁸ Usp. Benjamin Reilly, *Democracy in Divided Societies: Electoral Engineering for Conflict Management*, Cambridge University Press, 2001., str. 11.

ničkim sukobima radi sprječavanja ili zaustavljanja nasilja. Pri tome se poziva na slučaj Bosne i Hercegovine gdje je upravo odlučnost međunarodne zajednice da održi teritorijalni integritet, unatoč brutalnomu sukobu triju glavnih etničkih zajednica, presudila opstanku države.²⁹ Suprotno Horowitzu, Lijphartu i drugima tvrdi da ustavni inženjering ne bi trebao biti glavno središte istraživanja. S primjedbom da se većina studija o demokraciji u podijeljenim društvima previše usredotočuje na ispitivanje najboljih rezultata, umjesto da se usmjeri na promatranje načina na koji se ti ishodi razvijaju kroz pregovaračke procese.³⁰ Sisk ostaje u manjini po ovome pitanju s obzirom na to da bi većina komparativnih politologa rado predvidjela „kvalificiranu vjerojatnost“ rezultata promjene u izbornome zakonu ili demokratskome sustavu. Nadalje, premalo je argumenata koji idu u prilog odricanju potencijalne moći koje imaju institucije namijenjene rješavanju sukoba u podijeljenim društvima, posebno s obzirom na određen stupanj sposobnosti očekivanja kada je riječ o institucionalnim posljedicama.³¹

Centripetalizam je kao pravac usredotočen na izborni sustav kao glavni poticaj međuetničke akomodacije. Njegovi zagovornici tvrde da uporaba određenih izbornih pravila, koja ohrabruju političare da se izbore za glasove suparničkih zajednica putem objedinjavanja glasova, može izazvati međuetničko pregovaranje uz promicanje neetničkoga ponašanja. Pritom zanemaruju da je u duboko podijeljenim društvima to jako teško postići te da u praksi nema primjera uspješna centipetalizma, za razliku od konsocijacijskih aranžmana koji su pokazali da svojim mehanizmima olakšavaju upravljanje i omogućuju primjerenu demokratsku stabilnost za podijeljena društva.

2. Analitički model razdvajanja dviju uvriježenih razina analize na četiri razine, Karl Cordell i Stefan Wolff

U raspravi *Ethnic Conflict: Causes, Consequences, and Responses* Karl Cordell i Stefan Wolff razvijaju analitički okvir unutar kojega istovremeno smještaju više teorija, uz četiri razine analize: lokalnu, državnu, regionalnu i globalnu. Et-

²⁹ Usp. T. D. Sisk, *n. dj.*, str. 2.

³⁰ Usp. *isto*, str. 18.

³¹ Usp. Benjamin Reilly – Andrew Reynolds, *Electoral Systems and Conflict in Divided Societies*, National Research Council, 1999., str. 5.

ničke sukobe definiraju kao oblik grupnih sukoba u kojemu barem jedna od uključenih strana tumači sukob, njegove uzroke i moguća rješenja uz stvarno postojeće ili uočene etničke podjele. Termin povezuju s činjenicom da se organizirane etničke skupine zalažu za sustavno korištenje nasilja u strateške svrhe.³² U raspravi se pozivaju na Davida Singera koji je već 1961. godine u časopisu *World Politics* objavio rad *The Level-of-Analysis Problem in International Relations* u kojemu izražava ozbiljan problem razlikovanja sustavske (globalne) i podsustavske (nacionalne) razine po pitanju analize različitih procesa u međunarodnim odnosima. Singer pri tome daje nekoliko općih napomena o uporabi i korisnosti analitičkih modela, od toga da nude vrlo točan opis pojava koje se razmatraju do toga da pouzdano predviđaju događaje.³³ Osim Davida Singera, i Cordell i Wolff u svoju analizu uvode novije teoretičare poput Rogersa Brubakera i Anthonyja D. Smitha, a posebno ističu Michaela Browna koji sintetizira opće stanje discipline te predlaže dvostupanjski model. Brown pri tome upućuje na nedostatke dotadašnje literature koja je uključivala istraživanje čimbenika ili preduvjeta koji pogoduju nasilju, ali je pri tome zanemarivala postojanje unutarnjih okidača ili neposrednih uzroka sukoba. Cordell i Wolff smatraju da se Brownov pristup na dvije razine, s distinkcijom između razine sustava i razine jedinice, odmiče od detaljne analize te da terminologijom kojom naglašava regionalnu razinu zanemaruje onu globalnu.³⁴

Nadalje, oni upućuju i na to da novija literatura utvrđuje raspon i nekih drugih čimbenika koji se nalaze u neposrednome susjedstvu (mogućih) sukoba. Tu spadaju zajednice dijaspora, međunarodne norme o ljudskim pravima i njihovoj uporabi u opravdanju vanjske intervencije u etničke sukobe, moralni rizici koje intervencijski presedani stvaraju i poveznice između etničkoga sukoba i organizirana kriminala. Tomu dodaju i niz dokaza kroz novije primjere koji potkrjepljuju tvrdnju da instrumentalizirani lokalni etnički sukobi mogu poslužiti kao podloga za globalno djelovanje, primjerice džihad kroz aktivnosti *Al-Qaide*, te kao važnu dimenziju etničkih sukoba izdvajaju i tranzicijske proce-

³² Usp. Karl Cordell – Stefan Wolff, *Ethnic Conflict: Causes, Consequences, and Responses*, Polity Press, 2009., str. 5.

³³ Vidi David J. Singer, „The Level-of-Analysis Problem in International Relations“, *World Politics*, 14 (1), 1961., str. 77-92.

³⁴ Usp. K. Cordell – S. Wolff, *n. dj.*, str. 6-7.

se od komunističkih režima do liberalnih demokracija.³⁵ Upravo zato Cordell i Wolff predlažu analitički model koji razdvaja dvije uvriježene razine analize na četiri razine, pri čemu bi se svaka razina analize trebala baviti samom sobom i to s obzirom na ponašanje i utjecaj aktera na sukobe te s obzirom na trajanje i prestanak sukoba. Te su četiri razine: lokalna ili podsustavna razina, državna ili nacionalna, regionalna i globalna razina.³⁶

Tablica 1. Pristup razinama analize³⁷

<i>Razine</i>	<i>Državne strukture i akteri</i>	<i>Nedržavne strukture i akteri</i>	<i>Problemi</i>
<i>Lokalna</i>	lokalne elite/čelnici, vlasti i predstavnici središnje vlade institucionalni aranžmani i socioekonomske strukture	zajednice lokalnoga stanovništva/etničke skupine/vjerske skupine i njihove elite/čelnici i lokalne nevladine organizacije, pobunjeničke snage, interesne skupine privatnoga sektora, kriminalci	degradacija okoliša, nedostatak resursa, energetska sigurnost, sigurnost hrane, zarazne bolesti itd.
<i>Državna</i>	nacionalne elite/čelnici, središnja vlada, institucionalni aranžmani i socioekonomske strukture	zajednice, etničke skupine/vjerske skupine i njihove elite, čelnici i nevladine organizacije na državnoj razini, pobunjeničke snage, interesne skupine privatnoga sektora, kriminalci	
<i>Regionalna</i>	susjedne države i njihove institucije, regionalne ovlasti, regionalne međunarodne organizacije i njihove čelnici i elite, uspostavljene strukture političke i ekonomske suradnje	prekogranične/transnacionalne mreže (etničke, vjerske, civilno društvo, gospodarstvo, organizirani kriminal, pobunjeničke skupine itd.) i njihove elite i čelnici	
<i>Globalna</i>	moćne države i međunarodne organizacije globalnoga dometa i njihove elite/čelnici	međunarodne nevladine organizacije, skupine dijaspore, mreže međunarodno organiziranoga kriminala, transnacionalne organizacije i njihove elite/čelnici	

Cordell i Wolff kao temeljni okvir koriste različite razine analize kako bi klasificirali i kategorizirali raspone neovisnih, samo potencijalno uzročnih, varijabli za pronalaženje uzroka etničkih sukoba. Uz pomoć razine analize procjenjuju uspjehe ili neuspjehe određenih politika osmišljenih za sprječavanje, upravljanje i rješavanje tih sukoba. Isto tako, oni pronalaze i uzročne veze između čimbenika, koji su pak neovisne varijable, i specifičnih ishoda, ovisnih varijabli, od-

³⁵ Usp. isto, str. 7.

³⁶ Usp. isto, str. 8-9.

³⁷ Isto, str. 10.

nosno etničkih sukoba i njihovih sprječavanja te upravljanja njima. Teoretsku podlogu za takve teze pronalaze u teorijama međunarodnih odnosa, teorijama etniciteta i teorijama međuetničkih odnosa.

Smatraju da su teorije međunarodnih odnosa važne zbog problematika kojima se bave, prije svega pitanja rata i mira te zbog takozvanih unutarnjih ratova koji često nisu ograničeni unutar samo jedne države, kao i zbog socijalnoga konstruktivizma, za koji naglašavaju da je kao škola mišljenja ostao samo na razini metateorije, unutar kojega se naglašavaju međuljudsko ponašanje i interakcija, odnosno sposobnost i spremnost da se utvrde određene norme ponašanja.³⁸ Kao razlog važnosti međunarodnih odnosa u proučavanju etničkih sukoba uvode kategoriju vanjske intervencije država, regionalnih i međunarodnih organizacija kroz pristup prevencije sukobom. U tome pristupu izdvajaju očuvanje suvereniteta i teritorijalnoga integriteta država te održavanje međunarodnih standarda ljudskih i manjinskih prava. Nadalje, teorije međunarodnih odnosa priznaju da je glavna razlika između sustavske razine analize i podsustavske razine analize to da je na podsustavskoj ili nacionalnoj razini anarhično stanje stavljeno pod kontrolu kroz institucije vlasti. Međutim, ako vlada ne može štititi pojedince od bilo kakvih prijetnji, uspostavljaju se mehanizmi regulacije. Tako se teorije međunarodnih odnosa tiču samih institucija te se na globalnoj razini naglašava upravo važnost izgradnje pogodnih institucija s najboljim oblicima za uspješno rješavanje etničkih sukoba. Pri tome se ističe pretpostavka da su učinkovite institucije ključne za uspjeh u rješavanju sukoba i da su najbolje uspostavljene uz vanjsku pomoć.

I na kraju, važnost teorija međunarodnih odnosa za razumijevanje etničkih sukoba leži u pristupu razini analize. Lokalna, regionalna i globalna razina analize istovremene su, vertikalne razine upravljanja slojevitih vlasti unutar kojih se donose odluke o nizu različitih pitanja. Između tih razina (okomito) i unutar njih (vodoravno) željeni je resurs upravo moć. Tu se dolazi do razumijevanja etničkih sukoba na dva načina. Prvo, etnički sukob koji se događa na jednoj razini ne može se promatrati izolirano od drugih razina, s obzirom na posljedice koje proizvodi. Etnički sukobi dijelom su potaknuti odgovorima aktera sa svih razina, ali su i ograničeni strukturalnim čimbenicima koji određuju njihovo ponašanje. Drugo, pristup razini analize naglašava presudnost koju igraju institucije

³⁸ Usp. *isto*, str. 9-11.

u etničkim sukobima usmjeravanjem relevantnih aktera na svakoj razini. Učinkovite institucije omogućuju mehanizme koji dobro upravljaju različitostima. Ako su institucije oštećene na lokalnoj ili državnoj razini, a mirno upravljanje nije zajamčeno, postoji vjerojatnost da će uslijediti sukob. Istovremeno, neučinkovite institucije i njihova nesposobnost ili nespremnost na regionalnoj i/ili globalnoj razini može potaknuti jačanje sukoba.³⁹

Unutar teorija etniciteta Cordell i Wolff pronalaze omogućavanje polazišne razine u odnosu na pitanje same prirode etničkih odnosa. U znanstvenim krugovima postignuto je suglasje o dvjema vrstama teorija etničnosti, to su primordijalizam i konstruktivizam, kao i o tome da nema „čistih“ primordijalista niti konstruktivista. Primordijalizam tvrdi da je etnička pripadnost tako duboko ukorijenjena u povijesnim iskustvima i da ju se treba tretirati kao samu danost u međuljudskim odnosima, dok konstruktivisti smatraju da etnička pripadnost uopće nije povijesna, nego da je vrlo prilagodljiva pojava i praktični resurs koji pojedinci i grupe oportunistički koriste kako bi promovirali svoje sigurnosne i gospodarske interese te da je čak mogu i odbaciti ako alternativna rješenja nude bolje odgovore. I pojedinačni i kolektivni identitet doživljavaju se fluidno. Pojedinci ih mogu birati po svojoj volji, instrumentalizirati ih i manipulirati identitetom te mogu nastojati slijediti posebne ciljeve političke mobilizacije.⁴⁰ Samu esenciju etnosimboličke sinteze sažeo je Anthony D. Smith u opisu etničke grupe kao oblika kolektivne osobnosti, sa zajedničkim mitovima o precima, zajedničkim povijesnim sjećanjima, jedinstvenim kulturnim obilježjima, osjećajem posebnosti i različitosti.⁴¹

Kod teorija međuetničkih odnosa Cordell i Wolff izdvajaju dvije istaknute skupine teorija: teorije racionalna izbora i socijalno-psihološki pristup. Teorije racionalna izbora pretpostavljaju da se sudionici etničkih sukoba odlučuju na taj čin na temelju racionalnih izračuna gubitaka i koristi, pri čemu se u podteoriji, koja je usmjerena na sigurnost, kao glavno objašnjenje za sukob uzima strah za opstanak zajednice. Socijalno-ekonomski pristup etničkim sukobima kao glavnu varijablu uzima nejednakost među zajednicama. Oba skupa teorija pružaju različite, ali vrijedne uvide u samu dinamiku etničkih sukoba te u to

³⁹ Usp. *isto*, str. 11-14.

⁴⁰ Usp. *isto*, str. 14-15.

⁴¹ Vidi Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, 1998., str. III-III2.

kako i zašto je etnički identitet koristan resurs za mobiliziranje. Cordell i Wolff, ne dovodeći u pitanje same teorije, osporavaju njihovu univerzalnost. Tvrde da, prije svega, etnički sukobi uključuju podjednako i vođe i sljedbenike te da pojedinci pri tome imaju mogućnost izbora. Stoga zaključuju kako sam motiv nije dovoljan da bi se objasnio etnički sukob, nego da su važni, posebice iz perspektive racionalna izbora i socijalno psihološke teorije, sredstva i prilike.⁴²

3. Uklanjanje razlika i upravljanje razlikama, John McGarry i Brendan O'Leary

Interesi i motivi teoretičara politike o propitivanju dosega etničkih sukoba i politika njihova upravljanja urodili su važnim teorijskim izvorom, studijom *The politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, koju su uredili John McGarry i Brendan O'Leary, vrsni poznavatelji teme. U uvodu studije naslovljenome *The macro-political regulation of ethnic conflict* unutar podnaslova *A taxonomy of the macro-political forms of ethnic conflict regulations* autori kategoriziraju i razvrstavaju politike rješavanja etničkih sukoba na dvjema razinama.⁴³ Jedna polazi od uklanjanja razlika, a druga od upravljanja razlikama. Unutar prve razine, uklanjanja etničkih ili nacionalnih razlika, smještaju genocid, prisilna masovna preseljenja stanovništva, podjelu i/ili secesiju (samoodređenje) te integraciju i/ili asimilaciju, dok u modele za upravljanje etničkim ili nacionalnim razlikama svrstavaju hegemonijsku kontrolu, arbitražu treće strane, kantonizaciju i/ili federalizaciju, konsocijalizam ili podjelu moći.⁴⁴ U nastojanju da upute na terminološku jasnoću svojih nalaza McGarry i O'Leary preciziraju da je riječ o taksonomiji makropolitčkih oblika reguliranja etničkih sukoba, a ne o mikropolitčkim sukobima, jer su po njima mikropolitčki sukobi manjih razmjera i uključuju, između ostalog, rigoroznu diskriminaciju i segregaciju unutar politika jednakih mogućnosti, odnosa u zajednici, kulturnih sadržaja, oblika izbornoga predstavništva itd.⁴⁵, dok pojam

⁴² Usp. K. Cordell – S. Wolff, *n. dj.*, str. 16-17.

⁴³ Usp. John McGarry – Brendan O'Leary, „Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict“ John McGarry – Brendan O'Leary, (ur.) *The politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, Routledge, 1993, str. 1-40.

⁴⁴ *Isto*, str. 4.

⁴⁵ *Isto*, str. 38.

„rješavanje“ obuhvaća i prekid sukoba i upravljanje sukobima. Upućuju na to da je riječ o taksonomiji koja je empirijska, a ne o tipologiji koja je klasifikacija prema ideal-tipovima. Tako je popis od osam načina rješavanja etničkih sukoba taksonomski jer se do njega došlo istraživanjem slučajeva prestanka etničkih sukoba i upravljanja etničkim sukobima te sastavljanjem sličnih slučajeva sa sličnim slučajevima. Međutim, dokazuju kako ovih osam načina mogu djelovati i kombinirano, mogu biti usmjereni na istu etničku skupinu ili pak različite strategije mogu biti usmjerene na različite etničke skupine unutar iste države.

McGarry i O’Leary svoju taksonomiju dijele kroz logičku razliku koja stvara tipološki kontrast: neki načini rješavanja etničkih sukoba nastoje ukloniti ili ukinuti etničke razlike, dok drugi pokušavaju upravljati posljedicama etničkih razlika.⁴⁶

Tablica 2. Taksonomija makropolitčkih oblika reguliranja etničkih sukoba⁴⁷

<i>Metode uklanjanje razlika</i>	<i>Metode upravljanja razlikama</i>
Genocid	Hegemonijska kontrola
Prisilna masovna preseljenja stanovništva	Arbitraža (intervencija treće strane)
Podjela i/ili secesija (samoodređenje)	Kantonizacija i/ili federalizacija
Integracija i/ili asimilacija	Konsocijalizam ili podjela moći

3.1. Uklanjanje razlika

Genocid i masovno preseljenje stanovništva često idu zajedno. Genocid su, kao sustavno masovno ubijanje etničkoga kolektiviteta ili njegovo posredno uništenje namjernim uklanjanjem uvjeta koji omogućuju njezino biološko i socijalno obnavljanje, provodili nacisti tridesetih i četrdesetih godina prošloga stoljeća te komunisti na prostoru Euroazije. Europski kolonizatori u objema Amerikama, Rusi u carskoj Rusiji, a Turci u Osmanskome Carstvu. Od 1945. godine genocid je počinjen u Sovjetskome savezu (nad Ingušima, Karačajima, Balkarima, Meshetijcima i Krimskim Tatarima); u Burundiju (nad Hutuima); u Paragvaju (nad Ače Indijancima); u Indoneziji (nad kineskim i autohtonim stanovništvom Istočnoga Timora) i drugdje. McGarry i O’Learyne libe se tvr-

⁴⁶ Isto, str. 5.

⁴⁷ Isto, str. 4.

diti da samo uvjereni optimisti vjeruju da je genocid zastario zbog trijumfa univerzalnih normi u „kasnoj modernoj“.⁴⁸ Uvjeti pod kojima genocid nastaje mogu biti unutardržavni i vanjski. Vjerojatnije je da će se državni genocid dogoditi kod: stvaranja i očuvanja imperija; nedostatka geopolitičkih resursa, kao što su vlastita država ili moćna dijaspora; raspada sustava kontrole unutar kojega podređena etnička zajednica postaje ranjivija; manjka vojne i političke moći dane etničke zajednice, unatoč tomu što posjeduje gospodarske i kulturne resurse.⁴⁹ Nasuprot tomu, vanjski se genocid ne mora izravno provoditi s razine državnih dužnosnika, provode ga većinom doseljenici koji posjeduju naprednije tehnološke resurse nad domorodačkim stanovništvom.

3.2. *Primjeri su kolonizacija i konkvistacija*

Prisilno masovno preseljenje stanovništva nastaje kada se jedna ili više etničkih zajednica fizički protjeraju iz domovine te ih se primora da živi na drugome području. Treba ga razlikovati od dogovorenih razmjena stanovništva koji su dijelom sporazuma o razdvajanju, kao što je sporazum između Grčke i Turske nakon Drugoga svjetskog rata. Iako se sudbina tako preseljenih ljudi razlikuje od onih prisilno preseljenih, sporazumna razmjena između država ne smatra se dobrovoljnom. Prisilno masovno preseljenje stanovništva ne dovodi do okončanja etničkih sukoba što, između ostaloga, potvrđuje slučaj preseljenja Palestinaca. Njihovo protjerivanje iz Izraela tijekom rata za osnivanje države Izrael kao posljedicu stvorilo je palestinsku dijasporu u susjednim zemljama, koja pomaže destabilizaciji Jordana, Libanona pa čak i Kuvajta. Osim što narušavaju temeljna načela ljudskih prava i egalitarne političke filozofije, prisilna preseljenja stanovništva nemaju moralna uporišta posebno zato što olakšavaju genocid i potiču vjerojatnost patnje žrtava.⁵⁰

Podjela i/ili secesija (samoodređenje) u načelu uvažava prava etničkih zajednica i podudara se s vrijednostima liberalno demokratskih institucija. Ako je uspješna, rješava etničke sukobe raspadom višetetničkih država i omogućavanjem izlaska onih zajednica koje to žele. Zanimljivo je da dekolonizaciju, između 1948. i 1991. godine samo se Bangladeš odcijepio iz Pakistana. Međutim, na-

⁴⁸ Isto, str. 7.

⁴⁹ Isto, str. 8.

⁵⁰ Isto, str. 9-10.

kon raspada komunističkih imperija secesija doživljava svoj uspon. U cijelome svijetu javljaju se brojni secesionistički i **polusecesionistički** pokreti. Ispostavilo se da podjela ili samoodređenje traže pogodne uvjete koji ne rezultiraju većim nezadovoljstvima.

Integracija i/ili asimilacija još je jedan oblik uklanjanja razlika stvaranjem novoga identiteta. Počiva na ideji pokušaja uklanjanja razlika unutar države kroz integriranje ili asimiliranje relevantne etničke zajednice u novu transcendentnu orijentaciju. I dok je građanskoj orijentaciji cilj skromniji – stvaranje građanskoga identiteta – etnička asimilacija nastoji stvoriti zajednički etnički identitet spajanjem razlika (*melting pot*). Integracija je službena težnja čelnika građanskih prava u Sjedinjenim Američkim Državama, Afričkoga nacionalnog kongresa u Južnoj Africi, unionističkih integralista u Sjevernoj Irskoj te demokratske ljevice u onim europskim zemljama koje se nose s prevelikom priljevom useljenika. Politike integracije smanjuju jaz između etničkih zajednica kroz socijalizaciju djece te kroz zakone koji osiguravaju jednaka prava svim pojedincima, a ne etničkim zajednicama kao takvima, dok asimilacijske politike zagovaraju stapanje etničkih identiteta ili u već postojeći (francuski) ili u sasvim novi identitet (sovjetski ili jugoslavenski). Odupiranje integracijama, a još više asimilacijama, kod određenih etničkih zajednica izaziva različite pokrete obnove i odcjepljenja, stoga liberalne demokracije u novije vrijeme pribjegavaju politikama multikulturalizma, umjesto integracijskih ili asimilacijskih strategija.⁵¹

3.3. Upravljanje razlikama

Hegemonijska kontrola najčešći je oblik upravljanja razlikama u višetničkim ili dvoetničkim državama. Primjenjuje se uz institucionalnu pomoć represivnoga sustava, stoga je teže ostvariva u liberalnim demokracijama. Premda je i to moguće, ali samo u onim slučajevima kada je riječ o formalno demokratskim državama. To je načelo koje uspješno uspijeva upravljati etničkim izazovima s kojima se suočava državni poredak. Međutim, postoje ključne razlike među režimima koji prakticiraju hegemonijsku kontrolu. U autoritarnim sustavima obično se nije težilo uklanjanju etničkih razlika, iako se može tvrditi da su svjetske religije propagirale transcendentne identitete. Suprotno tomu, u komuni-

⁵¹ Isto str. 16-22.

stičkim hegemonijskim sustavima sustavno je proklamiran novi identitet: onaj koji će na kraju otkloniti etničke razlike kao nebitne za građanski identitet.⁵² McGarry i O'Leary dokazuju kako je normativna lekcija očita: većinski sustav liberalne demokracije, osmišljen kako bi pružio jake ovlasti vladajućoj opciji, nije jamstvo slobode za etničke manjine.⁵³

Arbitraža (intervencija treće strane) dvoetničke ili višetetničke države unutar literature koja problematizira ovu tematiku najmanje je priznata metoda. Glavni je problem s klasifikacijom koncepta arbitraže uključuje li ili ne uključuje i unutarnju i vanjsku arbitražu, „suradničku internacionalizaciju“ te snažnu intervenciju samoimenovanoga posrednika kako bi uspostavio stabilnost u određenoj regiji.⁵⁴ Sva tri problema imaju zajedničku odrednicu. Potrebno je odlučiti treba li se svaka aktivnost treće strane oko reguliranja sukoba klasificirati kao arbitraža ili će se termin arbitraža ograničiti samo na one slučajeve kada relevantnu intervenciju treće strane obilježava proceduralna neutralnosti. McGarry i O'Leary ipak preferiraju ovu potonju mogućnost. Arbitraža može biti unutarnja i vanjska s uključivanjem i „suradničke internacionalizacije“. Predstavlja intervenciju neutralna autoriteta i pristanak sukobljenih strana na suradnju. Razlikuje se od posredništva jer arbitar donosi odluke, a posrednik omogućuje njihovo donošenje. Unutarnju arbitražu provode pojedinci koji nisu pripadnici sukobljenih strana, državni stanoviti moralnog autoriteta ili najjača stranka u višestranačkom sustavu, što može biti upitno glede neutralnosti. Za vanjskom arbitražom poseže se kada su iscrpljeni unutarnji resursi. Mogu je voditi vanjski izaslanik ili država, dvije ili više država, ili može biti u obliku „suradničke internacionalizacije“ kroz Ujedinjene narode.⁵⁵

Kantonizacija i/ili federalizacija dva su teritorijalna načela makropolitikoga rješavanja etničkih sukoba koja su u suglasju s liberalno-demokratskim dosezima. Kantonizacija se smatra istoznačnicom za devoluciju na etnoteritorijalnoj osnovi unutar višetetničke države. Načelo kantonizacije primjenjuje ideju o prihvaćanju etničkih razlika.⁵⁶ Federalizam je sličan kantonizaciji, ali nije identičan, jer federalne jedinice imaju više političke moći od kantona. Zagovornici

⁵² *Isto*, str. 23.

⁵³ *Isto*, str. 25.

⁵⁴ *Isto*, str. 27.

⁵⁵ *Isto*, str. 28-29.

⁵⁶ *Isto*, str. 31.

federalizma tvrde da ako se granice sastavnica federacije preklapaju s granicama važnih etničkih, vjerskih i jezičnih zajednica, federalizam biva učinkovit način rješavanja sukoba. U slučajevima Belgije, Kanade i Švicarske uspjeh federalizma utemeljen je na povijesnim okolnostima prostorne odvojenosti segmenata. Međutim, ako su zajednice zemljopisno disperzirane, federalizam teško njima upravlja, kao što je slučaj s Quebecom, s Flamancima u Valoniji, odnosno Frankofonima u Flandriji, Afroamerikancima u Sjedinjenim Američkim Državama, domorodačkim stanovništvom u Sjevernoj Americi i Australiji.⁵⁷ Isto tako, upravljivost postaje teža ako je položaj manjina podređen. Stoga se često javljaju poticaji za odcjepljenje od federacije.⁵⁸ Podjela moći zahtijeva stalne dogovore, usklađivanja, intervencije i dodatne konsocijacijske prakse, ali zato nudi moralne i druge prednosti nad istinskom kontrolom.⁵⁹

Konsocijalizam ili podjela moći može se koristiti na razini cijele države ili na nižim razinama koje su oštećene etničkim sukobima. Konsocijacijske postavke prihvaćaju etnički pluralizam te mu osiguravaju prava, slobode i mogućnosti razvoja političkih, društvenih i gospodarskih institucija kao jamstvo ravnopravnosti. Konsocijacijski sustavi trebaju ispuniti najmanje tri uvjeta za uspjeh. Suparničke etničke zajednice trebaju odustati od integracije ili asimilacije drugih zajednica. Politički čelnici etničkih zajednica moraju imati visoku motivaciju za razrješavanje sukoba i očuvanje konsocijacijskoga aranžmana. I na kraju, politički čelnici moraju imati određenu razinu političke autonomije kako bi, bez straha od optužbe za izdaju naroda, mogli pregovarati.⁶⁰

Različite su mogućnosti reguliranja etničkih sukoba, njihova procjenjivanja, provedbe i posljedica, jer, kako napominju McGarry i O'Leary, „svi smo pripadnici neke etničke skupine, ove ili one vrste, čak i kad to ne bismo htjeli biti“⁶¹.

⁵⁷ *Isto*, str. 33.

⁵⁸ *Isto*, str. 34.

⁵⁹ *Isto*, str. 35.

⁶⁰ *Isto*, str. 36-37.

⁶¹ *Isto*, str. 38.

Zaključak

Vrjednovanje i ocjenjivanje teorija o oblicima reguliranja etničkih sukoba izazov je koji nužno mora i može dovesti do razumijevanja demokratske prikladnosti upravljanja u tako podijeljenim društvima. Takva složena problematika otvara niz pitanja: Može li upravljanje u konfliktnim društvima biti i demokratsko upravljanje? Jesu li zapadna rješenja i oponašanje struktura demokracija iz prvoga vala demokratizacije primjenjiva na demokracije iz drugoga ili pak trećega vala demokratizacije? Jesu li razlike među segmentima podijeljenih društava iz tzv. novih demokracija dublje i veće od onih zapadnih? I u konačnici, je li najizvrsnija studija o izgradnji mira u podijeljenim društvima dostatna da bi kreatori politika po njoj mogli dizajnirati i provoditi demokratske standarde trajnoga mira? U političkoj stvarnosti pokazalo se da snažnu unutarnju dinamiku upravljanja podijeljenim društvima dodatno opterećuju nedemokratska naslijeđa, što je ujedno i najsloženija zagonetka koja se postavlja pred znanstvenu i političku javnost. Premda se trećim valom demokratizacije postupno uvodila tranzicijska paradigma, složenost postkomunističkih režima pokazala je da su izostanci demokratske političke kulture rezultirali manjkom građanske participacije, manjkom pregovaranja i suglasja. Zato Francis Fukuyama s pravom govori o demokratskoj recesiji država koje su se demokratizirale tijekom trećega vala demokratizacije, unutar koje su se neke zemalje ili vratile na autoritarnost ili su bilježile bitnu eroziju demokratskih institucija. Nadalje, primjer Bosne i Hercegovine, tipična podijeljenog tranzicijskog društva, pokazuje kako se umjesto konsolidacije demokracije dogodila „upravljana“ demokracija lošega međunarodnog nadzora i krhkoga mira. Postojeće se teorije rješavanja etničkih sukoba, bilo da je riječ o linearnome pristupu ili o uključivanju višestrukih čimbenika, oslanjaju na nekoliko nužnih polaznih dimenzija: podijeljena su društva općenito u osnovi puna sukoba, s tim da su najkritičnija upravo etnički podijeljena društva; podijeljena su društva dodatno opterećena ako imaju nedemokratska naslijeđa; veću šansu za konsolidaciju demokracije pruža konsenzusna od većinske demokracije, iako se i njoj šansa za uspjeh smanjuje ako je viši stupanj podijeljenosti društva.

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
ivona.setka@ff.sum.ba – tonina.ibrulj@ff.sum.ba
UDK: 811.111'38:821.111-93-31 Rowling J. K.
Pregledni članak

THE USE OF INFLECTIONAL AND DERIVATIONAL SUFFIXES IN THE NOVELS *HARRY POTTER AND THE PHILOSOPHER'S STONE* AND *TWILIGHT*

Abstract

The paper discusses the use of inflectional and derivational suffixes, for which purpose two chapters from two novels written in English language have been analysed. The novels include: *Harry Potter and the Philosopher's Stone*, written by J. K. Rowling and *Twilight*, written by Stephanie Meyer. It is hypothesized that inflectional suffixes prevail in literature texts written in English language in comparison to derivational suffixes. The first part of the paper provides theoretical background of the process of affixation with a special emphasis put on suffixation, types of suffixes, distinction between inflectional and derivational suffixes, whereas the central and the most important part of the paper deals with the analysis and the results. Although only two chapters of two novels have been analysed, the sufficient number of each type of suffixes has been selected clearly showing that inflectional suffixes prevail, which proves the hypothesis. The results obtained through the analysis can be representative, even though they cannot be considered as a general rule since they may be influenced by many factors, e.g., whether the analysis has been conducted using the entire novels or even completely different corpus (newspapers, online articles, scientific papers, etc.). Nevertheless, the results can provide a good basis/source for some future similar research.

Keywords: affixation; suffixation; suffixes; types of suffixes; inflection; derivation

UPORABA INFLEKSIJSKIH I DERIVACIJSKIH SUFIKSA U ROMANIMA HARRY POTTER I KAMEN MUDRACA I SUMRAK

Sažetak

Navedeni rad bavi se analizom uporabe infleksijskih i derivacijskih sufiksa, pri čemu su kao korpus za analizu poslužila po dva poglavlja iz dvaju romana na engleskome jeziku: *Harry Potter i kamen mudraca* (*Harry Potter and the Philosopher's Stone*) autorice J. K. Rowling i *Sumrak* (*Twilight*) autorice Stephanie Meyer. Postavljena hipoteza navodi da su infleksijski sufiksi mnogo zastupljeniji u usporedbi s derivacijskim sufiksima u književnim djelima na engleskome jeziku. Prvi dio rada predstavlja teorijsku pozadinu o procesu afiksacije, s naglaskom na proces sufiksacije, vrstama sufiksa, razlici između infleksijskih i derivacijskih sufiksa, dok središnji i najvažniji dio rada predstavlja analizu navedenoga korpusa i rezultate. Iako su analizirana samo po dva prva poglavlja navedenih romana, izdvojen je dovoljan broj primjera obiju vrsta sufiksa koji jasno pokazuju da su infleksijski sufiksi znatno brojniji, čime je hipoteza potvrđena. Rezultati dobiveni navedenom analizom mogu biti reprezentativni, iako se ne mogu smatrati općim pravilom jer mogu biti pod utjecajem mnogih čimbenika, npr. da su analizirani cijeli navedeni romani ili da je analiziran potpuno drugačiji korpus (novine, internetski članci, znanstveni radovi itd.). Međutim, dobiveni rezultati svakako predstavljaju „plodno tlo/izvor“ za neka buduća slična istraživanja.

Ključne riječi: afikasacija; sufiksacija; sufiksi; vrste sufiksa; infleksija; derivacija

Introduction

The paper deals with one of the most important word formation process in English language and that is *affixation*. Affixation is one of the three major word formation processes in English language by which the largest number of new words are formed.¹ However, the paper does not deal with the entire process of affixation, but it is the process of suffixation that is dealt with in the paper. Suffixation is more interesting considering the fact that there is a distinction between inflectional and derivational suffixes. Furthermore, there are also different types of derivational suffixes: suffixes used to form nouns,

¹ Usp. Martin Haspelmath, *Understanding Morphology*, Arnold, 2002., str. 12.

suffixes used to form verbs, suffixes used to form adjectives and suffixes used to form adverbs.²

It is hypothesized that inflectional suffixes prevail in literature texts written in English language in comparison to derivational suffixes due to the fact that words in English language in general mostly change their grammatical structure, but not their word class, i.e. singular countable nouns change to plural form by adding inflectional suffixes *-s* or *-es* (e.g. *car* – *cars*), or regular verbs get inflectional suffix *-s* in the third person singular to indicate Simple Present Tense (e.g. I work.../ he *works*), or regular verbs get the inflectional suffix *-d* or *-ed* to indicate Simple Past Tense (e.g. I *played*..../he *played*).

In order to prove the hypothesis two novels chosen at random are used as the corpus for the analysis: *Harry Potter and the Philosopher's Stone*³, written by J.K. Rowling and *Twilight*⁴, written by Stephanie Meyer.

The reason why this particular topic has been chosen as the topic of this paper is that no similar research on this topic has been done so far.

The paper is divided into two main parts – the theoretical part, for which purpose selected books in linguistics, i.e., in morphology written by respectable linguists have been consulted (e.g., Manova, Haspelmath, Veselovska, etc.); and the research part, which includes methodology of the paper, analysis and results presented in tables and expressed in percentages, followed by the appendix, in which graphs have been added as a backup and more thorough representation of the analysis of inflectional and derivational suffixes in each chapter of the selected two novels.

1. Affixation

All languages have their systems of arranging words to form sentences used to express and communicate information, which means that morphology deals with the word formation. One major part of word formation is the process of *affixation*.⁵

² Usp. *isto*, str. 13.

³ Usp. Joanne K. Rowling, *Harry Potter and the Philosopher's Stone*, Bloomsbury, 1997.

⁴ Usp. Stephenie Meyer, *Twilight*, Little, Brown and Company, 2005.

⁵ Usp. Adebola Omolara Adebileje, „A Comparative Description of Affixation Processes in English and Yoruba for ESL Pedagogy“, *Theory and Practice in Language Studies*, Academy Publication, 3(10), 2013., str. 157.

The English word *affix* was first used as a verb and has its: *affixus*, the past participle of the verb *affigere*, *ad*, which means *to* + *figere*, which means *to fix*. When translated literally, it means to fix words, to make them more appropriate by adding morphemes.⁶

English language has a large, rich vocabulary, with a large number of lexical items having been assimilated from other languages during the language complex history. Vocabulary is one of the most essential parts of the second language acquisition and can be broadly defined as knowledge of words and word meaning.⁷

Furthermore, one of the keys to mastering English spellings is mastering the processes of word formation. There are rules of spelling associated with affixation.

Most English words are made up of the base word known as *root*, which is the core of the word. To expand such words, affixes are added at either the beginning or at the end of the word. It is the process of attaching these affixes that is referred to as *affixation*.⁸

An *affix* is a semantic or syntactic element that is added to a word in order to form a new word, e.g., prefix *un* is added to the adjective *happy* to form a new word, i.e., its antonym *unhappy*.⁹ *Affixes* are also called short morphemes that have an abstract meaning.¹⁰

The affix added to the beginning of the word is called a *prefix*, whereas the affix added to the end of a word is called a *suffix*. The root is the most important to the building of new words.¹¹ Even though prefixes and suffixes are just a combination of two, three or four letters, they actually have meaning in the English language and are therefore called *morphemes*. A morpheme is regarded as the smallest meaningful unit of a word.¹²

⁶ Usp. Stella Manova, *Affixation*, Oxford University Press, 2016., str. 4.

⁷ Usp. Kim Cholo, „Vocabulary Acquisition with Affixation: Learning English Words Based on Prefixes & Suffixes“, *Journal of Computer Science*, Science Publications, 9(11), 2014., str. 43.

⁸ Stuart C. Poole, *An Introduction to Linguistics*, Macmillan Education UK, 1999., str. 184.

⁹ Usp. *isto*, str. 186.

¹⁰ Usp. M. Haspelmath, *n. dj.*, str. 18.

¹¹ Usp. Nneka Umera-Okeke, „Exploring Affixation in English“, *African Research Review*, IARR, 1(3), 2007., str. 9.

¹² Usp. *isto*.

Prefixes and suffixes are two major types of affixes that are attached to the root or a base of word.¹³

Suffixes

Suffixes are affixes that are added to the end of the root or the base of a word, i.e., e.g., *read* -**er**, *read*-**able**.¹⁴

A suffix is a morpheme added to the end of the word in order to form a new word. It can also be used to change the lexical category of the word it is attached to. For example, if the suffix -*or* is added to the verb *protect*, the new word *protector* is formed and it is a noun.¹⁵

Inflectional suffixes

Inflection is the major category of morphology. Inflectional suffixes do not change the lexical category of the word to which they are added.¹⁶

Inflection refers to word formation in which case the lexical category of a word does not change, i.e., a new lexeme is not formed, however a grammatical category of a lexeme is changed (number, person, possessive form, comparative and superlative form of adjectives, etc.).

The English language does not have many inflectional categories. The inflectional category of number (singular and plural) is marked on nouns and is expressed by adding the suffix -*s* to a singular noun (e.g., *cat* – *cats*). This category includes irregular plural form of nouns as well (*child* – ***children***).¹⁷

The inflectional category of case is expressed by adding ‘*s* (*mother’s*) after a regular singular noun or ‘ after regular plural noun which ends in - *s* (*mothers*’). As regards verbs, number is marked only in the Simple Present Tense in the third person singular (*I work.... He/She works*).¹⁸

There are also two participles indicating particular distinctions: The Present Participle (e.g., ***walking***) and the Past Participle (e.g., *regular verb: walked*). Similar to nouns, this category also includes irregular form of verbs, i.e., irregular

¹³ Usp. *isto*, str. 15.

¹⁴ Usp. M. Haspelmath, *n. dj.*, str. 19.

¹⁵ Usp. *isto*, str. 20.

¹⁶ Usp. N. Umera-Okeke, *n. dj.*, str. 15.

¹⁷ Usp. M. Haspelmath, *n. dj.*, str. 99.

¹⁸ Usp. *isto*.

inflection (e.g., *write* – *wrote* – **written**).¹⁹ Distinctions in aspect and voice in the English language are expressed by combination of an auxiliary verb and a participle (the Present participle or the Past participle).²⁰ For example:

*Present progressive: I am **mowing** the lawn.*

*Past progressive: I was **mowing** the lawn.*

*Perfect: I have **eaten** the last piece of blueberry pie.*

*Passive: I was **followed** by a voracious weasel.*

Accordingly, the English language has both regular and irregular inflections. All of regular inflections are suffixal, but irregular forms are often formed by internal change of a base or even by internal change of a base and suffixation.²¹

For example:

Irregular noun plurals

foot feet

mouse mice

ox oxen s

child children

alumnus alumni

datum data

Irregular verb forms

sing sang sung

sit sat sat

wing swung swung

write wrote written

hold held held

tell told told

In comparison to inflection, derivation is concerned with lexeme formation more precisely. In order to provide a clear distinction between the two, important differences between inflection and derivation are explained:

For example:

Inflection

never changes category

adds grammatical meaning

is important to syntax

is usually fully productive

Derivation

sometimes changes category

often adds lexical meaning

produces new lexemes

can range from unproductive to fully productive

¹⁹ Usp. *isto*.

²⁰ Usp. *isto*, str. 100.

²¹ Usp. *Isto*, str. 101.

Very often, a derivational pattern (adding derivational suffixes) changes the word class of the lexeme and therefore a noun can be derived from a verb, adjective from a noun, etc. For such purpose the following terms are used: *denominal* (being derived from a noun), *deverbal* (being derived from a verb), *deadjectival* (being derived from an adjective) and *deadverbal* (being derived from an adverb).²²

Accordingly, by adding derivational suffixes, a new word is often derived by changing its original word class, e.g., by adding derivational suffix *-er* to the verb *write*, the result is a new word in a different word class – a noun *writer*. By adding inflectional suffixes, a word changes its category within its own paradigm. For example, in Croatian language there are seven cases and therefore nouns change their category by adding certain suffixes for each of the seven cases:²³

For example:

Singular

N dječak
G dječaka
D dječaku
A dječaka
V dječace
L dječaku
I dječakom

Plural

dječaci
dječaka
dječacima
dječake
dječaci
dječacima
dječacima

However, in the English language, the noun *child* also has a case/number paradigm which is the following: *child*, *child's*, *children*, *children's*.²⁴

Some linguists refer to inflection as the outer layer of the morphology of word forms. This is because inflections are added when all derivational and compositional processes have already been finished.

For example, if the word *disinfectants* is analysed, the plural inflection *-s* is added to the base *disinfectant*. The root of the word is *infect*. The prefix *dis-*

²² Usp. M. Haspelmath, 2002, p. 110

²³ Usp. Ludmila Veselovska, „English Morphology - Syllabi for the Lectures, Examples and Exercises“, *Modern Journal of Language Teaching Methods*, EBSCO, 9(1), 2017., str. 66., https://www.researchgate.net/profile/Ludmila_Veselovska, (25. XI. 2020.).

²⁴ Usp. n. mj.

shows negation or opposite of while the newly derived word is *disinfectant*. Inflections such as tense, number, person, etc. are added to ready-made bases. Bases are the forms to which inflections may be added, but which may already have derivational affixes.²⁵

For example:

- *turning* – root *turn* + inflectional suffix *-ing*
- *criticizing* – root *criticize* + inflectional suffix *-ing*
- *reserved* – root *reserve* + inflectional suffix *-ed*
- *inclined* – root *incline* + inflectional suffix *-ed*

Derivational suffixes

Derivation is the opposite of inflection. It consists of adding an affix or affixes at the end of the root or base of the word. When this is done, new words are derived. Within derivation, the distinction is often made between *class-maintaining* and *class-changing derivational suffixes*. *Class-changing* derivational produce a new word in a different word class. For example: *gentle* (adj) + derivational suffix *-ness* = *gentleness* (noun), whereas *class – maintaining* derivational suffixes produce a new word, but without changing the word class. For example: *boy* (noun) + derivational suffix *-hood* = *boyhood* (noun).²⁶

Class-Maintaining Derivational Suffixes

Examples of class-maintaining suffixes are: *-age, -ful, -ry, -cy, -hood, -ship, -ate, -ure, -ic, -ster, -dom, -ism, -ee, -eer*. These suffixes are used to convert noun to another noun with a different meaning.²⁷

For example:

- *bag* (noun) + *age* – *baggage* (noun)
- *child* + *hood* – *childhood* (noun)
- *friend* + *ship* – *friendship* (noun)
- *free* + *dom* – *freedom* (noun)

²⁵ Usp. isto, str. 68.

²⁶ Usp. Rochelle Lieber, *Introducing Morphology*, Cambridge University Press, 2009., str. 58.

²⁷ Usp. isto, str. 58.

Class-Changing Derivational Suffixes:

As regards the suffixes that can change a word from or one word class to another, there are basically four types:²⁸

- a) *Noun-forming suffixes*
- b) *Verb-forming suffixes*
- c) *Adjective-forming suffixes*
- d) *Adverb-forming suffixes*

Noun-forming suffixes are used to form nouns from different word classes. For example: *-eer* (auctioneer), *-er* (dancer), *-ion* (revision), *-ity* (equality), *-ment* (establishment), *-ness* (darkness), *-or*, (conductor), *-sion* (compulsion), *-ship* (internship), *-th* (warmth), etc.²⁹

Adjective-forming suffixes are used to form adjectives from different word classes. For example: *-able* (adaptable), *-ible* (credible), *-al* (natural), *-ant* (vigilant), *-ary* (military), *-ful* (grateful), *-ic* (poetic), *-ious* (gracious), *-ous* (humorous), *-ive* (expensive), *-less* (restless), *-y* (tasty), etc.

Verb-forming suffixes are used to form verbs from different word classes. For example: *-en* (soften), *-ize* (authorize), *-ise* (advertise), etc.

Adverb-forming suffixes are used to form adverbs from different word classes. For example: *-ly* (beautifully), *-ward* (backward), *-wise* (clockwise), etc.³⁰

2. Analysis and results

The following part of the paper provides the overview of all collected data from the first two chapters of the two novels used as the corpus for the analysis supported with the detailed analysis of the use of inflectional and derivational suffixes together with the results.

²⁸ Usp. *isto*, str. 59.

²⁹ Usp. <https://examples.yourdictionary.com/list-of-suffixes-and-suffix-examples.html>, (9. XII. 2020.)

³⁰ Usp. *n. mj*.

2.1. Methodology

For the purpose of the analysis, the first two chapters from two novels are used as the corpus. The numbers of words for each of the eight inflectional suffixes are added in the table. Furthermore, the numbers of words containing derivational suffixes are also added in the table denoting the types of derivational suffixes (noun-forming suffixes, adjective-forming suffixes and verb-forming suffixes). However, no examples of verb-forming suffixes have been found.

The analysis has been conducted by the authors themselves, which means that the authors extracted all the examples of inflectional and derivational suffixes found in the first two chapters of both novels and arranged them in tables and graphs.

The results of the analysis are presented in tables which illustrate the numbers of all types of inflectional suffixes found in the Chapter 1 of the first novel, followed by the tables which illustrate the numbers of all types of derivational suffixes found in the Chapter 1 of the first novel. The same is done for the Chapter 2 of the first novel, as well as for the Chapter 1 and Chapter 2 of the second novel.

Additionally, the graphs illustrating the results of the use of all types of inflectional suffixes found in the Chapter 1 of the first novel are added in the Appendix at the end of the paper, followed by the graphs illustrating the results of the use of all types of derivational suffixes found in the Chapter 1 of the first novel. The same is done for the Chapter 2 of the first novel. Finally, the same is done for the second novel. Afterwards, an additional graph illustrating comparison of the final results from the first two chapters of the first novel is added, and then the same is done for the second novel. Finally, the last graph illustrating the comparison of the results from both novels is added in the Appendix as well.

At the very end of the paper conclusions are made and possible recommendations for some future similar research, as well as some limitations of the research.

2.2. Data analysis and results of the use of inflectional suffixes in the Chapter 1 of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone*:

Table 1 and *Table 2* are added bellow illustrating the numbers and the types of inflectional and derivational suffixes found in the *Chapter 1* of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone*:

Table 1: The numbers of inflectional suffixes found in the Chapter 1 of the novel Harry Potter and the Philosopher's Stone

-s plural	-s 3rd person singular	-s possession	-ed past tense	-en past participle	-ing progressive	-er comparative	-est superlative	TOTAL
125	64	16	307	30	100	8	3	653

Table 1 shows that the total number of inflectional suffixes found in the *Chapter 1* of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone* is 651. The three most commonly used inflectional suffixes are: *-ed*, indicating the Simple Past Tense, for which there are 307 words containing the suffix; *-s*, indicating the regular plural form of nouns, for which there are 125 words containing the suffix; *-ing*, indicating the Present Progressive (the Present Participle), for which there are 100 words containing the suffix.

The fourth place on the list of inflectional suffixes found refers to the inflectional suffix *-s*, indicating the third person singular of the Simple Present Tense, for which there are 64 words containing the suffix; *-en*, indicating the Past Participle, for which there are 30 words containing the suffix; *-s*, indicating the possessive form of nouns, for which there are 16 words containing the suffix; *-er*, indicating the comparative form of adjectives, for which there are 8 words containing the suffix and *-est*, indicating the superlative form of adjectives, for which there are only 3 words containing the suffix.

2.3. Data analysis and results of the use of derivational suffixes in the Chapter 1 of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone*

Table 2: The numbers of derivational suffixes found in the Chapter 1 of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone*

Adverb-forming suffixes		Adjective-forming suffixes		Noun-forming suffixes		TOTAL
61		94		15		170
-ly	61	-y	23	-er	7	
		-al	4	-or	1	
		-ing	29	-ness	2	
		-ous	6	-ior	1	
		-ed	19	-ation	1	
		-ible	2	-ary	1	
		-ish	1	-ment	1	
		-en	3	-ion	1	
		-ful	3			
		-less	2			
		-ar	1			
		-er	1			

Table 2 shows that the total number of derivational suffixes in the *Chapter 1* of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone* is 170.

However, it is interesting to mention that no verb-forming suffixes have been found, whereas the other three types of derivational suffixes have been found in the *Chapter 1*.

Among three types of derivational suffixes found in the novel, the *adjective-forming suffixes* are the most commonly used since there are 94 words containing the adjective forming suffixes, 29 of which refer to the words containing the suffix *-ing*, 23 refer to the words containing the suffix *-y* and the third place refers to 19 words containing the suffix *-ed*. Besides these, the other adjective-forming suffixes used in the *Chapter 1* include: *-ous* (6 words), *-al*

(4 words), *-ed* (3 words), *-ful* (3 words), *-ible* (2 words), *-less* (2 words), *-ish* (1 word), *-ar* (1 word), *-er* (one word).

Additionally, the only one adverb-forming suffix has been found and that is *-ly*, for which there are 61 words containing the suffix.

Finally, there are 15 words containing noun-forming suffixes in the *Chapter 1* of the first novel. The most commonly used noun-forming suffix is *-er*, for which there are 7 words containing the suffix followed by the suffix *-ness*, for which there are 2 words containing the suffix. The other noun-forming suffixes include: *-or*, *-ior*, *ation*, *-ary*, *-ment* and *-ion*, and only 1 word has been found containing each of those suffixes.

Furthermore, *Graph 1* in the Appendix illustrates the ratio of the use of inflectional and derivational suffixes in the *Chapter 1* of the first novel showing the obvious prevalence in the number of inflectional suffixes (79%) in comparison to the number of derivational suffixes (21%).

Table 3 and *Table 4* are added bellow illustrating the numbers of inflectional and derivational suffixes found in the *Chapter 2* of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone*.

2.4. Data analysis and the results of the use of inflectional suffixes in the Chapter 2 of the novel Harry Potter and the Philosopher's Stone:

Table 3: The numbers of inflectional suffixes found in the Chapter 2 of the novel Harry Potter and the Philosopher's Stone

-s plural	-s 3rd person singular	-s possessio	-ed past tense	-en past participle	-ing progressive	-er comparative	-est superlative	TOTAL
119	59	14	297	28	96	6	3	622

Table 3 shows that the total number of inflectional suffixes in the *Chapter 2* of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone* is 622. The three most commonly used inflectional suffixes are: *-ed*, indicating the Simple Past Tense, for which there are 297 words containing the suffix; *-s*, indicating the regular plural form of nouns, for which there are 119 words containing the suffix; *-ing*,

indicating the Present Progressive (the Present Participle), for which there 96 words containing the suffix.

The fourth place refers to the inflectional suffix *-s*, indicating the third person singular of the Simple Present Tense, for which there are 59 words containing the suffix; *-en*, indicating the Past Participle, for which there are 28 words containing the suffix; *-’s*, indicating the possessive form of nouns, for which there are 14 words containing the suffix; *-er*, indicating the comparative form of adjectives, for which there are 6 words containing the suffix and *-est*, indicating the superlative form of adjectives, for which there are only 3 words containing the suffix.

2.5. Data analysis and results of the use of derivational suffixes in the Chapter 2 of the novel *Harry Potter and the Philosopher’s Stone*

Table 4: The numbers of derivational suffixes found in the Chapter 2 of the novel *Harry Potter and the Philosopher’s Stone*

Adverb-forming suffixes		Adjective-forming suffixes		Noun-forming suffixes		TOTAL
54		81		19		154
-ly	54	-y	19	-er	7	
		-al	3	-or	2	
		-ing	25	-ness	3	
		-ous	5	-ant	1	
		-ed	16	-ation	1	
		-ible	2	-ist	1	
		-er	2	-ing	3	
		-ful	4	-age	1	
		-less	3			
		-able	2			

Table 4 shows that the total number of derivational suffixes in the *Chapter 2* of the novel *Harry Potter and the Philosopher’s Stone* is 154.

As regards the use of the types of derivational suffixes, the situation is similar to the situation in the previous *Chapter 1* - no verb-forming suffixes have been found, whereas other three types of derivational suffixes have been found in the *Chapter 2*.

Among three types of derivational suffixes found in the novel, the *adjective-forming suffixes* are the most commonly used since there are 81 words containing the adjective forming suffixes, 25 of which refer to the words containing the suffix *-ing*, 19 refer to the words containing the suffix *-y* and the third place refers to 16 words containing the suffix *-ed*. Besides these, the other adjective-forming suffixes used in the *Chapter 2* include: *-er* (7 words), *-ness* (3 words), *-ing* (3 words), *-or* (2 words). The other noun-forming suffixes include: *-ant*, *-ation*, *-ist*, *-age*, and only 1 word has been found containing each of those suffixes.

Furthermore, *Graph 2* in the *Appendix* illustrates the ratio of the use of inflectional and derivational suffixes in the *Chapter 2* of the first novel showing the obvious prevalence in the number of inflectional suffixes (80%) in comparison to the number of derivational suffixes (20%).

Additionally, *Graph 3* in the *Appendix* illustrates the comparison of the results of the use of inflectional and derivational suffixes in the *Chapter 1* and the *Chapter 2* of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone* showing the similar results in both chapters and once again confirming the obvious prevalence in the use of inflectional suffixes (80 %) in comparison to derivational suffixes (20%).

After all data regarding the analysis of the first two chapters of the first novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone* have been presented, the same is done for the first two chapters of the second novel *Twilight*.

Table 5 and *Table 6* are added below illustrating the numbers of inflectional and derivational suffixes found in the *Chapter 1* of the novel *Twilight*.

2.6. Data analysis and results of the use of inflectional suffixes in the Chapter 1 of the novel *Twilight*

Table 5: The numbers of inflectional suffixes found in the Chapter 1 of the novel *Twilight*

-s plural	-s 3rd person singular	-’s possession	-ed past tense	-en past participle	-ing progressive	-er comparative	-est superlative	TOTAL
114	16	5	243	23	43	5	6	455

Table 5 shows that the total number of inflectional suffixes in the *Chapter 1* of the novel *Twilight* is 455. The three most commonly used inflectional suffixes are: *-ed*, indicating the Simple Past Tense, for which there are 243 words containing the suffix; *-s*, indicating the regular plural form of nouns, for which there are 114 words containing the suffix; *-ing*, indicating the Present Progressive (the Present Participle), for which there are 43 words containing the suffix.

The fourth place refers to the inflectional suffix *-en*, indicating the Past Participle, for which there are 23 words containing the suffix; *-s*, indicating the third person singular of the Simple Present Tense, for which there are 16 words containing the suffix; *-est*, indicating the superlative form of adjectives, for which there are 6 words containing the suffix; *-’s*, indicating the possessive form of nouns, for which there are 5 words containing the suffix; *-er*, indicating the comparative form of adjectives, for which there are also 5 words containing the suffix.

2.7. Data analysis and results of the use of derivational suffixes in the Chapter 1 of the novel *Twilight*

Table 6: The numbers of derivational suffixes found in the Chapter 1 of the novel *Twilight*

Adverb-forming suffixes		Adjective-forming suffixes		Noun-forming suffixes		TOTAL
57		127		51		235
-ly	57	-y	21	-er	9	
		-al	5	-or	2	
		-ing	24	-ure	1	
		-ous	6	-ar	2	
		-ed	43	-ation	6	
		-able	5	-ing	16	
		-ish	1	-ence	1	
		-en	2	-ion	5	
		-ful	10	-age	1	
		-less	6	-ity	8	
		-ar	2			
		-like	1			
		-an	1			

Table 6 shows that the total number of derivational suffixes in the *Chapter 2* of the novel *Twilight* is 235.

Among three types of derivational suffixes found in the novel, the *adjective-forming suffixes* are the most commonly used since there are 127 words containing the adjective-forming suffixes, 43 of which refer to the words containing the suffix *-ed*, 24 refer to words containing the suffix *-ing*, 21 refer to words containing the suffix *-y*. The other adjective-forming suffixes include: *-ful* (10 words), *-ous* (6 words), *-less* (6 words), *-able* (5 words), *-al* (5 words), *-en* (2 words), *-ar* (2 words), and finally suffixes *-ish*, *-like*, *-an*, for which there is only 1 word containing those suffixes.

Furthermore, *Graph 4* in the *Appendix* illustrates the ratio of the use of inflectional and derivational suffixes in the *Chapter 1* of the second novel showing

the obvious prevalence in the number of inflectional suffixes (66%) in comparison to the number of derivational suffixes (34%).

Table 7 and *Table 8* are added below illustrating the numbers of inflectional and derivational suffixes found in the *Chapter 2* of the novel *Twilight*.

2.8. Data analysis and results of the use of inflectional suffixes in the Chapter 2 of the novel *Twilight*

Table 7: The numbers of inflectional suffixes found in the Chapter 2 of the novel *Twilight*

-s plural	-s 3rd person singular	's possession	-ed past tense	-en past participle	-ing progressive	-er comparative	-est superlative	TOTAL
109	13	6	231	26	37	4	5	431

Table 7 shows that the total number of inflectional suffixes in the *Chapter 2* of the novel *Twilight* is 431. The three most commonly used inflectional suffixes are: *-ed*, indicating the Simple Past Tense, for which there are 231 words containing the suffix; *-s*, indicating the regular plural form of nouns, for which there are 109 words containing the suffix; *-ing*, indicating the Present Progressive (the Present Participle), for which there are 37 words containing the suffix.

The fourth place refers to the inflectional suffix *-en*, indicating the Past Participle, for which there are 26 words containing the suffix; *-s*, indicating the third person singular of the Simple Present Tense, for which there are 13 words containing the suffix; *'s*, indicating the possessive form of nouns, for which there are 6 words containing the suffix; *-est*, indicating the superlative form of adjectives, for which there are 5 words containing the suffix; *-er*, indicating the comparative form of adjectives, for which there are 4 words containing the suffix.

2.9. Data analysis and results of the use of derivational suffixes in the Chapter 2 of the novel *Twilight*

Table 8: The numbers of derivational suffixes found in the Chapter 2 of the novel *Twilight*

Adverb-forming suffixes		Adjective-forming suffixes		Noun-forming suffixes		TOTAL
49		101		38		188
-ly	49	-y	18	-er	7	
		-al	5	-or	2	
		-ing	18	-ency	1	
		-ous	5	-ar	2	
		-ed	36	-ion	5	
		-able	4	-ing	13	
		-ive	1	-ence	1	
		-ible	2	-ation	3	
		-ful	8	-ity	4	
		-less	5			

Table 8 shows that the total number of derivational suffixes in the *Chapter 2* of the novel *Twilight* is 188.

Among the three types of derivational suffixes found in the novel, the *adjective-forming suffixes* are the most commonly used since there are 101 words containing the adjective-forming suffixes, 36 of which refer to the words containing the suffix *-ed*, 18 refer to the words containing the suffix *-ing* and 18 refer to the words using the suffix *-y*. The other adjective-forming suffixes include: *-ful* (8 words), *-ous* (5 words), *-less* (5 words), *-al* (5 words), *-able* (4 words), *-ible* (2 words), *-ive* (1 word).

Furthermore, *Graph 5* in the *Appendix* illustrates the ratio of the use of inflectional and derivational suffixes in the *Chapter 2* of the second novel showing the obvious prevalence in the number of inflectional suffixes (70%) in comparison to the number of derivational suffixes (30%).

Additionally, *Graph 6* in the *Appendix* illustrates the comparison of the results of the use of inflectional and derivational suffixes in the *Chapter 1* and

the *Chapter 2* of the novel *Twilight* showing the similar results in both chapters and once again confirming the obvious prevalence in the use of inflectional suffixes (68 %) in comparison to derivational suffixes (32%).

At the end, *Graph 7* in the *Appendix* is added illustrating the comparison of the results as regards the use of inflectional and derivational suffixes in the first two chapters of both novels showing that in both first two chapters of both novels used as the corpus for the analysis inflectional suffixes are more commonly used in comparison to derivational suffixes.

The aforementioned data show that in total 2908 suffixes have been found in the first two chapters of the two novels, out of which 2161 (74%) are inflectional suffixes and 747 (26%) are derivational suffixes.

The data show obvious prevalence in the number of inflectional suffixes in comparison to derivational suffixes, which proves the hypothesis.

The data also show that the grammatical modification of words is more common than changing of their word class.

Furthermore, considering the types of inflectional suffixes found in the first two chapters of both novels, suffix *-ed* expressing the Simple Past Tense, suffix *-s* expressing plural form of nouns and suffix *-ing* expressing the Present Participle to form continuous (progressive) tenses are the most commonly used suffixes in the first two chapters in both novels.

As regards derivational suffixes, suffixes used to form adjectives are the most commonly used ones, followed by suffixes used to form adverbs. However, actually only one adverb-forming suffix *-ly* has been found in both novels. Finally, the third most commonly used type of derivational suffixes are suffixes used to form nouns. Nevertheless, none of the verb-forming suffixes has been found in the first two chapters of both novels.

Conclusion

The paper provides an interesting insight into the use of inflectional and derivational suffixes in the two novels: *Harry Potter and the Philosopher's Stone* and *Twilight* even though the entire novels have not been analysed.

Two first two chapters of both novels provide a significant and sufficient number of suffixes providing a good basis/source for the data analysis and therefore could presumably be applied to entire novels.

However, the analysed novels belong to the contemporary literature and are intended for younger readers and therefore a certain disparity could be expected considering the results of the analysis had novels from older period been analysed (e.g., some classic works). Nevertheless, even if that had been the case, the results might not have been much different considering a vast number of inflectional suffixes found in the first two chapters of both novels, only maybe some examples of verb-forming suffixes might have been found, as well as more examples of adverb-forming suffixes.

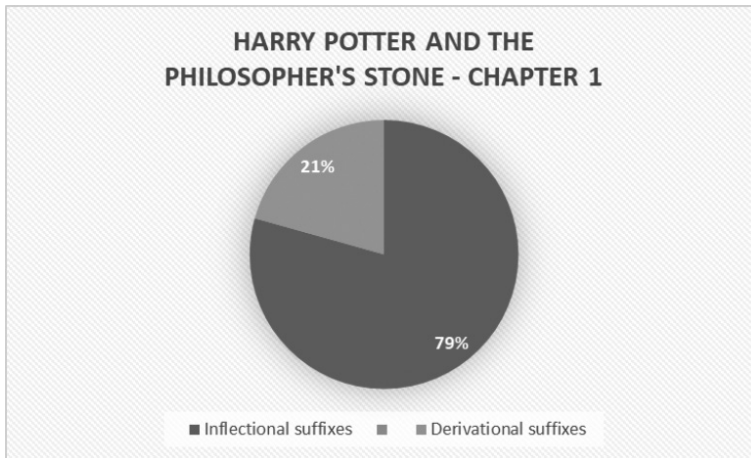
The differences could only have been expected had some other language style been included as the corpus for the analysis (newspaper articles, online articles, scientific papers, etc.). However, had that been the case, it is expected that hypothesis would still have been proven.

Despite the fact that only first two chapters of two novels have been used as the corpus for the analysis, the paper has an important scientific contribution due to the fact that no similar research on this topic has been conducted so far. Additionally, the paper provides a thorough analysis of the use of inflectional and derivational suffixes, which can be used as a good indicator of the real situation of the use of inflectional and derivational suffixes in general, not only in these two novels, but in literature in general and therefore in English language in general since the largest number of words in English language only change their grammatical structure/form, but their word class stays unchanged.

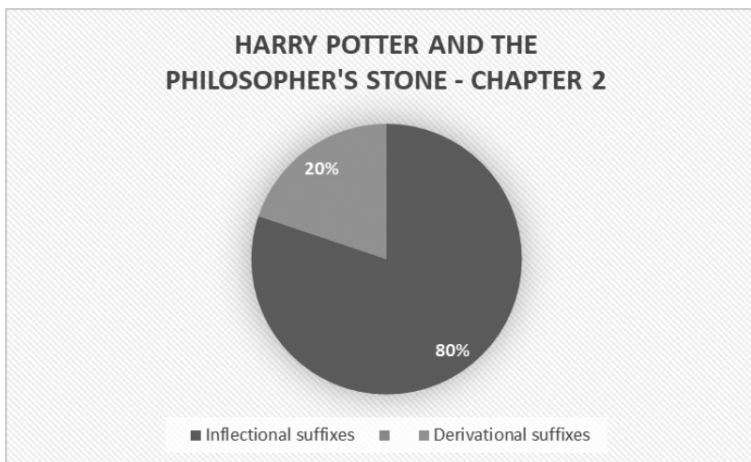
The results of the analysis can be used as a good basis for some future similar research on the use of inflectional and derivational suffixes not only in literature works, but in any other language style in English language.

Appendix

The graphs presented bellow illustrate the final results of the analysis conducted using the first two chapters of the two novels used as the corpus for the analysis: *Harry Potter and the Philosopher's Stone* and *Twilight*:

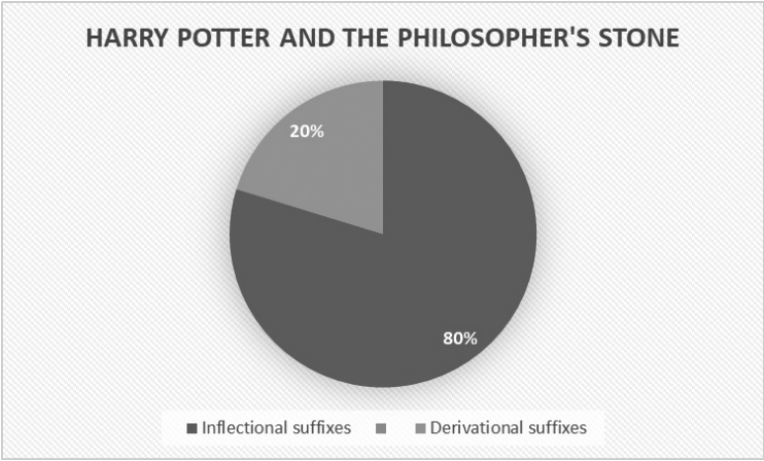

Graph 1: The ratio of use of inflectional and derivational suffixes in Chapter 1 of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone*

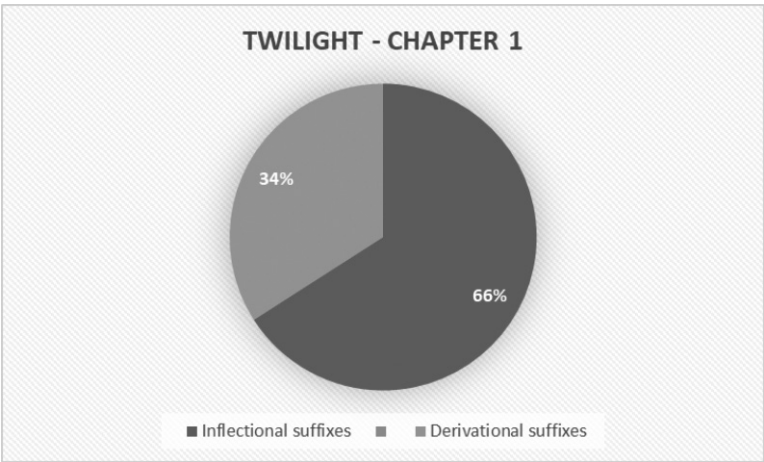

Graph 2: The ratio of use of inflectional and derivational suffixes in Chapter 2 of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone*

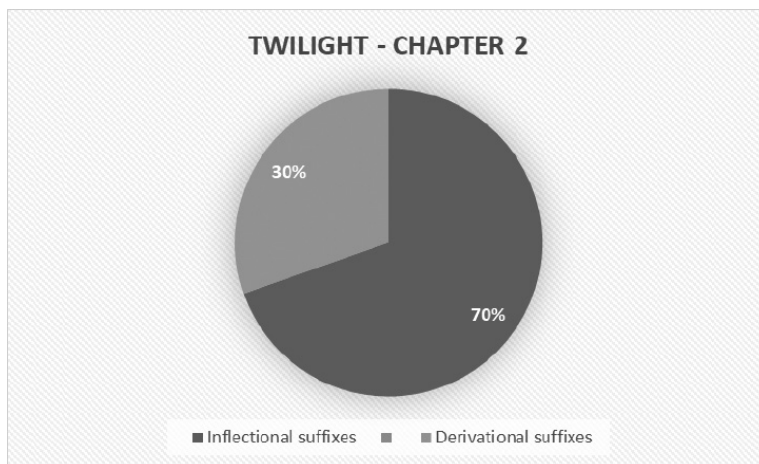
THE USE OF INFLECTIONAL AND DERIVATIONAL SUFFIXES...

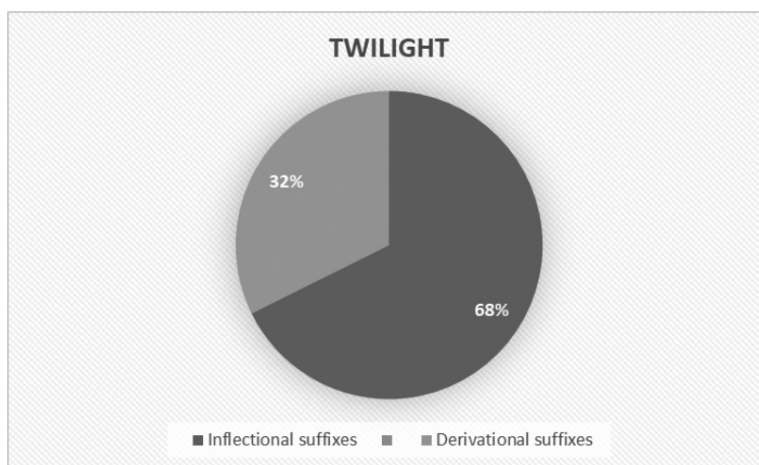
Graph 3: Comparison of the results regarding the use of inflectional and derivational suffixes in Chapter 1 and Chapter 2 of the novel Harry Potter and the Philosopher's Stone

Graph 4: The ratio of use of inflectional and derivational suffixes in Chapter 1 of the novel Twilight

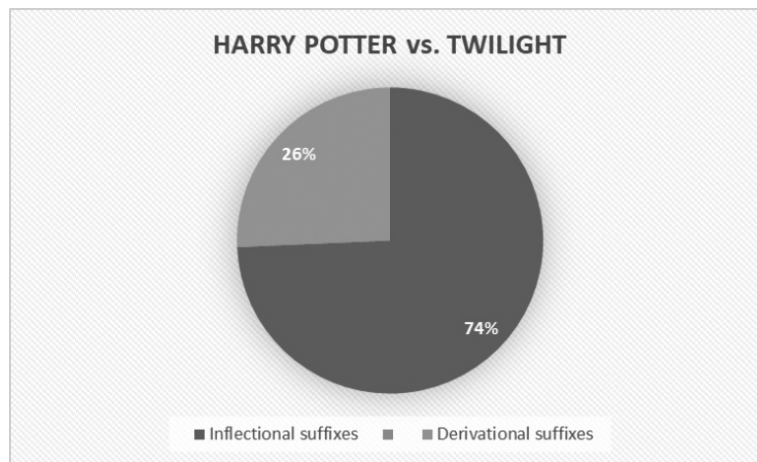

Graph 5: The ratio of use of inflectional and derivational suffixes in Chapter 2 of the novel Twilight

Graph 6: Comparison of the results regarding the use of inflectional and derivational suffixes in Chapter 1 and Chapter 2 of the novel Twilight

THE USE OF INFLECTIONAL AND DERIVATIONAL SUFFIXES...

Graph 7: Comparison of the results regarding the use of inflectional and derivational suffixes in both novels: Harry Potter and the Philosopher's Stone and Twilight

Imotski

mijo.zidar@yahoo.com

UDK: 004.9:930.85(497.5)

578.834(497.5)

Izvorni znanstveni članak

DIGITALIZACIJA KULTURNIH I OBRAZOVNIH SADRŽAJA U KONTEKSTU KRIZE UZROKOVANE PANDEMIJOM KORONAVIRUSA

Sažetak

U izvanrednoj situaciji nastaloj zbog pandemije koronavirusa mnogi kulturni sadržaji i programi u Hrvatskoj i svijetu morali su biti odgođeni kako bi se mogle poštivati mjere koje su propisali stožeri civilne zaštite. U toj situaciji brojne su kulturne i obrazovne ustanove svoj sadržaj u digitalnome obliku odlučile besplatno ponuditi javnosti, a javni RTV servis, kao i pojedini komercijalni emiteri, preko svojih kanala emitiraju obrazovne sadržaje. Ciljevi su ovoga rada pokazati važnost digitalizacije kulturnoga i obrazovnoga sadržaja te ulogu medija u njegovu promicanju i predstavljanju javnosti. U radu će se prikazati na koji su se način kulturne ustanove u Hrvatskoj prilagodile novonastaloj situaciji i koliko su iskoristile mogućnosti interneta, ali i na koji je način Hrvatska radiotelevizija, koja na svome trećem televizijskom kanalu emitira kulturno-umjetnički i znanstveni program, prilagodila svoju shemu u odnosu na razdoblje kada nisu bile uvedene mjere stožera civilne zaštite. Također, prikazat će se i mogućnosti digitalizacije i plasiranja sadržaja koje kulturnim ustanovama, ali i pojedincima pružaju novi mediji.

Ključne riječi: digitalizacija; kultura; umjetnost; novi mediji; HRT; koronavirus

DIGITALISATION OF CULTURAL AND EDUCATIONAL CONTENT IN THE CONTEXT OF CORONAVIRUS PANDEMIC CAUSED CRISIS

Abstract

In the state of emergency caused by the coronavirus pandemic, much cultural content and many programmes in Croatia and the world had to be postponed in order to abide to the measures proscribed by civil protection bodies. In that situation, many cultural and educational institutions decided to offer their content freely to the public, and public broadcasting services, as well as some private ones, emitted educational content through their channels. The aims of this paper are to show the importance of digitalisation of cultural and educational content and the role of the media in its promotion and representation to the public. The paper will show how cultural institutions in Croatia adapted to the newly formed situation and how much advantage of the Internet they took, as well as how Croatian Radiotelevision, which emits cultural-artistic and scientific programme on its third channel, adapted its scheme in relation to the period when there were no measures proscribed. Moreover, possibilities of digitalisation and content placement which new media provide to cultural institutions as well as individuals will be shown.

Keywords: digitalisation; culture; art; new media; HRT; coronavirus

Uvod

Pandemija koronavirusa ostavila je velik trag u kulturi i obrazovanju, kako u cijelome svijetu tako i u Republici Hrvatskoj. Samostalni umjetnici kao i velike kulturne ustanove trebali su se prilagoditi „novomu normalnom“, kako se situacija s takozvanim *lockdownom* opisivala u javnosti. Mnogima su preko noći zabranjeni javni nastupi pred publikom, a obrazovne ustanove također su se morale prilagoditi novoj situaciji kako bi se učenici i studenti što bolje snašli i što manje zaostajali s nastavnim gradivom.

U takvoj se situaciji internet pokazao kao kvalitetna platforma za distribuciju sadržaja, ali i komunikaciju s ciljanom javnošću – u slučaju kulture i umjetnosti s publikom, a u slučaju obrazovanja s učenicima i studentima. Međutim, postoje određena pravila i mogućnosti koji uvjetuju dobru komunikaciju na internetu i te platforme koje su dostupne na internetu.

U ovome radu predstavljen je proces digitalizacije, ali i konvergencije medija. Ova se dva procesa, kada su u pitanju audiovizualni sadržaji, međusobno isprepleću te kreiraju jednu novu cjelinu po pitanju kulturnih i obrazovnih sadržaja na mreži. Rad govori i o višesmjernoj komunikaciji, ali i o digitalnome pripovijedanju. Također, obrađena je i uloga HRT-a u premošćivanju krize uzrokovane prelaskom nastave iz učionica na internet.

Prikazano je i istraživanje koje je provedeno na deset ustanova u kulturi u Republici Hrvatskoj, koje djeluju na području pet najvećih gradova te države. Hipoteze su da su kulturne ustanove iskoristile mogućnost interneta za predstavljanje kulturnoga sadržaja te da su iskoristile mogućnost višesmerne komunikacije s korisnicima odnosno publikom. Hipoteza je i da su kulturne ustanove iskoristile mogućnost interneta kao komunikacijskoga kanala za digitalni sadržaj zbog nastanka *lockdowna*. Metodom analize sadržaja istražene su njihove mrežne stranice te *You Tube* kanali, s obzirom na to da je *You Tube* najveća svjetska platforma za distribuciju videosadržaja. Ciljevi su ovoga istraživanja utvrditi u kojoj su mjeri kulturne ustanove u Republici Hrvatskoj iskoristile mogućnosti digitalizacije sadržaja i plasiranja njihova sadržaja široj javnosti tijekom pandemije koronavirusa te jesu li kulturne ustanove u svoj digitalni sadržaj i na svoje društvene mreže uvele mogućnost višesmerne komunikacije kao jedne od glavnih značajki interneta i društvenih mreža. Istraživanje je obuhvatilo mrežne stranice te *You Tube* kanale.

1. Proces digitalizacije

Proces digitalizacije omogućava trajno čuvanje arhivskoga materijala te kulturne građe, istovremeno nudeći navedeni sadržaj korisnicima putem interneta. Dok se u prošlosti sadržaj arhivirao zbog skladištenja i čuvanja, u svijetu digitalnih medija i konvergencije arhiviranje ima drugačiju, važniju ulogu u cjelokupnome društvu upravo zbog činjenice da se takav, digitalni sadržaj može besplatno ili uz naplatu ponuditi krajnjim korisnicima diljem svijeta. Na taj se način kulturni sadržaj i kulturna baština stavljaju na raspolaganje svim zainteresiranim skupinama i pojedincima, potičući na taj način pluralizam i raznovrsnost.

Digitalizacija je pretvaranje analognih podataka u bilo kojemu obliku (tekst, fotografije, glas itd.) u digitalni oblik s odgovarajućim elektroničkim uređajima (poput skenera ili specijaliziranih računalnih čipova) kako bi se informacije mogle obraditi, pohraniti i prenijeti digitalnim krugovima, opreme i mreža.¹

Kako bismo što preglednije ocrtili trenutačno stanje na području digitalizacije kulturne baštine u Hrvatskoj, moramo razlikovati četiri osnovne baštinske djelatnosti: knjižničnu, arhivsku, muzejsku i konzervatorsko-restauratorsku. Sve se one bave prikupljanjem, obrađivanjem, istraživanjem, pohranjivanjem, zaštitom i komuniciranjem naslijeđena iskustva i imaju isti zajednički nazivnik – baštinu.²

Ipak, osim navedenih baštinskih djelatnosti, u kontekstu pandemije koronavirusa i djelomična ili potpuna zatvaranja, javlja se potreba za digitalizacijom i predstavljanjem glazbeno-scenske kulturne baštine kako bi se potreba javnosti za konzumiranjem kulturnih sadržaja održala i putem interneta.

Od početka 2019. godine šest od sedam (86 %) pojedinaca u skupini država EU-27 u dobi od 16 do 74 godine koristilo se internetom (barem jednom u tri mjeseca prije datuma provođenja istraživanja). Taj je udio u deset zemalja iznosio barem 90 %, a najviše vrijednosti zabilježene su u Švedskoj (98 %) i Danskoj (97 %). Usporedbe radi, otprilike četiri petine svih pojedinaca u dobi od 16 do 74 godine koristile su se internetom u Hrvatskoj (79 %), dok je taj udio iznosio tri četvrtine u Italiji (76 %), Grčkoj (76 %), Portugalu (75 %) i Rumunjskoj (74 %).³

S obzirom na statističke podatke o visokome postotku pojedinaca koji se koriste internetom u Republici Hrvatskoj, od izuzetna je javnog interesa tijekom pandemije koronavirusa predstaviti što više digitalnih kulturnih sadržaja na mreži kako bi pojedinci koji imaju naviku posjećivanja kulturnih događaja i dalje imali tu mogućnost bez obzira na mjesto na kojemu se nalaze, ali i kako bi se stvorila nova kritična masa pojedinaca koji nisu imali naviku posjećivanja

¹ Usp. „Business dictionary, Digitalisation,“ <http://www.businessdictionary.com>, (3. III. 2021.)

² Dunja Seiter-Šverko i Lana Križaj, „Digitalizacija kulturne baštine u Republici Hrvatskoj : od trenutne situacije prema nacionalnoj strategiji,“ *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, Hrvatsko knjižničarsko društvo, 5(22), 2012., str. 32.

³ „Statistički podaci o digitalnom gospodarstvu i društvu – kućanstva i pojedinci“, *Eurostat*, rujan 2020., https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Digital_economy_and_society_statistics_-_households_and_individuals/hr#Pristup_internetu, (3. III. 2021.)

kulturnih događaja, ali bi tu naviku tijekom pandemije i stekli upravo zbog dostupnosti sadržaja putem interneta te njegove distribucije na stolna i prijenosna računala te mobilne uređaje.

2. Mogućnosti konvergencije medija u procesu digitalizacije kulturnih i obrazovnih sadržaja

Dok su knjižnice, muzeji, arhivi i konzervatori već prije pandemije započeli s procesom digitalizacije svoje građe, likovni, scenski, glazbeni i ostali audiovizualni umjetnici rijetko su svoje sadržaje plasirali putem interneta, upravo zbog činjenice da takve izvedbe publika može u punini doživjeti samo odlaskom na događaje na određenoj lokaciji. Ipak, vrijeme potpuna i djelomična zatvaranja potaknulo je mnoge pojedince, ali i ustanove da svoje sadržaje snime, odnosno multimedijalno i interaktivno pripreme te ih takve postave na mrežu i ponude publici, bilo da se radi o besplatnome ili plaćenome obliku ponude. Tehnološkim napretkom, razvojem pametnih telefona i dostupnošću velikih brzina interneta, polako se brišu granice između tradicionalnih medija. Radio, televizija i novine bile su različite, međusobno nekompatibilne platforme, a njihov sadržaj ostajao je rezerviran samo za platformu kojoj je namijenjen. Sve to utjecalo je i na pojedince i na skupine koji se ne bave medijskim izdavaštvom. Naime, njima je razvoj ove tehnologije stvorio mogućnost samostalna kreiranja i objavljivanja multimedijalna sadržaja.

Razvojem zajedničkog digitalnog standarda, digitalizacija nije samo olakšala snimanje, pohranu i prijenos podataka, već je po prvi puta omogućila razdvajanje tehnologija i njihovih medijskih usluga: digitalni formati medija – bili oni glas, zvuk, tekst ili film – više nisu bili ograničeni samo na jedan uređaj, a istodobno su gotovo svi medijski uređaji mogli pokretati mnoštvo različitih medijskih formata i usluga.⁴

S obzirom na to razumljivo je da su se sadržaji s različitih platformi počeli spajati i ujedinjavati u jedinstven, multimedijalan sadržaj, pa se na taj način odvija konvergencija medija. „Pojam konvergencija označava kretanje usmjereno ka istoj točki ili njezinu završetku, spajanje stvari koje su prethodno bile odvojene.“⁵ Korisnici danas medijski sadržaj mogu primati na pametne telefone, dakle

⁴ Sergio Sparviero, Corinna Peil, *Media Convergence and Deconvergence*, University of Padova, 2017., str. 4

⁵ *Isto*, str. 3.

putem interneta, preko kojega do korisnika dolaze tekst, slika i zvuk, odnosno multimedija. Upravo su multimedijalni sadržaji jedan od ključnih proizvoda konvergencije medija. Pametni telefoni integriraju telekomunikacijski sadržaj i informacijsku tehnologiju u jednome uređaju koji je postao sredstvo pomoću kojega korisnici konzumiraju medijski sadržaj.

Ipak, ova transformacija uređaja u višenamjenske uređaje daleko je od zamjene brojnih tehnologija i kutija dostupnih u kući i nuđenja jedinstvenog rješenja za sve posredovane aktivnosti korisnika. Zapravo je gotovo svaki uređaj zadržao svoje jedinstveno mjesto u medijskom sastavu. Budući da su uređaji ne samo proširili svoj opseg, već su se i specijalizirali u pogledu veličine, izgleda i performansi, kućanstva se sada uključuju s više uređaja nego ikad prije.⁶

Sve to srušilo je brojne granice i prepreke u komunikaciji, a posebno one prepreke koje se odnose na udaljenost primatelja i pošiljatelja poruka. Tako neka poruka poslana s jednoga kraja svijeta gotovo u istome trenutku može biti primljena na drugome kraju svijeta, a veličine uređaja za primanje i slanje poruka, kao i njihova mobilnost i učinkovitost, stvorile su pretpostavke za primanje i slanje poruka u pokretu.

Upravo je konvergencija medija, s obzirom na proces koji je doveo i do spajanja više različitih uređaja u jedan, manji, dovela do toga da se snimke kulturnih sadržaja, posebno onih koji se ne mogu digitalizirati bez audiovizualnih tehnologija, osim pukoga arhiviranja snimanjem određenih događaja, poput predstava ili koncerata, mogu iskoristiti i za prenošenje istih i do publike. Sve to otvara i prostor za višesmjernu komunikaciju, a publika, odnosno korisnici takvih sadržaja, ne moraju se nužno zaustaviti na jednome koncertu ili predstavi. „Audiovizualno nije jedinstven pojam; definicija i koncept ovog pojma ne potječu iz jednog izvora; nego dolazi od mnogih mislilaca i uglavnom onih koji rade na kinematografskom polju. Na primjer, Sergej Eisenstein, ruski redatelj, vidio je audiovizualne slike kao krajnju granicu samoizražavanja, osim tema i pojmova koji pronalaze kreativna djela.“⁷

Lakoća stvaranja zapisa i njihove distribucije bila je odličan temelj za stvaranje mlađe publike ili onih koji su tek trebali postati publika. Upravo je razvoj tehnologije doveo do toga da je danas razlika između nečega što se smatra „pro-

⁶ Isto, str. 9.

⁷ Shadia Imanuella Pradsmadji, „Media Convergence in the Platform of Video on Demand: Opportunities, Challenges, and Audience Behaviour“, *Jurnal ASPIKOM*, 5(1), 2020., str. 116.

fesionalnim“ i „amaterskim“ uređajem vrlo malena ili je uopće nema, a često „amateri“ imaju i bolju tehničku opremu od „profesionalaca“. Nekad je bilo nezamislivo da bi pojedinac, kojemu to nije profesija, u „kućnoj radinosti“ mogao proizvesti bilo kakav medijski sadržaj, bilo da je riječ o tiskovini ili audio-sadržaju i videosadržaju. Danas je situacija potpuno drugačija. Cijeli prijelom novina može se vrlo jednostavno napraviti na računalu prosječne konfiguracije i mogućnosti.⁸

Internet, a posebno njegove digitalne platforme povezuju slične sadržaje, pa algoritmi korisnicima nude i mogućnost prelaska na drugi, sličan sadržaj jer se radi o nelinearnim uslugama. „Audiovizualna medijska usluga na zahtjev (tj. nelinearna audiovizualna medijska usluga): audiovizualna medijska usluga koju osigurava pružatelj medijskih usluga za gledanje programa u trenutku koji odabere korisnik na svoj individualni zahtjev na osnovi kataloga programa koji odabire pružatelj medijskih usluga.“⁹

Kako bi se kulturni sadržaji, koji zahtijevaju audiovizualnu pripremu i prezentaciju, plasirali do publike, važna je svijest menadžmenta ustanova u kulturi o tome da se kultura i u pandemijskim uvjetima mora održavati, ali u prilagođenu obliku i putem drugačijih kanala u odnosu na one tradicionalne.

Svaki aspekt upravljanja umjetnošću važan je za kvalitetnu izvedbu i angažman publike. Međutim, čini se da se upravljanje umjetnošću usredotočuje na samo pomaganje umjetničkim organizacijama da ostanu financijski na površini. Najvažniji ciljevi upravljanja umjetnošću trebali bi biti razvoj i provođenje učinkovitih strategija za poboljšanje kvalitete umjetničkoga izvođenja s raspoloživim resursima.¹⁰

3. Višesmjerna komunikacija u kulturi i obrazovanju

Proces konvergencije medija podrazumijeva višesmjernu komunikaciju putem interneta, što je, posebice u kontekstu pandemije koronavirusa, izuzetno

⁸ Marina Mučalo i Silvio Šop, „Nova publika novih medija“, *Informatologia*, 41 (1), 2008., str. 54.)

⁹ „Zakon o elektroničkim medijima“, *Narodne novine*, 17. prosinca 2009., https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_12_153_3740.html (3. III. 2021.)

¹⁰ Seongbae Lim, Hong-Hee Lee i Kyoung Claudio Jung, „Convergence strategy and innovation capability of the classic art industry“, *International Journal of Quality Innovation*, 6(1), 2020., str. 2

važno. Naime, u trenutku kada su se smanjili socijalni kontakti, a broj je osoba koje se mogu nalaziti na jednome mjestu drastično reducirano, višesmjerna komunikacija putem interneta i novih medija osigurala je da se određeni kulturni, društveni i obrazovni sadržaji, koji su iznimno važni za društvo, ipak održe.

Komuniciranje u virtualnom svijetu je posve novo i drukčije od klasičnog. Novi mediji koji su omogućili višesmjerno komuniciranje bez odmak vremena se ne razlikuju od klasičnih samo u tehnološkim mogućnostima, nego u svojoj srži predstavljaju revolucionarnu promjenu u tisućljećima ustaljeni način komuniciranja u kojemu je poznavanje identiteta sugovornika ključno za shvaćanje i procjenjivanje njihovih međusobnih odnosa.¹¹

Audiovizualni sadržaji komuniciraju se s publikom odnosno korisnicima putem mrežnih stranica ili multimedijalnih platformi, koje omogućavaju interaktivni sadržaj. Dapače, ta interaktivnost ne jamči samo puku korespondenciju i odgovore na pitanja ili davanje određenih recenzija. Ona svakomu korisniku interneta omogućava kreiranje sadržaja, bilo da se radi o obrazovnim ili kulturnim pitanjima.

Do tog je trenda došlo prije svega zbog lakoće objavljivanja na internetu, gdje gotovo svatko može biti izdavač, ali i zbog sveprisutne digitalizacije, koja je omogućila da gotovo svaki mobilni uređaj postane oprema za snimanje videa, za fotografiranje i pisanje. Osim toga, iz niza istraživanja vidljivo je kako se korisnici koji kreiraju sadržaj ili na neki drugi način ostvaruju interakciju s medijem više koriste medijima od onih koji to inače ne rade.¹²

Interakcija je na ovim platformama uvjet i za sudjelovanje u nastavi u bilo kojem dijelu svijeta, kreiranje sadržaja vezanih za nastavu, ali i plasiranje vlastitih umjetničkih izvedbi na mrežu. Ona je još više otvorila prostor pluralizmu, kako u medijskome tako i u kulturno-obrazovnome području. Mnogi su umjetnici koji nisu imali priliku nastupati u velikim kazališnim ili koncertnim kućama, upravo koristeći ovu pogodnost koju pruža internet, svoje izvedbe snimili, postavili na platforme poput *YouTubea* te zainteresirali publiku diljem svijeta. Dapače, tradicionalni mediji poput televizije takav su sadržaj emitirali u svojim emisijama. Jedan je od primjera i emisija *Dobro jutro, Hrvatska*, koja se emitira na Hrvatskoj radioteleviziji. Tijekom *lockdowna*, od ožujka do svibnja 2020. godine, u ovoj su se emisiji emitirale snimke brojnih umjetnika, profesionalaca

¹¹ Đorđe Obradović, „Prodor govora mržnje na mala vrata u velike medije“, *Medijska kultura*, NVO Civilni forum Nikšić, 01, 2010., str. 27.

¹² Mato Brautović, *Online novinarstvo*, Školska knjiga, 2011., str. 117.

i amatera, koji su svoje sadržaje snimali kod kuće mobitelom ili fotoaparatom te ih postavljali na društvene mreže. Iako se takva mogućnost nudila i puno prije pojave pandemije koronavirusa, ovaj svjetski događaj ključan je u povećanju svijesti javnosti o mogućnostima interaktivnosti, kreiranju vlastitoga digitalnog sadržaja i komunikacije uživo putem interneta.

Konvergencija je i korporativni proces odozgo prema dolje i potrošački odozdo prema gore. Medijske tvrtke uče kako ubrzati protok medijskoga sadržaja kroz kanale isporuke kako bi proširili mogućnosti prihoda, proširili tržišta i ojačali obveze gledatelja. Potrošači uče kako koristiti ove različite medijske tehnologije kako bi protok medija potpunije stavili pod svoju kontrolu i kako bi komunicirali s drugim korisnicima. Oni se bore za pravo na potpunije sudjelovanje u svojoj kulturi, kontrolu protoka medija u svome životu i povratak na sadržaj masovnoga tržišta.¹³

4. Nastava na daljinu – između mrežnih platformi i HRT-a

Program učenja na daljinu koji sadrži samo znanstvene činjenice i koji od studenata zahtijeva da ih nauči kako bi sakupio dovoljan broj bodova ne ispunjava obrazovne funkcije. Svaki obrazovni program treba sadržavati i odgojnu komponentu, mogućnost izražavanja i suprotstavljanja postavljenu mišljenju, što zahtijeva komunikaciju uživo. Komunikacija unutar virtualne učionice odvija se preko servisa koji posjeduje: e-adrese, interneta, telefona, videokonferencijskoga sustava, *chata*, tematskih grupa i slično.¹⁴

Nastava na daljinu u Republici Hrvatskoj neprestano se, uz određene prekide i prilagodbe, ovisno o lokalnim epidemiološkim mjerama, odvija od 16. ožujka 2020. godine. Od tada su škole putem raznih sustava organizirale komunikaciju s učenicima, ali i njihovim roditeljima. Osim samih škola i nadležnih institucija i ustanova, u cjelokupan se proces uključila i Hrvatska radiotelevizija koja djeluje u okviru modela koji je poznat kao model javne televizije (MJT).

¹³ Henry Jenkins, „The Cultural Logic of Media Convergence“, *International Journal of Cultural Studies*, 7(1), 2004., str. 37

¹⁴ Usp. Marija Putica, *E-learning*, Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, 2008., str. 70.

Zamišljen je kao kolektor različitih gledišta i interesa koji egzistiraju unutar zajednice, kao osjetljivi senzor koji će znati prepoznati različitost aspiracija publike, te koji će znati kvalitetno odgovoriti na različitost spektra interesa. U svojem stremljenju prema zadovoljenju javnih interesa, MJT bi se trebao povoditi idejom objektivnosti, nepristranosti i pravičnosti. On mora zadovoljavati interese manjine u jednakoj mjeri kao i interese većine.¹⁵

Kao javni radiotelevizijski sustav Hrvatska radiotelevizija počela je emitirati i emisiju *Škola na trećem*, u kojoj učitelji i nastavnici učenicima predstavljaju nastavni program za određeni razred.

Svakog dana se, za svaki pojedini razred, emitiraju kolažni nastavni sadržaji u trajanju od 60 minuta, kako bi učenici tijekom nastavne godine mogli usvojiti sve odgojno-obrazovne ishode ili obrazovna postignuća predviđena u pojedinome razredu, bez obzira na način na koji je nastava organizirana. Scenarije za snimanje nastavnih jedinica pripremaju učitelji koji se trude da na što jasniji, zanimljiviji i metodički primjeren način oblikuju nastavne sadržaje u mediju koji im je nov i izazovan. Ponekad se sadržaj, koji bi se s lakoćom odradio u učionici, ne može na tako jednostavan način prikazati u TV - studiju. Nastavu Škole na Trećem izvode TV - učitelji koji poučavaju gledajući u kameru bez interakcije s učenicima. To je zahtjevan i izazovan posao koji ne može u potpunosti zamijeniti rad u učionici.¹⁶

5. Digitalno pripovijedanje

Digitalno pripovijedanje priča tehnološka je aplikacija koja je dobro pozicionirana kako bi iskoristila sadržaj koji su stvorili korisnici i pomogla nastavnicima kako bi prevladali neke prepreke za produktivnu uporabu tehnologije u svojim učionicama. U svojoj osnovi digitalno pripovijedanje omogućuje korisnicima računala da postanu kreativni pripovjedači kroz tradicionalne procese odabira teme, provođenja nekih istraživanja, pisanja scenarija i razvijanja zanimljive priče.¹⁷ Više od pukoga predstavljanja fotografija uglazbljenih u digitalne priče isprepliću se različiti mediji kako bi podržali umijeće pričanja priče.¹⁸ U

¹⁵ Hrvoje Šalković, „Hrvatska televizija u transformaciji prema modelu javne televizije – iluzija ili realnost?“, *Medijska istraživanja : znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, Naklada medijska istraživanja, 6(1), 2000., str. 20.

¹⁶ „Škola na Trećem“, I-nastava, *Ministarstvo znanosti i obrazovanja*, 28. rujna 2020., <https://i-nastava.gov.hr/vijesti/skola-na-trecem/67>, (1. III. 2021.)

¹⁷ Bernard R. Robin, „Digital Storytelling: A Powerful Technology Tool for the 21st Century Classroom“, *Theory Into Practice*, Ohio State University, 47(3) 2008, str. 222.

¹⁸ Oliver Dreon, Richard M. Kerper i Jon Landis, „Digital Storytelling: A Tool for Teaching and Learning in the YouTube Generation“, *Middle School Journal*, Taylor and Francis, 42(5), 2011., str. 5.

proces digitalnoga pripovijedanja uključeni su stručnjaci iz različitih područja, a samo digitalno pripovijedanje također ima i svoja pravila.

Prema načelima učenja izvedenim iz teorije kognitivnoga opterećenja, digitalna priča bit će obrazovno učinkovitija ako:

- koriste se i tekst i slike, umjesto teksta (tekst multimedije)
- tekst i slike privremeno su integrirani (princip podijeljene pažnje)
- grafički sadržaj koristi se uz pripovijedanje umjesto pisana teksta (načelo modaliteta)
- jedna informacija nije predstavljena u dva ili više oblika (načelo viška)
- ključne su informacije istaknute u strukturi informacijske organizacije (princip signalizacije)
- nepotreban materijal isključen je (načelo koherentnosti)
- materijal je predstavljen u segmentima i korisnik ima kontrolu nad njima, umjesto linearne strukture (princip segmentacije)
- za početnike su osigurane sve vrste organizatora
- aplikacija je jednostavna za uporabu.¹⁹

Pripovijedanje se mijenja kao kulturna praksa kako se mijenjaju potrebe naše kulture i društva. Godine 1995. Nicholas Negroponte rekao nam je da bismo, s obzirom na to da smo „digitalni“, mogli prihvatiti komunikaciju na daljinu i kroz vrijeme, kroz više kanala i s beskonačnom sposobnošću rekombinacije, remiksa i očuvanja izvornika. Nije bio potpuno u pravu – dolazi do degradacije čak i kada se duplicira digitalni izvornik – ali potencijal za uređivanje digitalnih podataka izrezanih na kockice doveo je do toga da je izdavačka funkcija nazvana „kustoskom“. Kako prelazimo u doba kada algoritmi AI preuzimaju funkcije odabira i kombiniranja, očuvanja i održavanja, otkrivamo da pisanje, uređivanje i objavljivanje čine mnogo više od toga.²⁰

¹⁹ Selma Rizvic, Dusanka Boskovic, Vensada Okanovic, Sanda Sljivo, Merima Zukic, „Interactive digital storytelling: bringing cultural heritage in a classroom“, *Journal of Computers in Education*, Springer Berlin, 6(2), 2019., str. 6.

²⁰ Alexis Weedon, „Story, Storyteller, and Storytelling“, *Logos*, Brill, 29 (2-3), 2018., str. 49.

6. Istraživanje digitalizacije u ustanovama u kulturi u Republici Hrvatskoj

Istraživanje je provedeno na deset mrežnih stranica deset ustanova u kulturi, kojima su osnivači pet najvećih gradova u Republici Hrvatskoj prema Državnome zavodu za statistiku. Kvaliteta sadržaja ocijenjena je prema članku Kay Singh *Web Design: 11 Characteristics of a User-Friendly Website*. Analizom sadržaja istražena je višesmjernost komunikacije te povezanost s društvenim mrežama. U svih pet najvećih gradova istraživane su stranice hrvatskih narodnih kazališta te po jedne ustanove u kulturi kojoj je osnivač taj grad, a koja, prema osnivačkomu aktu, ima djelatnost koja može rezultirati audiovizualnim sadržajem na internetu. Osim mrežnih stranica, istraživani su i *You Tube* kanali spomenutih ustanova u kulturi; analizom sadržaja utvrđeno je jesu li objavljeni sadržaji koji su proizvedeni radi pružanja kulturnih sadržaja publici putem interneta (snimljene predstave, izvedbe, koncerti, dijelovi predstava) te jesu li takvi sadržaji postavljani na ovu platformu i prije pandemije ili su postavljane samo najave događaja i snimke s događaja odigranih uživo.

Na inicijativu Ministarstva kulture Hrvatska radiotelevizija, kao javni servis u skladu sa svojom javnom zadaćom i ulogom, a u suradnji sa sudionicima kulturne scene u Hrvatskoj, tijekom situacije s koronavirusom kreirala je dodatni kulturni program na svome *Trećem programu* (HRT-HTV3). Ovaj sadržaj dostupan je i na njihovoj platformi *HRTi*.

Vlada Republike Hrvatske na službenoj stranici www.koronavirus.hr objavila je popis koji se sastoji od 593 kulturna sadržaja, koja su se tijekom pandemije odvila putem interneta. Ovogodišnja *Noć muzeja* održana je, također, u virtualnome okruženju, a Hrvatska radiotelevizija na svome trećem televizijskom programu emitirala je posebnu emisiju s javljanjima uživo iz muzeja diljem Hrvatske.

Za mrežne stranice dodjeljivani su bodovi po sljedećim kriterijima: kvaliteta sadržaja, višesmjernost te povezanost s društvenim mrežama. Za zadovoljavanje jednoga od kriterija dodjeljivan je po jedan bod, tako da je svaka mrežna stranica mogla dobiti maksimalno tri boda.

You Tube kanali analizirani su po istome principu te su, također, dodjeljivani bodovi po sljedećim kriterijima: objavljivanje sadržaja produciranih za gleda-

nje preko interneta tijekom pandemije, objavljivanje sadržaja produciranih za gledanje preko interneta prije pandemije, dopuštena višesmjerna komunikacija kroz korisničke objave.

7. Rezultati istraživanja

7.1. Hrvatsko narodno kazalište Zagreb

Mrežna stranica Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu u ovome istraživanju imala je dva boda. Kvaliteta sadržaja udovoljila je kriterijima, sadržaj se objavljuje redovno, ali nije vidljiva višesmjernost komunikacije. Također, na stranici su objavljene poveznice na društvene mreže na kojima je kazalište prisutno. Kada je riječ o *You Tube* kanalu, broj je bodova jedan. Naime, od tri kriterija kanal HNK Zagreb udovoljava samo jednomu – objavljuje cjelovit digitalni sadržaj namijenjen publici tijekom pandemije koronavirusa. Ipak, prije pandemije na *You Tube* kanalu nisu se objavljivali takvi sadržaji, nego samo najave događaja ili snimke s nekih događaja. Također, na ovome kanalu nije dopuštena višesmjerna komunikacija.

7.2. Koncertna dvorana „Vatroslav Lisinski“

Mrežna stranica: dva boda. Stranica ima moderan i primjeren dizajn te je sadržaj pregledan, a ažurira se redovito. Nije omogućena višesmjerna komunikacija, a na stranici postoje poveznice na društvene mreže na kojima je ova ustanova nazočna.

You Tube kanal: jedan bod. Na *You Tube* kanalu ove ustanove nisu objavljivane cjelovite snimke, nego samo sadržaji koji najavljuju određene događaje u ovoj dvorani i to u razdoblju prije i tijekom pandemije. S obzirom na to da je ostavljena mogućnost korisničkih objava, odnosno višesmjerne komunikacije, za ovaj kanal bilježi se jedan bod.

7.3. Hrvatsko narodno kazalište Split

Mrežna stranica: dva boda. Vidljiv je suvremen izgled stranice uz najnovije vijesti te informacije o događajima u kazalištu uz nazočnost poveznica na društvene mreže na kojima je kazalište. Nije omogućena višesmjerna komunikacija.

You Tube kanal: dva boda. Kazalište je tijekom pandemije na *You Tube* kanal postavljalo nov, cjelovit sadržaj, što nije činilo prije pandemije. Također, omogućena je višesmjerna komunikacija.

7.4. Multimedijalni kulturni centar Split

Mrežna stranica: 0 bodova. Ova stranica ne udovoljava nijednomu kriteriju. Na naslovnoj stranici nudi samo izbornik, nema nikakve mogućnosti višesmerne komunikacije niti je povezana s društvenim mrežama.

You Tube kanal: ne postoji.

7.5. HNK Ivan pl. Zajc Rijeka

Mrežna stranica: dva boda. Sadržaj odgovara kriterijima kvalitete – nude se najnovije vijesti, kalendar događaja te bitne informacije o kazalištu. Ni ova stranica ne nudi mogućnost višesmerne komunikacije, ali je povezana s društvenim mrežama na kojima je kazalište prisutno.

You Tube kanal: dva boda. Na kanalu se nude novi sadržaji iz različitih sfera umjetnosti, ali i snimke događaja, poput komemoracije Miri Furlan. Ni ova ustanova prije pandemije nije takve sadržaje postavljala na *You Tube*, ali je zabilježena mogućnost višesmerne komunikacije.

7.6. Gradsko kazalište lutaka Rijeka

Mrežna stranica: dva boda. Stranica je dizajnom, bojama i sadržajem prilagođena publici kojoj se obraća te je dobro povezana s društvenim mrežama. Ni ova stranica ne nudi mogućnost višesmerne komunikacije.

You Tube kanal: jedan bod. Na *You Tube* kanalu bilježe se nove cjelovite objave tijekom pandemije, ali se takvi sadržaji ne bilježe u prethodnome razdoblju. Nije dopuštena višesmjerna komunikacija.

7.7. Hrvatsko narodno kazalište Osijek

Mrežna stranica: dva boda. Stranica ispunjava kriterije kvalitete sadržaja i povezanosti s društvenim mrežama. Redovito je ažurirana i nudi sve informacije potrebne publici i široj javnosti, ali ne nudi mogućnost višesmjerne komunikacije.

You Tube kanal: jedan bod. I na ovome *You Tube* kanalu bilježe se nove objave tijekom pandemije koje se odnose na digitalizirani sadržaj, ali se takve objave nisu objavljivale prije pandemije te nije dopuštena mogućnost višesmjerne komunikacije.

7.8. Dječje kazalište Osijek

Mrežna stranica: dva boda. Ova stranica udovoljava kriterijima kvalitete sadržaja te je povezana s društvenim mrežama, ali ni ona ne nudi mogućnost korisničkih objava.

You Tube kanal: ne postoji.

7.9. Hrvatsko narodno kazalište Zadar

Mrežna stranica: dva boda. Stranica nudi kvalitetno raspoređen sadržaj, virtualnu šetnju i brojne druge korisne informacije, ali također ne ostavlja mogućnost korisničkih objava.

You Tube kanal: 0 bodova. Na ovome kanalu postoje samo tri objave koje su postavljene prije 3, 4 i 5 godina. Na *Facebooku* objavljen je podatak da su se određene predstave emitirale uživo putem ovoga *You Tube* kanala, ali one nisu ostale javno dostupne. Ni ovdje nije dopuštena višesmjerna komunikacija.

7.10. Koncertni ured Zadar

Mrežna stranica: dva boda. Stranica je pregledna, čista i svježa dizajna uz objavljivanje najnovijih vijest, informacija i najava događaja, ali ne nudi višesmjernu komunikaciju. Povezana je s društvenim mrežama.

You Tube kanal: tri boda. Ovo je jedini *You Tube* kanal koji je i prije i tijekom pandemije objavljivao cjelovit sadržaj namijenjen digitalnoj konzumaciji te koji, uz udovoljavanje ovih dvaju kriterija, dopušta i višesmjernu komunikaciju.

8. Rasprava

Većina ustanova koje su istraživane prilagodile su se takozvanom novom normalnom i iskoristile su mogućnosti novih tehnologija i konvergencije medija, pa su svoje sadržaje publici ponudile besplatno, putem najveće svjetske platforme za objavljivanje videozapisa, *You Tube*. Ipak, uvidom u stanje bodova, prikazano u tablici, evidentno je kako nijedna mrežna stranica nije omogućila korisničke objave, pa se ne može govoriti o potpunoj iskorištenosti svih mogućnosti koje pružaju novi mediji i konvergencija općenito. U kontekstu pandemije koronavirusa izuzetno je važno da je većina ustanova ipak prepoznala mogućnosti koje postoje, ali i potrebu za distribucijom kulturna sadržaja putem interneta, odnosno njegove digitalizacije. Nažalost, samo jedna istraživana ustanova takav je sadržaj na svome *You Tube* kanalu komunicirala i prije pandemije koronavirusa i zaključavanja.

Tablica 1.: Stanje mrežnih stranica institucija

Ustanova	Kvaliteta sadržaja mrežne stranice	Višesmjerna komunikacija na mrežnoj stranici	Povezanost s društvenim mrežama na mrežnoj stranici	Sadržaji tijekom pandemije	Sadržaji prije pandemije	Višesmjerna komunikacija	Ukupno
HNK Zagreb	1	0	1	1	0	0	3
K. D. V. Lisinski	1	0	1	1	0	1	4
HNK Split	1	0	1	1	0	1	4
MKC Split	0	0	0	0	0	0	0
HNK I. pl. Zajc Rijeka	1	0	1	1	0	1	4
GKL Rijeka	1	0	1	1	0	0	3

HNK Osijek	1	0	1	1	0	0	3
Dj. Kazalište Osijek	1	0	1	0	0	0	2
HNK Zadar	1	0	1	0	0	0	2
Koncertni ured Zadar	1	0	1	1	1	1	5

Zaključak

Mnoge su ustanove u kulturi te obrazovne ustanove u Republici Hrvatskoj u nadilaženju problema nastalih zbog protuepidemijskih mjera u pandemiji koronavirusa iskoristile velike mogućnosti koje im pruža internet. Hrvatska radiotelevizija, kao javni radiotelevizijski sustav u Republici Hrvatskoj, ispunjava svoju ulogu javnoga servisa te otvaranjem prostora obrazovnim i kulturnim programima stvara okruženje za sve one koji se bave kulturom, umjetnošću i obrazovanjem u kojemu se pokazuje kako je program ovoga medijskog servisa primjeren i skupini građana kojoj je bitno obrazovanje, ali i kulturni sadržaj.

Mogućnosti interneta gotovo su neograničene, a njegova dostupnost u svakome dijelu svijeta jamči prostor za slobodu i pluralizam. Tako se kulturni sadržaji, koji svjedoče o bogatstvu i baštini jednoga naroda, mogu plasirati u čitav svijet, a umjetnici se zbog višesmjernosti komunikacije mogu povezati sa svojom publikom, ali i ostalim umjetnicima i izvođačima iz cijeloga svijeta.

Potvrđena je hipoteza da su kulturne ustanove iskoristile mogućnost interneta za predstavljanje kulturna sadržaja. Hipoteza da su kulturne ustanove iskoristile mogućnost višesmjerne komunikacije s korisnicima odnosno publikom nije potvrđena, s obzirom na to da je prema rezultatima istraživanja evidentno da nijedna ustanova na mrežnoj stranici nije omogućila višesmjernu komunikaciju. Hipoteza da su kulturne ustanove mogućnost interneta kao komunikacijskoga kanala za digitalni sadržaj iskoristile zbog nastanka *lockdowna* potvrđena je, s obzirom na to da je samo jedna od istraživanih ustanova komunicirala takav sadržaj i prije *lockdowna*.

Iako su mogućnosti interneta bile dostupne i prije pandemije koronavirusa, ovaj je događaj prisilno pokrenuo neke nove trendove u kulturi i obrazovanju

koji nisu bili prisutni u prethodnome razdoblju. Sve to otvara brojne prilike za napredak u ovim dvama važnim područjima.

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

maja.dzolan@ff.sum.ba

UDK: 821.111(73).09-2 Tennessee W.

Pregledni članak

STAKLENA MENAŽERIJA TENNESSEEJA WILLIAMSA – PRVA DRAMA SJEĆANJA

Sažetak

Staklena menažerija Tennesseeja Williamsa prva je *drama sjećanja*. Termin je uveo sam autor u *Režijskim opaskama*. Riječ je o drami koja raskida tradiciju realistične drame američkoga kazališta 20. stoljeća, uvodi ekspresionističke elemente, stvara novo *plastično kazalište* te radnju temelji na sjećanju glavnoga lika kroz koje se prikazuju i sjećanja drugih likova. Tom Wingfield ne samo da je glavni lik, protagonist drame, nego i pripovjedač čijim monologom drama počinje i završava. Ostali likovi, majka Amanda, sestra Laura te udvarač Jim O'Connor, svojim sjećanjima razvijaju dramsku radnju, opisuju psihologiju likova te dočaravaju mjesto i vrijeme radnje. Iako je moguće naći autobiografske elemente, *Staklena menažerija* nije zapis iz autorova života, nego sjećanje glavnoga lika. *Drama sjećanja* tako postaje inventivno otkriće koje slijede drugi autori i čini prekretnicu u razvoju američke, ali i svjetske kazališne scene.

Ključne riječi: *Staklena menažerija*; Tennessee Williams; drama sjećanja; sjećanja; plastično kazalište; ekspresionizam; realizam

THE GLASS MENAGERIE BY TENNESSEE WILLIAMS – THE FIRST MEMORY PLAY

Abstract

Tennessee Williams's *The Glass Menagerie* is the first memory play. The term was introduced in the Production notes by the author himself. The play breaks the 20th century American theatre realist drama tradition by introducing expressionistic elements and creating new plastic theater. The plot is based on a memory of the protagonist/narrator as well as other characters' memories. Tom Wingfield's monologue is the introduction as well as the closure of the play. Other characters' memories develop the plot as well. Moreover, the autobiographical elements should be mentioned but the play itself is

not an autobiographical sketch. The memory play is an inventive revelation that was and is followed by other authors and as such makes a turning point in development of American as well as the world's theater.

Keywords: *The Glass Menagerie*; Tennessee Williams; memory play; memories; plastic theater; expressionism; realism

Uvod

Tennessee Williams (1911. – 1983.) smatra se jednim od najvažnijih stvaraatelja američke dramske scene, ali i književnosti općenito. Rođen kao Thomas Lanier Williams u Columbusu, Mississippi, pohađao je više fakulteta, da bi na posljetku stekao zvanje prvostupnika engleskoga jezika na Universitetu Iowa te svoje obrazovanje nastavio u Dramskoj radionici Nove Škole u New Yorku. Plodonosan rad nagrađen je s dvije *Pulitzerove nagrade*, tri *New York Drama critics' Circle* nagrade, tri *Donaldsona* i jednom *Tony Awards*. Posthumno je postavljena zvijezda Tennesseea Williamsa u *Hodniku slavnih* u St. Louisu kao i u Clarksdaleu. Američka pošta tiskala je markice u njegovu čast, a od 1986. u New Orleansu u ožujku svake godine održava se *Tennessee Williams New Orleans Literary Festival*.¹

Jedno je od najpoznatijih djela ovoga autora *Staklena menažerija*. Izvođena na pozornicama diljem svijeta, smatra se klasikom američke moderne književnosti. Tennessee Williams počeo je pisati pripovijetku *Portret djevojke u staklu* 1930. godine, koja je prerasla u filmski scenarij *Udvarači*. Nakon što je poznati filmski studio *Metro Goldwin Mayer* odbio scenarij jer je sličio na *Prohujalo s Vihorom*, Tennessee Williams preoblikovao ga je u tragediju *Staklena menažerija*.² Tek 26. prosinca 1944. godine ova je drama premijerno izvedena u Chicagu, Illinois, ali zbog velike oluje i činjenice da je riječ o danima neposredno nakon Božića, predstava je doživjela potpuni neuspjeh. Godine 1945. ponovnim prikazivanjem na Broadwayu, upravo zahvaljujući kritičarki *Chicago Tribuna* Claudiji Cassidy, *Staklena menažerija* postaje planetarno poznata.³ Neki su od razloga popularnosti činjenica da T. Williams prekida ustaljenu dramu

¹ Usp. Greta Heintzelman- Alycia Smith Howard, *Critical Companion To Tennessee Williams*, Fact On File, New York, 2005., str 3-14. (Prevela autorica rada.)

² Usp. Harold Bloom, *Bloom's Guides: Tennessee Williams's The Glass Menagerie*, Infobase Publishing, N.Y, 2007.,str. 15. (Prevela autorica rada.)

³ Usp. isto.

svojevremenu realizmu i uvodi ekspresionizam te na njemu stvara, kako ga je sam nazvao, *plastični teatar / kazalište* i unutar njega posebnu vrstu drame: *dramu sjećanja*. Prva je takva drama upravo *Staklena menažerija*.

1. Razrada

U *Bloomovu vodiču Staklena menažerija* definirana je kao „plastično skulpturalna drama – nova forma koja koristi ekspresionizam ne da izbjegne stvarnost već da dublje pristupi iskustvu“⁴. Sam Tennessee Williams u *Režijskim opaskama* ove obiteljske drame na 10. stranici navodi:

S obzirom na poprilično osjetljivu i prozračnu materiju, stvaranju atmosfere i suptilnost režije igraju osobito značajnu ulogu. Ekspresionizam i sve druge nekonvencionalne dramske tehnike imaju samo jednu opravdanu svrhu, a to je bliži pristup istini... Ove primjedbe nisu namijenjene kao predgovor samo ovom određenom djelu. One su povezane s koncepcijom novog plastičnog kazališta što mora preuzeti mjesto iscrpljenog kazališta realističkih konvencija, ukoliko će kazalište ponovo zadobiti životnu snagu kao dio naše kulture.⁵

Staklena menažerija ima tri ekspresionistička elementa: uvođenje prikaza slika projektorom na zidu na samoj pozornici, korištenje glazbe radi pobližega objašnjavanja misli i osjećanja likova te pozornom uporabom svjetla na pozornici. Projekcije su bile nešto novo u svijetu kazališta toga vremena. Postavljene na pregradnome zidu dviju soba maloga stana obitelji Wingfield služe kako bi pobliže pokazale, prikazale i objasnile osjećanja i misli likova drame, pa čak i njihova sjećanja. Sam autor pojašnjava:

Svrha ove zamisli je vjerojatno jasna. Time se trebalo podcrtati neke bitne momente u pojedinim prizorima. Svaki prizor sadrži jednu određenu poantu (ili nekoliko njih) koja je strukturalno najvažnija... Natpis ili slika na ekranu pojačat će djelovanje onoga što je u tekstu tek privid i omogućiti da osnovna poanta jednostavnije i lakše dođe do izražaja, nego kad bi cijela odgovornost ležala na izgovorenoj riječi. Uz ovo strukturalno značenje, mislim da će ekran imati i određenu emocionalnu draž koju je teže odrediti, ali koja je jednako važna. Maštovit redatelj može ovu zamisao upotrijebiti na mnogo više načina nego što je označeno u ovoj knjizi. Meni se zapravo čini da su mogućnosti ove zamisli mnogo veće nego što ih djelo uopće može koristiti.⁶

⁴ H. Bloom, *n. dj.*, str. 24.

⁵ Tennessee Williams, *Drame*, Alfa, Zagreb, 2003., str. 10.

⁶ *Isto*, str. 11.

Jedna je od najvažnijih, ako ne i najvažnija, projekcija slike plave ruže u trenutku kada se govori o nadimku koji je Laura, jedan od glavnih likova u drami, dobila u mladosti od dječaka u školi. Istovremeno, nakon što se Laura razočara u Jima O'Connora, plava ruža postaje sjećanje na propali dolazak potencijalnoga udvarača.

S obzirom na to da je cijela drama sjećanje pripovjedača Toma, onda plava ruža predstavlja i njegovo sjećanje na sestru, njezinu krhkost kao i posebnost njezine stidljive osobnosti. Time je projekcija slike plave ruže na zidu pozornice tijekom drame postigla potpunu namjenu, a Tennessee Williams jednom je slikom dao bolji uvid u radnju same *Staklene menažerije* i sjećanja likova.

Mnogo je slika na ekranu tijekom drame i svaka nosi jasnu poruku gledatelju. Tako autor koristi projekcije slika pisaćih strojeva kada Amanda saznaje da je Laura, bez njezina znanja, napustila školu stenografije. Želeći prikazati da je Laura umjesto odlaska na nastavu danima šetala unatoč hladnoći, na ekranu se pojavljuje slika snježne idile. Nadalje, slika na ekranu na kojoj piše: *Ou sont Les Neiges! (Gdje su prošla vremena!)*⁷ najbolje predstavlja Amandina sjećanja na prošle dane i nostalgiju koja je muči. Slično, slika Amande kao djevojke na trijemu kako pozdravlja posjetitelje dio je njezinih sjećanja koja gledatelju daju sliku njezine mladosti i načina života. Natpis na ekranu na kojemu piše *Uspomena*⁸ najbolje govori u prilog tezi da je ekranu cilj upotpuniti radnju i dodatno objasniti likove i teme iste. Slika jedrenjaka predstavlja Tomovu želju za bijegom, kupovinu jednosmjerne karte i odlazak, a posljednja slika na kojoj piše samo *Zbogom*⁹ najavljuje skori završetak Tomova pripovijedanja.

Nadalje, Tennessee Williams koristi glazbu s istim ciljem kao i ekran na pozornici. Za taj medij on ističe:

Ona (glazba) izražava izvanjsku živahnost života i sakriveni pritisak nepromjenljive i neizrecive tuge. Kad čovjek pogleda finu staklenu nit, pomisli će dvoje: kako je lijepa i kako se lako može razbiti. Obje ove pomisli treba ispreplesti u tom provodnom motivu koji se u djelu pojavljuje i nestaje iz njega kao da ga nosi vjetar što se mijenja. Taj motiv služi kao nit koja povezuje pripovjedača i njegov zaseban položaj u vremenu i prostoru sa sadržajem njegove priče. Između pojedinih epizoda taj se motiv vraća kao aluzija na osjećaj nostalgije što je osnovna karakteristika ovog djela. Ta je glazba u prvom redu Laurin

⁷ T. Williams, *n. dj.*, str. 18.

⁸ *Isto*, str. 81.

⁹ *Isto*, str. 87.

motiv i zato se jasnije probija kad se radnja usredotočuje na Lauru i na ljupku krhkost stakla koju ona utjelovljuje.¹⁰

Tako se na početku drame kratko mogu čuti cirkuski zvuci radi naglašavanja kaotičnosti trenutačnoga stanja obitelji Wingfield, posebice Toma. On se osjeća zatočeno, primoran je raditi ono što ne voli, baš poput cirkuskih životinja. Tom u djelu priča Lauri o predstavi koju je gledao: „Ali najčudesniji trik bio je onaj s mrtvačkim sandukom. Zakucali smo ga u sanduk (mađioničara), a on je izišao iz njega ne izvadivši ni jedan jedini čavao. Taj bi trik meni dobro odgovarao – izvukao bi me iz ove gužve!“¹¹

Kada Tom razgovara s majkom o Lauri, pokušavajući joj objasniti kako je Laura posebna, javlja se „plesna glazba iz dvorane koja prelazi u tango koji u sebi ima nešto bolno i zlosutno“¹² nagovještavajući događaje koji slijede. Uz zvuke violine Amanda najavljuje „veliki nastup“¹³ prije dolaska potencijalnoga udvarača Jima O’Connora, a valcer *La Golondrina* trenutak kada Jim i Laura, unatoč njezinu hendikepu, odluče zaplesati. Upravo birana glazbena djela i instrumenti pomažu autoru istaknuti dijelove drame i nagovijestiti ono što slijedi. Tako gledatelja drži u stanju iščekivanja djelujući na osjetilo vida i sluha uz praćenje razvoja radnje i likova na pozornici. Drama postaje „višeslojna“ dajući publici informacije na više razina svijesti i razumijevanja.

Pored glazbe i ekrana svjetla imaju sličnu ulogu. Tennessee Williams opisuje pozornicu na sljedeći način:

U skladu s atmosferom sjećanja, pozornica je blijedo osvijetljena. Snopovi svjetla padaju na pojedine dijelove pozornice ili na pojedine glumce, često puta u suprotnosti s onim što je na izgled u središtu radnje... Svjetlo koje osvjetljava Lauru treba se razlikovati od ostalih, ono ima nepomućenu čistoću kao što ima osvjetljenje na ranim crkvenim portretima svetica i bogorodica. U toku cijelog komada korisna će biti izvjesna podudarnost s osvjetljenjem na crkvenim slikama, kao na primjer onim na slikama El Greca na kojima se u razmjerno mračnoj atmosferi nalaze jarko osvijetljeni likovi. Slobodna, maštovita uporaba svjetla može biti od goleme koristi u stvaranju pokretnosti i plastičnosti onih djela koja su manje-više statičnog karaktera.¹⁴

¹⁰ Isto, str. 12.

¹¹ Isto, str. 35.

¹² Isto, str. 51.

¹³ Isto, str. 55.

¹⁴ Isto, str. 12.-13.

Laura je, primjerice, često osvijetljena poput svetice u mraku radi naglašavanja njezine nevinosti i nepripadanja svijetu u kojemu se u drami nalazi. Upravo igra svjetla i tame uvodi publiku u svijet sjećanja i ukazuje na što treba obratiti pozornost. Govoreći da želi otići, Tom se pita je li moguće otići, a da ne nanese štetu majci i sestri. Na to pitanje svjetla se polako gase i osvijetljava se fotografija njegova nasmiješenog oca koji ih je napustio bez riječi¹⁵, što sugerira pozitivan odgovor.

Sva tri elementa, ekran, glazba i svjetla, odlike su *plastičnoga kazališta* Tennessee Williamsa unutar kojega je stvorena i *drama sjećanja* kao posebnost u kazališnome svijetu. Upravo ovi ekspresionistički noviteti pomažu razvoju oskudne radnje drame, približavaju gledatelja likovima i njihovim stremljenjima. Pomažu mu bolje razumjeti fluidnost vremena: od sjećanja likova do trenutka relativne stvarnosti. Tennessee Williams rezultat miješanja kazališnih stilova, kao što su ekspresionizam i realizam, korištenje različitih medija i poezije da bi se postigao umjetnički izričaj na sceni, naziva „plastičnim i bližim istini“¹⁶.

Sjećanja likova okosnica su radnje drame. Sadašnjost je u drami sporedna, samo trenutak iz kojega publiku pripovjedač odvodi u svoju prošlost i iz koje je vraća na kraju drame. S obzirom na to da je riječ o liku, a ne o samome autoru, onda njegova sjećanja postaju fiktivna i utemeljena na autorovu iskustvu, ali umjetnički dočarana i oblikovana na sasvim poseban način.

Termin *drama sjećanja* korišten je prvi put u *Režijskim opaskama Staklene Menažerije* na stranici 10. Tennessee Williams počinje *Opaske* riječima: „Budući da se radi o ‘drami sjećanja’, *Staklena menažerija* se može prikazati...”¹⁷ Dalje, Alen Biskupović, govoreći o *Staklenoj menažeriji*, kaže da je „*drama sjećanja* Williamsova žanrovska odrednica koja opisuje formu drame“¹⁸. Na sve rečeno Bradford nastavlja pa definira ovu formu drame kao „drama koja se fokusira na prošlost kroz pripovijedanje glavnog lika te je obično dramatizirana prezentacija autorovog života ili se u najmanju ruku oslanja na autorovo sjećanje“¹⁹, a Cla-

¹⁵ Usp. T. Williams, *n. dj.*, str.35.

¹⁶ Usp. G. Heintzelman- A. Smith Howard, *n. dj.*, str 366. (Prevela autorica rada.)

¹⁷ T. Williams, *n. dj.*, str 10.

¹⁸ Alen Biskupović, „Uspješna sinergija”, *Kazalište.hr*, 1. X. 2018., <http://www.kazaliste.hr/index.php?p=article&id=2572>, (30. III. 2021.)

¹⁹ Wade Bradford, „Definition and Theatrical Examples of Memory Plays”, *Thought Co*, 29.10.2020, <https://www.thoughtco.com/memory-play-definition-2713235>, (30.3.2021.) (Prevela autorica).

ra Benet definira *dramu sjećanja* kao „dramu koja je fokusirana na prošlost dok je pripovijeda glavni lik. Obično djelo je dramatično predstavljanje autorova života ili se, u najmanju ruku, bazira na autorovo iskustvo“²⁰. Suprotno tomu, u dramama koje govore o sjećanjima autora ili sjećanja nisu radnja ne možemo govoriti o drami sjećanja.

Lik Tom Wingfield u prvome prizoru opisuje dramu: „Ovaj komad je sjećanje. Budući da se radi o sjećanju osvijetljen je prigušenim svjetlima, sentimentalniji je i nije realističan. U sjećanju čini nam se da se sve događa uz glazbu. U ovom komadu ja sam pripovjedač, a ujedno, i jedan od likova.“²¹

Pored toga što je pripovjedač i glavni lik, sama radnja, mjesto radnje kao i vrijeme radnje njegovo su sjećanje. Tennessee Williams opisuje ga na sljedeći način: „Pjesnik zaposlen u skladištu. On nije beščutan, ali da bi pobjegao iz klopke, prisiljen je postupati bez milosti.“²² Tom živi s majkom i sestrom koje financijski ovise o njemu. Otac ih je napustio javivši se razglednicom bez adrese na kojoj je napisao: „Zdravo i zbogom!“²³ On objašnjava da je drama njegova istina, da su to sjećanja koja ga određuju: „Ja nisam cirkuski mađioničar. On vam pruža iluziju koja izgleda kao istina. Ja vam pružam istinu u dopadljivom ruhu iluzije.“²⁴ Nadalje opisuje druge likove: „Ostali likovi su moja majka Amanda, moja sestra Laura i posjetilac koji se pojavljuje u posljednjim prizorima... u komadu je i peti lik koji se pojavljuje samo na ovoj fotografiji većoj od prirodnih dimenzija što visi iznad kamina. To je naš otac koji nas je odavno napustio.“²⁵

Tom se vraća u prošlost i počinje pričati o životu u malome stanu u St. Louisu s majkom i sestrom. Radio je u tvornici cipela da bi prehranio obitelj i mrzio je svoj posao. Slobodno vrijeme provodio je odlazeći u kino ili kazalište, pijući alkohol te pišući poeziju i čitajući knjige, a ponajviše poeziju. Upravo zbog toga što nije bio zadovoljan svojim životom i što je želio avanture i putovanja, prijavio se u Trgovačku mornaricu, zadnjim novcem platio je upisninu i na kraju drame otišao u nepoznato. Novcem kojim je platio upisninu trebao je platiti račun od struje. U zadnjem prizoru na sceni nestaje struje, Tom uskoro odlazi

²⁰ Clara Bemet, „What is A Memory Play?“, *Prezi*, 15. rujana 2015., <https://prezi.com/yacbnuaqkveiw/what-is-a-memory-play/>, (30.3.2021.) (Prevela autorica).

²¹ T. Williams, *n. dj.*, str. 17.

²² *Isto*, str. 14.

²³ *Isto*, str. 18.

²⁴ *Isto*, str. 16.

²⁵ *Isto*, str. 17.

bez pozdrava, baš kao i njegov otac koji se prije mnogo godina „zaljubio u daleke krajeve“²⁶. Tako on simbolično, ali i uistinu ostavlja svoju majku i sestru „u mraku“. Njihova je sudbina nakon njegova odlaska neizvjesna. Amanda, njegova majka, u drami ga upozorava da je njihov život bez njegove financijske skrbi nemoguć te da obje u potpunosti ovise o njemu. Ona ga moli: „Sve ove godine morala sam se sama boriti. Ali ti si mi najjači štit. Nemoj zatajiti, nemoj me iznevjeriti!“²⁷ Nakon toga Amanda dodaje:

Vidim ja strahote budućnosti jasno kao na dlanu! To je užasno! Sve više i više podsjećaš me na svog oca! I on je stalno izostajao iz kuće bez ikakvih objašnjenja – a zatim je zauvijek otišao! Zbogom! I ostavio mi sav teret. Vidjela sam ja ono pismo što si ga dobio od Trgovačke mornarice. Znam ja o čemu ti sanjaš. Nisam ja slijepa. Dobro. Učini to! Ali tek kad ovdje bude netko tko će preuzeti tvoje mjesto... Kad Laura bude imala nekoga tko će brinuti za nju, kad bude imala svoj dom i bude neovisna – ti ćeš biti slobodan i moći ići gdje god te volja, kopnom ili morem, kamo god te vjetar nosi! Ali dotle – ti moraš brinuti za svoju sestru.²⁸

Međutim, Tom ipak sebično spašava sebe žrtvujući majku i sestru. Daljnji razvoj događaja ostaje nepoznat. Drama završava Tomovim monologom o krivnji kojoj nije uspio pobjeći. Njegova sjećanja nastavila su ga progoniti. Majku i sestru nije uspio zaboraviti. Dramu završava riječima:

Nisam otišao na Mjesec, otišao sam mnogo dalje – jer vrijeme je najveća udaljenost između dva mjesta... Mnogo sam putovao. Gradovi su se kovitali oko mene kao uvelo lišće, kao lišće žarkih boja, ali otrgnuto s grana. Htio sam se zaustaviti ali nešto me progonilo. To bi me uvijek saletjelo samo od sebe i uhvatilo me iznenada. Možda je to bila neka poznata melodija. Možda je to bio samo komadić prozirnog stakla... Možda se noću šetam ulicama nekog stranog grada, prije nego što sebi nađem par. Prolazim pored osvijetljenog izloga nekog dućana u kojem se prodaju parfemi. Izlog je pun obojenih stakala, sićušnih prozirnih bočica nježnih boja kao da su to komadići smrvljene duge. Tad mi odjednom sestra dodirne rame, ja se okrenem i pogledam joj u oči... O Laura, Laura, pokušavao sam te ostaviti za sobom, ali vjerniji sam nego što sam mislio! Vadim cigaretu, prelazim na drugu stranu ulice, požurim u kino ili kavanu, naručim piće, razgovaram s nepoznatim čovjekom – radim ma šta samo da ugasm tvoje svijeće... jer svijet je danas osvijetljen munjama! Ugasi svoje svijeće, Laura... i... zbogom.²⁹

Nakon ovih riječi Laura puhne i ugasi svijeće te tako drama završava. Pozornica se zamračuje i publika ostaje u mraku baš kao što su ostale i Amanda i

²⁶ Isto, str. 17.

²⁷ Isto, str. 38.

²⁸ Isto, str. 41

²⁹ Isto, str. 87-88.

Laura u drami. Tako pripovjedač simbolično napušta i publiku te time završava svoje putovanje kroz sjećanja ostavljajući osjećaj praznine i krivnje iza sebe.

U članku *Tennessee Williams i Jo Mielziner: drame sjećanja* piše: „*Staklena menažerija* je smještena u sjećanju Toma Wingfielda, ali i sjećanja drugih likova grade dramsku radnju.“³⁰ Tako ne samo da sjećanje glavnoga lika, protagonista i pripovjedača čini radnju *Staklene menažerije* nego i sjećanja drugih dvaju likova, Amande i Laure, doprinose njezinu stvaranju. Amandu autor ovako vidi: „Smušena ženica s mnogo životne snage koja se grčevito hvata za neko drugo vrijeme i mjesto. Njezin lik mora biti pažljivo ostvaren, a ne preslikan prema stereotipu. Ona nije paranoik ali njezin život je paranoja.“³¹

Ona se često sjeća svoje mladosti, vremena od prije udaje za gospodina Wingfielda, te tako i njezina sjećanja doprinose razvoju radnje i boljemu razumijevanju njezina lika. Pored toga, Amandina sjećanja daju pozadinu drami, smještaju radnju na američki jug te daju ozračje toga kraja i njegovih običaja. Tipičan je za taj dio Sjedinjenih Američkih Država pojam *južnjačke ljepotice* (*Southern Bell*) – mlade neudane južnjakinje, idealne djevojke u raskošnoj haljini, ljupke, obrazovane, duhovite i pametne dovoljno da joj se dive i da se za njezinu naklonost natječu mnogi dobrostojeći mladići. Amanda često spominje kako je ona bila *južnjačka ljepotica* te se rado sjeća i govori o *posjetama udvarača* (*gentlemen callers*) – običaju mladih muškaraca višega staleža na američkome jugu da posjećuju djevojke iz otmjenih obitelji, provode vrijeme na trijemu njihovih velikih kuća pijući limunadu i kroz razgovor i upoznavanje nalaze sebi primjerenu suprugu. Napustila je svoj Jug ludo vjerujući u ljubav mladića nižega statusa koji ju je nakon više godina braka napustio. Ona u trenutku radnje drame živi u malome stanu telefonski prodajući pretplate za časopise i oviseći o sinu koji želi otići. Sjećanja na sretne dane jedino su što joj preostaje. Ona su utjeha i radost, ali i pokazatelj da i lik Amande „bježi“ u svoj zamišljeni svijet – svijet sjećanja, baš kao i Tom i Laura.

Unatoč brigama majke Laura Wingfield ne misli mnogo o svojoj budućnosti. Tjelesno krhka, s jednom nogom kraćom od druge, živi u svome zamišljenom svijetu. Baš kao što Tom želi bijeg, tako i ona preferira nestvarni svijet, svi-

³⁰ Smith, Harry W., „Williams, Tennessee And Mielziner, Jo - The Memory Plays”, *Theatre Survey*, University of Central Florida: FacultyBibliography, 23(2), 1982., str 1., <https://stars.library.ucf.edu/facultybib1980/198> (30.3.2012.) (Prevela autorica rada).

³¹ T. Williams, *n.dj.*, str. 13.

jet mašte i iluzije. Jedina je razlika između njih ta što se ona gotovo manično boji ljudi, upoznavanja i druženja, dok Tom traži avanturu i provod. Laura uživa u glazbi staroga očeva gramofona, razgovorima s bratom i svojoj zbirci staklenih životinja – menažeriji, kako ju je Amanda nazvala po francuskoj riječi *menage* – zvjerinjak.³² Za Lauru je u zbirci posebno važna figurica jednoroga, što ujedno simbolizira njezin lik. Upravo zbog toga, kada je Jim O'Connor slučajno slovio rog figurici jednoroga, Laura je velikodušno poklanja i kaže: „Zamislit ću da je bio operiran. Uklonili su mu rog da bi se osjećao manje... nakazno! Sad će se ugodnije osjećati u društvu s drugim konjima, s onim što nemaju rogove.“³³

Tim riječima Laura otkriva da se i sama osjeća nakazno. Njezina sjećanja na Jima O'Connora iz srednje škole čine važnu poveznicu među likovima. On je jedini muškarac koji joj se ikada sviđao. Upravo sjećanja na njega ne daju Lauri u potpunosti da se psihološki „zatvori“ u svoj zamišljeni svijet. Njegov dolazak na večeru u stan Wingfieldovih nakratko budi nadu da će Laura naći ljubav, partnera i zaštitnika, no njezina je sreća kratka vijeka jer odmah nakon prvoga poljupca saznaje da je Jim vjeren i da se više neće vidjeti. Tennessee Williams u *Opaskama o likovima* zaključuje: „Laura se sve više povlači u sebe dok ne postane poput figurice iz njezine staklene zbirke – o dviše osjetljiva i krhka da bi je se moglo pomaknuti s police.“³⁴

Tom, koji je pozvao Jima O'Connora na večeru, ne znajući da je vjeren, svojom je neodgovornošću tako zapečatio sudbinu svoje sestre i ražalostio majku. Laura se psihološki i emotivno zatvara u svoj zamišljeni svijet i postaje, simbolično rečeno, baš kako ju je Jim nazvao, nježna plava bajkovita ruža ili jednorog u kolekciji krhkih staklenih figurica, koje stavljene pod pravi kut svjetlosti pokazuju prekrasnu duginu paletu boja. Majka ostaje sama, bez financija i muškarca u kući, a Tom zauvijek progonjen krivnjom ne uspijeva prežaliti što ih je povrijedio. Tako sjećanja glavnoga lika, metaforički rečeno, postaju njegov križ – psihološka rana koja ne zacjeljuje s vremenom.

Progonjen krivnjom Tom, ma koliko daleko otišao, ipak ne uspijeva zaboraviti te njegova sjećanja ostaju njegova stvarnost. On kaže:

³² Usp. T. Williams, *n. dj.*, str. 77.

³³ T. Williams, *n. dj.*, str. 81.

³⁴ *Isto*, str. 13.

Htio sam se zaustaviti, ali nešto me progonilo. To bi me uvijek saletjelo samo od sebe i uhvatilo me sasvim iznenada. Možda je to bila neka poznata melodija. Možda je to samo komadić prozirnog stakla... Možda se noću šetam ulicama nekog stranog grada, prije nego što sebi nađem par. Prolazim pored osvijetljenog izloga nekog dućana u kojem se prodaju parfemi. Izlog je pun obojenih stakala, sićušnih prozirnih bočica nježnih boja kao da su komadići smrvljene duge. Tada mi odjednom sestra dodirne rame, ja se okrenem i pogledam joj u oči... O Laura, Laura, pokušao sam te ostaviti za sobom, ali vjerniji sam nego što sam mislio!³⁵

Štoviše, govoreći o ovoj drami, moraju se spomenuti i autorova sjećanja na majku i sestru jer upravo ona čine osnovu za stvaranje likova i radnje djela. Tennessee Williams rođen je kao Thomas (Tom) Lanier Williams pa je poveznica između njega i glavnoga lika Toma Wingfielda, barem po imenu, više nego očita. Rose Isabel Williams (1909. – 1996.) bila je muza svomu bratu Thomasu za pisanje ove drame te je lik Laure utemeljen na njoj. Pored toga, lik Amande Wingfield također je utemeljen na Edwini Estelle Dakin Williams (1884. – 1980.), majci Tennesseeja Williamsa. Tennessee je do kraja života skrbio za majku i sestru (za sestru koja ga je nadživjela za trinaest godina i kojoj je oporukom ostavio veliku sumu novca). Osjećao je krivnju zbog sestrine bolesti i zato što nije spriječio roditelje da odobre, u svrhu mogućega izlječenja od šizofrenije, bolnici u koju je bila smještena da se izvede lobotomija na sestri Rose, što ju je ostavilo u stanju poput autizma, ovisnu o tuđoj njezi do kraja života. Na njezinu grobu napisan je epitaf: „Puhni svoje svijeće, Laura, i zbogom!“, upravo zato što je ona, Rose Isabell Williams, nadahnula autora da napiše *Staklenu menažeriju* i stvori lik Laure, ali i da opiše osjećaj krivnje koji ga je progonio do kraja života.³⁶ Tako Michael Paller govori o Tennesseeju Williamsu: „Najočajnije je patio ogromnom, doživotnom krivnjom zbog sestrine tragične sudbine. Zašto je ona poludjela, a ne on? Sama krivnja dovela bi ga do ruba ludila koje se pojavljivalo na obe strane njegove obitelji. On je bio uvjeren da će ludilo naposljetku prevagnuti kao što je i kod Rose.“³⁷

Krivnja koju je Tennessee osjećao, odanost sestri, potreba za bijegom i avanturom, ljubav prema majci – sve su ovo elementi koji se mogu vidjeti u *Staklenoj menažeriji*. Upravo se tako sjećanja autora zrcale u sjećanju lika čineći ih stvarnim i lako razumljivim publici. *Drama sjećanja* time prerasta u jedinstve-

³⁵ Isto, str. 88.

³⁶ Usp, G. Heintzman – A. Smith-Howard, n. dj.

³⁷ Michael Paller, *Gentlemen Callers*, Palgrave MacMillan, New York, 2005., str. 34.

nu mješavinu sjećanja svojih likova koji su temeljeni na umjetničkome izričaju skrivenoga autorova iskustva. Ova vrsta drame nije autobiografski tekst unatoč elementima piščeva života, koji su utkani u samu radnju i likove. Upravo zbog ovih svojih posebnosti *Staklena menažerija* neiscrpan izvor analiziranja i stvaranja novih znanstvenih radova i s pravom se naziva remek-djelom književnosti.

Zaključak

Mnoge *drame sjećanja* napisane su kako bi obogaćivale svjetsku književnost posve novom koncepcijom. Bogatstvo *Staklene menažerije* kao *drame sjećanja* nalazi se upravo u činjenici da se radnja temelji na sjećanju glavnoga lika, ali i da se unutar njegovih sjećanja nalaze sjećanja drugih likova. Tako se tvori više „slojeva“ sjećanja koji se spajaju u ovu bezvremensku priču o obitelji, ljubavi i krivnji. Nadalje, važno je spomenuti da se i sjećanja samoga autora, njegov osjećaj krivnje zbog napuštanja majke i sestre te sestrine sudbine nakon toga, odražavaju na radnju, likove te dramu u cjelini. Iako *Staklena menažerija* nije autobiografsko svjedočanstvo, ipak se može govoriti o sjećanjima autora kao jednomu od elemenata koji ga je, ako ništa, nadahnuo na stvaranje likova i radnje. Sve u svemu, ova je drama revolucionarno djelo koje i nakon desetljeća prikazivanja na sceni intrigira publiku i čitatelje. Bez sumnje to će nastaviti činiti i dugi niz godina koje slijede.

Zagreb

marija.zivkovic01@gmail.com

UDK: 821.133.1.09-31 Laclos

Stručni članak

IZGUBLJEN U PRIJEVODU: BALETNA ADAPTACIJA ROMANA *OPASNE VEZE*

Sažetak

U radu se analizira odnos epistolarnoga romana *Opasne veze* Pierrea Choderlosa de Laclosa i njegove baletne adaptacije, praizvedene 4. ožujka 2019. godine u Hrvatskome narodnom kazalištu u Zagrebu, u koreografiji i režiji Giorgija Madije. Komparativnom analizom ključnih sadržajnih i stilskih odrednica tekstualnoga predloška te njihovih scenskih opredmećenja (koreografskih, kostimografskih, scenografskih, glazbenih i rasvjetnih) propituje se – u okviru kazališne semiotike i teorije adaptacije – kongruencija romanesknoga i scenskoga uobličenja. Dolazi se do zaključka da je autor jezični skup znakova uglavnom deficitarno transponirao u kazališni, ponajprije zato što nije pronašao odgovarajuće istovrijednice za pisma kao provodnike radnje i modus karakterizacije likova. *Prijevod* djelatnih, afektivnih, refleksivnih i drugih sadržajnih razina romana, baš kao i stilsko određenje plesne cjeline, uglavnom su ostali na doslovnoj razini, odnosno na razini simbola: na izvornik asociraju pisma, krinoline, perike, konstrukcija dvorca i drugo, ali ne i prepoznatljivost ključnih sadržajnih točaka romana i karakternih obilježja likova, dok su poveznica s baletom špice, ali ne i optimalno izabran baletni vokabular.

Ključne riječi: *Opasne veze*; roman; balet; adaptacija; znak; simbol

LOST IN TRANSLATION: A BALLET ADAPTATION OF THE NOVEL *DANGEROUS LIAISONS*

Abstract

The paper analyses the relationship of the epistolary novel *Dangerous Liaisons* by Pierre Choderlos de Laclos and its ballet adaptation, which premiered on 4 March 2019 in Croatian National Theatre in Zagreb, with the choreography and directing done by Giorgio Madia. With a comparative analysis of key substantial and stylistic determi-

nants of the textual template and their scenic materialisations (choreographic, costume design, scenographic, musical and lightning) a congruence of novelistic and scenic moulding – within theatrical semiotics and adaptation theory – is questioned. A conclusion is made that the author transposed the linguistic sign set mostly deficiently into a theatrical one, primarily because he did not find adequate counterparts for the letters as the conduits of the plot and a mode of characterisation. A *translation* of active, affective, reflexive and other substantial levels of the novel, as well as the stylistic determination of the dance segment, remained mainly on the literal level, i.e. a symbolic one: letters, crinolines, wigs, the construction of the castle and other things associate to the novel, but not to the distinctive key substantial points of the novel and character traits, while the connection to the ballet are the ballet shoes, but not the optimally chosen ballet vocabulary.

Keywords: *Dangerous Liaisons*; novel; ballet; adaptation; sign; symbol

Uvod

Adaptacija se prema Lindi Hutcheon i Siobhan O'Flynn može opisati kao:

- priznati prijenos prepoznatljiva drugoga djela; kao vanjski entitet ili proizvod, adaptacija je najavljeno i opsežno prenošenje nekoga djela. To „transkodiranje“ može uključivati pomak medija (npr. iz pjesme u film), žanra (npr. iz epa u roman) ili pak promjenu okvira, a time i konteksta: primjerice, pričanje iste priče s različitih stajališta može stvoriti različitu interpretaciju.
- kreativni i interpretativni čin prisvajanja/spašavanja; čin adaptacije. Kao proces stvaranja uvijek uključuje i (re)interpretaciju i (re)kreaciju, što se još naziva i prisvajanjem ili spašavanjem, ovisno iz koje se perspektive promatra.
- prošireni intertekstualni angažman s adaptiranim djelom; gledano iz perspektive procesa recepcije – adaptacija je oblik intertekstualnosti; adaptacije se mogu doživjeti kao palimpsesti kroz prisjećanja drugih djela koja se pojavljuju u različitim ponavljanjima.¹

Adaptacija je, dakle, izvođenje koje nije izvedeno – ona je djelo koje je drugo, a da nije drugotno. Većina teorija adaptacije smatra da je priča onaj zajednički nazivnik, odnosno srž onoga što se prenosi kroz različite medije i žanrove, od

¹ Usp. Linda Hutcheon – Siobhan O'Flynn, *A Theory of Adaptation*, drugo izdanje, Routledge, 2013., str. 7-8.

kojih svaki tu priču obrađuje na različite načine: kroz pripovijedanje, izvođenje ili interakciju. Stoga se prilikom adaptiranja nekoga djela traže istovrijednice u različitim znakovnim sustavima za različite elemente priče: njezine teme, događaje, likove, motivacije, gledišta, posljedice, kontekste, simbole, slike i drugo.²

Kazališna poruka može se dekodirati jedino uz pomoć velikoga broja kodova, ističe Anne Ubersfeld. No, s obzirom na broj kodova u kazališnoj predstavi kazališni je znak vrlo složen pojam koji dovodi ne samo do koegzistencije nego i do superpozicije znakova.³ Za pojam znaka karakteristično je da gubi na preciznosti te je teško odrediti minimalan znak – nemoguće je odrediti minimalnu jedinicu predstave koja bi bila nešto poput odsječka vremena u kojemu se okomito redaju svi kodovi (jedan je znak kratkotrajan – pokret, pogled, riječ, a drugi traje tijekom cijele predstave – scenografija, kostim). Druga je karakteristika da svaki kazališni znak, čak i onaj koji vrlo malo nagovještava i čisto je ikonički, može pretrpjeti „ponovnu semantizaciju“; svaki znak, pa i onaj slučajni, funkcionira kao pitanje postavljeno gledatelju te zahtijeva jedno ili više tumačenja. No, prilikom analiziranja znaka u kazalištu osnovnu poteškoću predstavlja njegova polisemija. Polisemija je prvenstveno u svezi s procesom određivanja značenja; pored osnovnoga značenja, takozvanoga denotativnog (obično vezana za osnovnu fabulu), i uglavnom „očigledna“, svaki znak sa sobom donosi i drugostupanjska značenja koja predstavljaju izvjesno pomicanje u odnosu na prvo.⁴

Epistolarni romani iz očitih su razloga kompleksni za dramatizaciju.⁵ Unatoč tomu, *Opasne veze* Pierrea Choderlosa de Laclosa iz 1782. godine doživjele su posljednjih desetljeća brojne adaptacije u različitim medijima, s bitno različitim pristupima. Primjerice, predstava Christophera Hamptona iz 1986. godine pretočila je pisma u dijaloge te premjestila fokus s ironiziranja dekadentne aristokracije na međusobno intenzivno intelektualno nadmetanje dvaju glavnih manipulativnih likova. S druge strane, Hamptonov scenarij za film Stephena Frearsa iz 1988. godine, iako prema vlastitom kazališnom komadu, priči je dao istaknutiji moralni naglasak. Međutim, u viziji Miloša Formana, prema scenariju Jeana-Claudea Carrièrea, priča je pretočena u film *Valmont* iz 1989. godine, koji je više nalik Molièreovoj komediji nego moralnoj tragediji snimljenoj

² Usp. isto, str. 9-10.

³ Usp. Anne Ubersfeld, Čitanje pozorišta, Vuk Karadžić, 1982., str. 24.

⁴ Usp. isto, str. 26-27.

⁵ Usp. L. Hutcheon – S. O’Flynn, n. dj., str. 40.

godinu dana ranije. S obzirom na to da su prema tomu romanu napravljene još televizijska miniserija, opera, nekoliko baleta te popriličan broj drugih scenskih i filmskih adaptacija, može se zaključiti kako se poteškoće u dramatizaciji toga djela vjerojatnije doživljavaju kao inspirativni nego kao destimulativni čimbenici.⁶

U nastavku će se analizirati zagrebačka baletna adaptacija romana *Opasne veze* s obzirom na primjerenost transponiranja jezičnoga skupa znakova u kazališni, odnosno s obzirom na primjerenost izbora znakova kao onih koji, prema Marku O'Connellu i Rajei Airey, prenose informacije o nekome važnom predmetu ili zamisli, za razliku od simbola koji nastoje pokrenuti niz percepcija, vjerovanja i emocionalnih odgovora.⁷

1. Odnos teksta i predstave

Balet *Opasne veze* praizveden je 24. ožujka 2019. godine u Hrvatskome narodnom kazalištu u Zagrebu prema koreografiji, režiji i oblikovanju svjetla Giorgia Madije, dok su libreto i dramaturgiju osmislili Annegret Gertz i Giorgio Madia, scenografiju Domenico Franchi, kostimografiju Domenico Franchi i Giorgio Madia, a u glavnim ulogama nastupili su Tomislav Petranović kao Vikont de Valmont, Natalia Kosovac kao Markiza de Merteuil, Iva Vitić Gameiro kao Gospođa de Tourvel, Asuka Maruo kao Cécile de Volanges, Andrea Schifano kao Vitez Danceny, Edina Pličanić kao Gospođa de Volanges i drugi.

Epistolarni roman zahvalan je za postavljanje na scenu, kako uočava Miroslav Beker, s obzirom na to da je zbog različitih ravnopravnih stajališta, bez nametanja autorskoga gledišta, bliži dramatizaciji od drugih proznih vrsta.⁸ Stoga žanrovska pripadnost *Opasnih veza* nije sasvim jednoznačna, nego je, zahvaljujući polifonijskomu slogu u kojemu se ne javlja sâm autor nego sudionici u fabuli, bliža drami; neprestano se izmjenjuju pisma koja imaju funkciju dijaloga jer je riječ o nagovaranju, prihvaćanju ili odbijanju, pitanju i odgovoru. Na jednome su polu suprotstavljenih strana inteligentni, sofisticirani, tašti, manipulativni i pokvareni Markiza de Merteuil i Vikont de Valmont kao predstavnici zla, zbog

⁶ Usp. isto.

⁷ Usp. Mark O'Connell – Raje Airey, *Ilustrovana enciklopedija znakova i simbola: Identifikacija i analiza vizuelnog rečnika koji formuliše naše misli i diktira reakcije na svet oko nas*, JRJ, 2007., str. 6.

⁸ Usp. Miroslav Beker, *Roman 18. stoljeća*, Školska knjiga, 1992., str. 208.

spletkarenja, egoizma i cinizma, a na drugome polu lakovjerni i životno neiskusni Cécile de Volanges i Vitez Dancený kao predstavnici naivnosti; ostali likovi sudjeluju ili kao pomagači ili kao protivnici jedne ili druge strane.⁹ Pisma su dominantni plesачki rekviziti i u Madijinoj adaptaciji, međutim u plesnoj predstavi ona ne mogu biti dostatno sredstvo za ispunjavanje funkcije koju imaju u romanu – uspostavu i održavanje sadržajne dinamike te okvir za karakterizaciju likova.

Prema Annei Ubersfeld diskurs lika kao poruke ima pet funkcija:

1. Referencijalna funkcija – inventar svega onoga što nam lice priopćava o drugima ili o sebi, no jasno je da je ono što lik otkriva o vlastitoj „psihologiji“ samo tanak sloj u masi referencijalnih priopćenja; tu se nalazi *realizam* diskursa lika, ali upravo na tome terenu referencijalna funkcija diskursa lika ne može biti analizirana, a da se ne vodi računa i o drugim diskursima.
2. Konativna funkcija – govor lika jest radnja, ili to može biti, s obzirom na to da primorava na radnju (i/ili na neki drugi diskurs) ostale protagoniste; proučavanje konativne funkcije ne vrši se samo na polju glagolskih načina, što se po sebi razumije, nego mu je predmet cjelokupno *retoričko* funkcioniranje diskursa, cijel postupak dokazivanja po čemu je lik uistinu *govornik*: naredba, uvjeravanje i slično – svi načini diskursa kao čina povezana s konativnom funkcijom.
3. Emotivna ili ekspresivna funkcija – u načelu je okrenuta pošiljatelju čije emocije treba izraziti, a u kazalištu je okrenuta primatelju-gledatelju, sa zadatkom da podržava i *na njega prenese* emocije za koje na kraju i sám gledatelj zna da ih nitko uistinu ne osjeća; pritom sintaksa, semantika ili leksička obilježja nisu jedini pokazatelji emotivne funkcije diskursa lika, nego se emocije često mogu pobuditi samo zahvaljujući odnosu između diskursa i njegova konteksta.
4. Poetska funkcija – u načelu se samo posredno dotiče diskursa lika kao subjekta iskazivanja; ako se poetičnost nekoga kazališnog teksta uopće može analizirati, onda to može biti jedino poetičnost cjelokupna diskur-

⁹ Usp. *isto*, str. 208–221.

sa ili njegovih elemenata (sekvencu po sekvencu), a ne poetičnost nekoga tekstualnog sloja (što ga izgovara glumac-lik) izdvojena iz cjeline teksta.

5. Fatička funkcija – prisutna je u svakoj poruci koju šalje glumac-lik, koji u isti mah kaže: „Govorim vam, čujete li me?“; fatička funkcija istovremeno je upućena scenskomu sugovorniku i gledatelju; no u diskursu lika ne postoji ništa što bi moglo biti promatrano neovisno o dvama pratećim „diskursima“ – jednoga povezana s *kontekstom*, a drugoga s *gestom*.¹⁰

Analogno tomu, funkcije izražavanja baletnih likova u svojem su punom opsegu također peterostruke, a razlika je u tome što je plesačko osnovno izražajno sredstvo pokret, koji u odnosu na govor jest osjetno manje precizan, ali u vještju dramaturškom i koreografskom uobličenju ne mora biti i manje plastičan i sugestivan. Međutim, za to je potrebna prije svega cizelirana i jasna razrada geste, koja kod Madije većim dijelom izostaje. Prema klasičnoj koncepciji gesta je sredstvo izražavanja i eksteriorizacije nekoga psihičkog sadržaja vezana za čovjekovu prošlost i intimu (osjećaj, reakcija, značenje), koji tijelo ima zadatak priopćiti drugomu.¹¹ Iako nijedna tipologija geste nije uistinu zadovoljavajuća, kako primjećuje Patrice Pavis, u ovome kontekstu primjereno je razlikovanje koje suprotstavlja gestu kao oponašanje i originalnu (ili izvornu) gestu: „Gesta kao oponašanje je gesta glumca koji realistički ili naturalistički utjelovljuje lik, rekonstruirajući njegovo ponašanje i njegove gestovne ‚tikove‘ (ustvari, stilizacija i karakterizacija su neizbježne te čak uvjetuju taj gestovni učinak stvarnosti).“¹² Iako se velik dio Madijine koreografije sastoji upravo od gestikulacije, ona je mahom teško razumljiva i manjkavo tipološki diferencirana u odnosu na karakterno dijametralno različite glavne likove, zbog čega nedovoljno pridonosi kako njihovu prepoznavanju i diferencijaciji tako i uvjerljivoj gradaciji dramskih trenutaka. Madija se u *prepričavanju* radnje gotovo više oslanja na nedovoljno razumljiv gestualni nego na autentičan baletni izraz, što je, osim u kontradikciji sa stilskim određenjem djela, također i suviše velik otklon od glumačkoga stila epohe koju u tome segmentu očito nastoji što realističnije evocirati, a koja je upravo za iskazivanje strasti imala razvijen spektar znakova;

¹⁰ Usp. A. Ubersfeld, *n. dj.*, str. 207-209.

¹¹ Usp. Patrice Pavis, *Pojmovnik teatra*, Akademija dramske umjetnosti/Centar za dramsku umjetnost/Izdanja Antibarbarus, 2004., str. III.

¹² Usp. *isto*, str. II3.

primjerice, Fischer-Lichte navodi da djelo isusovca Franciscusa Langa *Dissertatio de actione scenica*, objavljeno 1727. godine u Münchenu, može poslužiti kao pouzdan izvor i u pogledu pariških kazališta, s obzirom na to da su glumački stil razvijen u Parizu isusovci smatrali uzornim te im je poslužio kao polazište za vlastite kazališne izvedbe koje su organizirali po školama i samostalnim dijelovima Europe.¹³ Lang posebnu pažnju posvećuje iskazivanju strasti – divljenju, preziru, preklinjanju, patnji, uskliku, prigovaranju, bodrenju, pitanju, kajanju i strahu – navodeći za svaku strast određene znakove gestikulacije po kojima ih gledatelj jasno može prepoznati.¹⁴ U predstavi su, međutim, znakovi za spomenute osjećaje i radnje relativno teško odgonetljivi, a s obzirom na to da se velik dio koreografije temelji upravo na njima, kao i na nedovoljno širokom i odgovarajućem baletnom vokabularu, cjelina je u biti monotona te dobrim dijelom i teško shvatljiva onima koji nisu upoznati sa sadržajem romana. Time nisu ispunjeni neki od temeljnih zanatskih postulata, kako ih je vidio Laclosov suvremenik Jean-Georges Noverre.

Svaki složen i razrađen balet koji ne pokaže jasno i bez zabune radnju što nam je predstavljajući; čiji zaplet mogu da odgonetnem jedino uz pomoć programa; svaki balet, čiji plan ne bih mogao sagledati i koji mi ne bi prikazao ekspoziciju, zaplet i rasplet, nije, shodno mojim zamislima, više od plesnog divertismana, bolje ili lošije izvedenog, koji će na mene da ostavi samo osrednji utisak, – budući da nema nikakvog karaktera i da je lišen bilo kakvog izraza.¹⁵

Madia je svoju transpoziciju romaneskne građe u kazališni prostor determinirao kao nekonvencionalni balet,¹⁶ što je sintagma kojoj je teško naći uporište unutar okvira baletnoga stila. Naime, termin *balet* ispravno je upotrijebljen jedino ako je riječ o djelima koja su temeljena na *danse d'école*, kako ističe Horst Koegler, odnosno na kodiranome akademskom plesu i njegovim legitimnim proširenjima.¹⁷ Postavu tijela karakteriziraju vertikalna, općenita izduljenost te okrenutost kukova i stopala prema van, a, uz karakteristično ovladavanje gravitacijom zračnoga prostora, ono što privlači baletnu publiku, prema Lincolnu Kirsteinu, jest oštrij fokus na izvođenju koraka, odnosno na jasnim sastav-

¹³ Usp. Erika Fischer-Lichte, *Povijest drame I*, Disput, 2010., str. 213.

¹⁴ Usp. *isto*, str. 214-215.

¹⁵ Jean-Georges Noverre, *Pisma o plesu i baletu*, Theatricon, 2011., str. 18.

¹⁶ Usp. *Opasne veze* (koreograf i redatelj: Giorgio Madia), HNK, 2019., str. 15.

¹⁷ Usp. Horst Koegler, *The Concise Oxford Dictionary of Ballet*, drugo izdanje, Oxford University Press, 1987., str. 32.

nicama plesnoga govora koje se ne moraju nužno odvijati najvećom brzinom ili neprekinutim tijekom, nego kroz naglašenu fleksibilnost, lakoću i snagu.¹⁸ Posljednje tri sastavnice u Madijinoj produkciji često izostaju, ponajprije zato što je većina koreografije bliža dvorskim plesovima ili pantomimi nego esenciji baletnoga izraza na koji asociraju ponajviše špice; no one su iskorištene više kao dekorativno nego kao nezamjenjivo plesno sredstvo. Takav autorov pristup svjestan je otklon od suvremenoga radi približavanja povijesnomu. No, čak i uz uvažavanje postavljena, iako vrlo nategnuta, stilskog okvira nazvana *nekonvencionalnim baletom* velika zastupljenost dvorskoga stila plesa ne može se uvjerljivo opravdati time što je roman nastao potkraj 18. stoljeća. Premda je baletna tehnika kodirana početkom 19. stoljeća, kako prenose Debra Crane i Judith Mckrell, balet je već krajem 17. stoljeća postao profesionalno zanimanje, čime su u drugi plan pali njegovi dvorski izvođači te su plesne dvorane morale ustupiti primat kazališnim pozornicama.¹⁹ Za ples je neobično bitan čimbenik tehnička vještina izvođača, prema pojašnjenju Selme Jeanne Cohen:

Za razliku od glumca, čiji je fizički potencijal ostao do danas praktički nepromijenjen, plesač stalno proširuje raspon svojih mogućnosti – u nastojanju da ovlada pokretima koji bi bili viši, brži i savršeniji od dotad viđenih. Da bi mu se u tome pomoglo, njegovo se školovanje produljilo i produbilo, te je u oblikovanju snage, fleksibilnosti i koordinacije ono postalo sistematičnije.²⁰

Složena baletna tehnika, koja u današnje vrijeme gotovo ima dodirnih točaka s akrobatikom i kontorcionizmom, a ogleda se u maksimalnim ekstenzijama, kompleksnim skokovima, višestrukim vrteškama i slično, vrlo je slabo zastupljena i iskorištena, čak i kod glavnih likova. Iako bi tehničke mogućnosti plesača trebale biti osnovni zadovoljeni uvjeti prilikom izbora za glavne baletne role, one su u ovoj predstavi u najvećoj mjeri ostale skrivene zato što Madia pred izvođače ne postavlja natprosječne, često ni prosječne, zadatke – te zato što većinu protagonista u tome aspektu tretira približno jednako. Koreografski segmenti u kojima je zastupljen baletni idiom nerijetko su ispunjeni masovnim scenama u kojima su postavke uglavnom svedene na jednostavnije elemente i

¹⁸ Lincoln Kirstein, „Classic Ballet: Aria of Aerial“, Roger Copeland – Marshall Cohen (ur.), *What is Dance?: Readings in Theory and Criticism*, Oxford University Press, 1983., str. 243.

¹⁹ Usp. Debra Craine – Judith Mackrell, *The Oxford Dictionary of Dance*, drugo izdanje, Oxford University Press, 2010., str. 37.

²⁰ Usp. Selma Jeanne Cohen (ur.), *Ples kao kazališna umjetnost: Čitanka za povijest plesa od 1581. do danas*, drugo prošireno izdanje, Cekade, 1992., str. 15.

kombinacije (male i srednje skokove, *pirouettes*, *bourrées* i drugo), čiji su jedini kriteriji uspjelosti održavanje stroge simetrije formacija i plesačka sinkronizacija, no ne i stilaska kompleksnost i od nje neodvojiva tehnička superiornost. Bitan odmak od takva pristupa Madia ne radi ni kod glavnih likova, čak ni kod triju središnjih, čiji je ljubavni trokut uglavnom propustio upečatljivije koreografski dočarati, ne uvršćujući *de facto* nijedan dojmljiviji solo, bravuru ili *pas de deux* (koji je, prema Johnu Martinu, na određen način simbol baleta, s obzirom na to da združuje njegove esencijalne karakteristike: u *adagiju* zajedničku plesačku ravnotežu i sklad linija, snagu i stabilnost plesača te lakoću i profinjenost plesačice, u varijacijama zasebno, puno i slobodno djelovanje, a u *codi* vrhunac *suigre*²¹) kao naznaku da su u pitanju glavni likovi i pokretači radnje, odnosno plesači koji su na vrhu statusne piramide središnjega nacionalnog teatra. Stoga, premda Alastair Macaulay s pravom upozorava kako *klasični balet* i *balet* nisu apsolutni sinonimi jer je očigledno da danas postoji mnogo baleta koji su vrlo daleko od klasičnih,²² vrlo je diskutabilno kreće li se Madijino djelo i unutar najrastezljivijih granica obaju pojmova.

Osim što pribjegava stilskomu laviranju i koreografskoj dehijerarhizaciji likova, Madia ih propušta i pojavno diferencirati – još manje polarizirati – zanemarujući time činjenicu da je vanjska pojava s jedne strane prvi znak koji gledatelj uočava, kako primjećuje Erika Fischer-Lichte, a s druge je strane uočljiva puno duže od svih drugih znakova koje glumac stvara, zbog čega je osobito važno značenje koje se tomu znaku pripiše na početku (primjerice, ponajprije kruna čini kralja, uniforma vojnika, svećenička mantija redovnika i slično): „Sve što od nekog lika očekujemo, na početku se temelji isključivo na njegovoj vanjskoj pojavi. Utoliko nam je identitet lika vanjskom pojavom – barem što se početka tiče, što se takoreći tiče naših polaznih hipoteza o liku – dostatno zajamčen i potvrđen.“²³

Većina plesača u *Opasnim vezama* gotovo je identično našminkana, muškarci slično kao i žene, s neprirodno svijetlim puderom, relativno tamnim sjenilom, ružem u nijansi nešto tamnijoj od boje usana i transparentnim rumenilom – što je odabir za koji autor ne nudi suvisao razlog te kojim anulira funkciju ma-

²¹ Usp. John Martin, „Ideal baletne estetike“, *Kretanja*, Hrvatski centar ITI, 15-16., 2011., str. 48.

²² Usp. Alastair Macaulay, „Razmišljanja o plesnom klasicizmu“, *Kretanja*, Hrvatski centar ITI, 15-16., 2011, str. 62.

²³ E. Fischer-Lichte, *Semiotika kazališta: Uvodna razmatranja*, Disput, 2015., str. 108.

ske da denotira lice i stas određena lika, odnosno da bude indikator njegove životne dobi, spola, rase, zdravstvenoga stanja, društvenoga položaja i karaktera.²⁴

Baš kao i lice i stas, i kosa se u mnogim kulturama tumačila ne samo kao znak za prirodno-biološka obilježja – dob, spol ili rasnu pripadnost – nego i kao znak za karakterne odlike. No, za razliku od lica, koje se u našoj kulturi interpretira u odnosu na cijeli niz osobina, kosa je ponajprije znak za seksualnost i za postojanje moralnih kvaliteta, obuhvaćenih oprekom *dobro* i *zlo*, odnosno posebnih osobina povezanih s tim kvalitetama. Razlikovna obilježja, od kojih polazi odgovarajući proces konstitucije značenja, stupanj su obraslosti, boja, kakvoća i dužina kose (pri čemu se, primjerice, plavu kosu može tumačiti kao znak nevinnosti, a crnu kao znak da je žena koja je nosi zla i pokvarena, što je stereotip koji stoljećima prevladava u literaturi). Frizura, nadalje, može biti i pokazatelj klasne pripadnosti, društvenoga statusa, zvanja, nacionalnosti ili regionalne pripadnosti, a može funkcionirati i kao znak za epohu iz koje lik potječe.²⁵ Frizure u *Opasnim vezama* jasno upućuju na epohu iz koje radnja potječe, ali ne i na puno više od toga. I glavni i sporedni muški likovi nose gotovo identične perike, jednako kao i svi ženski – izuzev časnih sestara koje imaju pokrivala za glavu kao dio habita – čime ne samo da se dokidaju razlike u njihovu društvenom statusu, karakternim obilježjima i specifičnosti uloga nego i sâmo prepoznavanje koje je ionako već otežano unificiranom šminkom.

Izbor kostima također otežava prepoznavanje likova na svim razinama, a usto se za to ne pružaju očigledni ili možebitni razlozi. Fischer-Lichte kostim smatra najvažnijim od svih elemenata koji konstituiraju vanjsku pojavu glumca – onim po kojemu će gledatelj u pravilu ostvariti identifikaciju lika, a dominantan je vizualni element zato što, količinski gledano, pokriva cijeloga glumca, zbog čega je upadljiviji od maske ili frizure.²⁶ Funkcije i mogućnosti kostima mnogostrukke su: pokazivanje životne dobi i spola određenoga lika, njegove nacionalnosti i regionalne pripadnosti, vjerskoga opredjeljenja, društvene klase, kaste ili sloja, aktualna položaja, zvanja i drugoga. No, osim znakovnih funkcija koje su usmjerene na ustroj i razvoj identiteta određenoga lika, kostim može ostvarivati i općenite simboličke funkcije koje se ne odnose isključivo na lik, nego na cijelu

²⁴ Usp. *isto*, str. 114.

²⁵ Usp. *isto*, str. 122-128.

²⁶ Usp. *isto*, str. 129.

izvedbu. Pomoću sličnosti i kontrasta u bojama, kroju ili ornamentu kostim može ukazati na postojanje i promjenu određenih odnosa među likovima te istaknuti značenje određenoga lika (važni likovi mogu, primjerice, nositi kostime izrazitih i jarkih boja, a takozvani sporedni „bezbojne“, sive nijanse). Kostim je, dakle, s jedne strane povezan s maskom i frizurom, a s druge strane s gestičkim i proksemičkim znakovima. Naime, način gestikulacije i način kretanja uvjetovani su danim kostimom, s tim da pritom treba razlikovati kretnje koje kostim nameće i one koje potiče; primjerice, uz kožu pripijena haljina i visoke pete ne dopuštaju široke korake, dok korzet i krinolina dopuštaju samo odmjerene, uspravne kretnje.²⁷ Madia ni izborom kostima gledatelju ne omogućava puno više od najosnovnijega: prepoznavanja povijesne epohe u kojoj se radnja odvija. Krinoline su čvrsta asocijacija na modu 18. stoljeća, no pritom nisu i zadovoljavajuće funkcionalan izbor s obzirom na to da su sašivene od suviše teških materijala koji otežavaju osnovne pokrete donjih ekstremiteta – prvenstveno velike skokove i maksimalne ekstenzije – a k tome skrivaju liniju plesačica, što je s autentičnim baletnim stilom nespojivo. Osim toga, Madia je čitav vizualni identitet predstave, pa tako i kostime, sveo na svega četiri boje: bijelu, modru, zelenu i crnu. Bijelu boju nosi uglavnom Markiza de Merteuil, no samo u rijetkim prilikama – najčešće onim privatne prirode, poput odlaska na spavanje (sama ili u muškome društvu). Ta je boja inkompatibilna kako s njezinim karakterom tako i sa situacijama u kojima je nosi, tim više što je ne nosi jedini lik kojemu bi uistinu pristajala – Gospođa de Tourvel. Stoga se stječe dojam da je taj izbor jedini koji se mogao uklopiti u stroge koloritne okvire scenografije i oblikovanja svjetla – bijeli krevet i prozračnu rasvjetu – a istovremeno naglasiti odmak od drugih likova i javne sfere. Izuzev opatica, čiji su habit crni, svi drugi likovi odjeveni su u modre i zelene kostime s primjesama bijeloga, što je izbor za koji je teško naći objašnjenje u simbolizmu boja. Plava, naime, prema *Rječniku simbola* nije od ovoga svijeta, nego upućuje na predodžbu o mirnoj i uzvišenoj vječnosti koja je nadljudska ili neljudska,²⁸ a zelena je, pak, umirujuća, osvježujuća, topla, *ljudska* boja.²⁹ S obzirom na negativne karakterne osobine dvaju od

²⁷ Usp. *isto*, str. 132-139.

²⁸ Usp. „Plavo“, Jean Chevalier – Alain Gheerbrandt, *Rječnik simbola: Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, četvrto prošireno izdanje, Nakladni zavod Matice Hrvatske – Mladost, 1994., str. 511.

²⁹ Usp. „Zeleno“, J. Chevalier – A. Gheerbrandt, *n. dj.*, str. 783.

triju glavnih likova, kao i na činjenicu da je sadržajna bit romana prikaz moralne dekadencije vladajuće klase u predrevolucionarnoj Francuskoj, izbor modre i zelene kao dominantnih tonova čini se gotovo ironičnim; međutim, za ironičan autorski rakurs Madia ne daje drugih naznaka pa se stječe dojam da je dotični izbor naprosto proizvoljan. Osim prema bojama, diferencijacija likova na temelju kostima otežana je i zbog njihovih krojeva, ne samo zato što su mahom u pitanju krinoline nego i zato što se one međusobno većinom ne razlikuju po kakvoći materijala, dužini ili voluminoznosti. Jedna od rijetkih razlikovnih mogućnosti jest dekoltiranost Markize de Merteuil, odnosno zakopčanost do grla Cécile de Volanges, no takve su razlike rijetke i odviše suptilne za širok dijapazon karakterno i iskustveno dijametralno različitih likova.

U predstavi se, također, u nekoliko scena pojavljuju i razodjeveni plesači, prvenstveno lik Vikonta de Valmonta. Njegova je, međutim, razodjevenost relativno *neopravdana* i nedovoljno svrsishodna zato što predstavljanje cjelokupna sadržaja dotični lik uglavnom neuvjerljivo dočarava kao naglašeno strastvena, intrigantna i naposljetku fatalna, zbog čega te *nage* epizode ostaju bez pravoga učinka te prije ostavljaju dojam njegova ekshibicionizma nego pogođena karakternog pokazatelja (primjerice, u jutarnjoj obnaženosti nakon koje slijedi odijevanje). Pavis ističe kako se učinci golotinje ne mogu generalizirati, pa je nužno zaustaviti se na razlučivanju pojedine upotrebe golotinje i glavnoga načina reagiranja publike.³⁰ Za razliku od nagosti u slikarstvu, kiparstvu ili filmu, u kazalištu se pred gledateljem nalazi osoba od krvi i mesa; otuda „nezaobilazna“ erotika, ali i snažniji osjećaj nelagode te „užitak pomiješan sa strahom da će nas uhvatiti na djelu kao voajere“. No, upravo taj učinak golotinje izostaje u ovoj predstavi jer su kontekst i način njezine upotrebe odviše neuvjerljivi da bi gledatelj mogao osjetiti bilo nelagodu bilo užitak kao posljedicu provirivanja u tuđi, generalno *papirnat* prikazan, život.³¹

Neverbalni akustički znakovi, zvukovi i glazba, iskorišteni su s različitim uspjehom. Mogućnosti zvukova da nadomjestе dijelove scenografije, pojedine rekvizite i intencijske geste usmjerene na njih Madia vješto upotrebljava kroz, primjerice, zvuk topota konja kao asocijaciju na povijesno vrijeme zbivanja i poveznicu/razdjelnicu dvaju događaja, zvuk kiše kao naznaku atmosfere, smi-

³⁰ Usp. P. Pavis, *n. dj.*, str. 120.

³¹ Usp. *isto*, str. 121.

jeh kao oznaku karaktera i/ili trenutačna raspoloženja i slično. Glazbu, međutim, osjetno slabije funkcionalno iskorištava. Značenjske su mogućnosti glazbe, prema Fischer-Lichte, četverostruke: značenja koja su povezana s prostorom i gibanjem, značenja koja se tiču objekata i zbivanja u prostoru, značenja koja se odnose na karakter, ugođaj, stanje, emociju i značenja koja su povezana s nekom idejom.³² Glazba, nadalje, može upućivati na vrijeme, a može biti i indikator psihičkih karakteristika određenoga lika (vedrine, melankolije, bezbrižnosti i slično); može, također, predočiti određena psihička zbivanja (misli, snove, sjećanja i slično) ili pak izraziti osjećaje (ljubav, mržnju, bijes i slično).³³ Izabравši za glazbeni okvir dijelove opusa austrijskoga skladatelja Josepha Haydna (1732. – 1809.), Madia je ostvario korespondenciju s vremenom radnje u romanu, iako ne i s mjestom radnje. Međutim, izbor i vrijeme umetanja pojedinih skladbi relativno se rijetko poklapaju s afektivnim, refleksivnim i djelatnim sadržajnim točkama, odnosno njihova je usuglašenost sa stupnjem (ne)dramatičnosti određenoga zbivanja ili pak karaktera lika i vrste odnosa koji su u žarištu gledateljske percepcije češće nenamjerna i kriptična, a rjeđe logična i prepoznatljiva. Usto, izbor isključivo Haydnovih skladbi generalno je suviše jednoobrazan za uvjerljivo predočavanje svih sadržajnih peripetija i dramskih kovitlaca.

Osnovna scenografija u formi je rafinirane, prozračne i raskošne konstrukcije dvorca, odnosno samostana, čija polivalentna struktura jednostavnom manipulacijom dopušta pogled izvana, odnosno iznutra. No, tu eleganciju i raskoš ne slijedi i izbor namještaja koji se sastoji od tek nekoliko osnovnih, i to razmjerno prozaičnih komada. Mjestimice je promašen i odabir rekvizita, prvenstveno *hoverboardi* opatica, čiji bi izbor bio opravdan da je u funkciji prijevoznoga sredstva nekoga od glavnih likova, i na taj način spajanja prizora. Unutar zidina samostana njihova je funkcija krajnje nejasna zato što ih prečesta upotreba lišava prvotnoga učinka i ostavlja jedino dojam iterativnosti.

Pomalo paradoksalno Madia se mnogostrukim rasvjetnim mogućnostima služi izražajnije i upečatljivije nego koreografskim, kostimografskim ili glazbenim; promjenom boje, intenziteta, usredotočenosti i slično, te njihova ritma izmjene, upečatljivo osvjetljava ili komentira određeno zbivanje, odnos ili protagoniste, stvara atmosferu, održava dinamiku predstave i drugo.

³² Usp. E. Fischer-Lichte, *Semiotika kazališta*, str. 179–180.

³³ Usp. *isto*, str. 183–184.

Zaključak

Iako su Madiji na raspolaganju stajali brojni mogući zahvati na tekstu – kraćenje, preustrojavanje priče, stilsko *omekšavanje*, smanjenje broja likova ili mjesta radnje, dramsko sažimanje koje se usredotočuje na nekoliko ključnih trenutaka drame, montaža i kolaž stranih elemenata, modifikacija zaključka, modifikacija fabule u odnosu na diskurs režije³⁴ – on je nastojao što doslovnije slijediti tekstualni predložak. Međutim, režijskim, koreografskim, kostimografskim i drugim rješenjima zadan cilj uglavnom nije dosegnuo, ponajprije zato što nije pronašao odgovarajuće istoznačnice za pisma kao provodnike radnje i modus karakterizacije likova. S obzirom na to da je ukupnost informacija kojima se neki lik određuje u dramskome kontekstu konačna i ograničena, kako ističe Manfred Pfister, za razliku od broja informacija koje je moguće spoznati o nekome stvarnom karakteru, koji je u principu neograničen, ograničenost informacija o liku „ima za posljedicu to da svaka pojedinačna informacija unaprijed zadobiva neku višu vrijednost tako da se i nekoj informaciji usputnoj u principijelnoj analizi pretpostavlja njezina važnost, dok se u prosuđivanju neke realne osobe polazi od toga da su jedni podaci relevantni, a drugi slučajni i irelevantni“³⁵.

Madia u većini aspekata svoje produkcije ostavlja dojam da tu činjenicu smatra sporednom te na koreografskome i vizualnome planu likove ne čini dovoljno prepoznatljivim, a još manje karakterno naglašeno različitim, zbog čega niti njih ponaosob niti njihove odnose, a ni njihovu *dramu* ne uspijeva učiniti *realističnom*. Analizom ključnih sadržajnih i stilskih odrednica tekstualnoga predloška te njihovih scenskih opredmećenja (koreografskih, kostimografskih, scenografskih, glazbenih i rasvjetnih) nameće se zaključak da je Madia jezični skup znakova uglavnom deficijentno transponirao u kazališni, s obzirom na to da su njegov *prijevod* djelatnih, afektivnih, refleksivnih i drugih sadržajnih razina romana, baš kao i stilsko određenje plesne cjeline, uglavnom ostali na plošnoj razini, odnosno na razini simbola shvaćenih u najopćenitijem smislu: kao konkretnih stvari koje prema manje ili više ustaljenoj vezi upućuju na kakvu ideju ili apstrakciju, pri čemu vidljivo evocira nevidljivo, a „teško izrazivo predočava

³⁴ Usp. P. Pavis, *n. dj.*, str. 21.

³⁵ Manfred Pfister, *Drama: Teorija i analiza*, Hrvatski centar ITI, 1998., str. 241.

se uvriježenim ili motiviranim znakovima kojih je značenje trenutačno dostupno i lako razumljivo“³⁶. Na izvornik asociraju pisma, krinoline, perike, dvorac i slično, ali ne i prepoznatljivost ključnih sadržajnih točaka romana i karakternih obilježja likova čiji je glavni *prijenosnik* baletni stil, no s njim su jedina čvršća poveznica špice, ali ne i optimalno izabran baletni vokabular.

³⁶ Krešimir Bagić, *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, 2012., str. 289.

Split
den.sabic@gmail.com
UDK: 74:32.019.5
316.77
Stručni članak

UPRAVLJANJE OSOBNOM KOMUNIKACIJOM – UTJECAJ DRESS CODEA NA PORUKU JAVNOSTI

Sažetak

Kako bi netko stvorio prvi dojam, potrebno je samo tri do pet sekundi i taj prvi dojam oblikovan je onim što se može vidjeti ili čuti u tih prvih nekoliko sekundi. Kada upoznajemo nekoga, prvi put stvaramo dva dojma: procjenjujemo koliko je ta osoba topla i pouzdana i koliko je snažna i kompetentna. Te dvije osobine, pouzdanost i samopouzdanje, čine 80 do 90 % prvih dojmova, navodi Amy Cuddy, socijalna psihologinja s Harvard Business School. Kultura odijevanja tema je koja je oduvijek zanimala mnoge teoretičare i istraživače, baš kao i područje komunikacije. U ovome radu proučava se odijevanje kao vrsta komunikacije te se prikazuje na koji se način može komunicirati odjećom. Najveći dio komunikacije, više od 70 %, odvija se neverbalno. Neverbalna komunikacija podrazumijeva geste, mimiku, odijevanje i držanje tijela. S obzirom na to da većinu poruka šaljemo upravo na taj način, možemo reći da je ona izuzetno važna u izgradnji naših odnosa. Jedna je od ključnih postavki dobre komunikacije usklađenost verbalne i neverbalne komunikacije. To znači da naše riječi i držanje tijela trebaju biti u skladu s našim emocijama i stavovima. Problemi nastaju kada verbalno šaljemo jednu, a neverbalno sasvim suprotnu poruku. Komunikacijske vještine, kako verbalne tako i neverbalne, iznimno su važne u ljudskim odnosima jer neuspješna komunikacija stvara brojne nesporazume, probleme i konflikte, dok uspješna poboljšava međuljudske odnose te pridonosi istinskomu razumijevanju sugovornika.

Ključne riječi: odijevanje; komunikacija; neverbalna; verbalna; prvi dojam; komunikacijske vještine

MANAGING PERSONAL COMMUNICATION – THE INFLUENCE OF DRESS CODE ON THE MESSAGE TO THE PUBLIC

Abstract

In order for someone to create an impression, it only takes three to five seconds and that first impression is shaped by what can be seen or heard within that period. When we meet somebody, we create two impressions for the first time: we assess how warm and reliable, and how strong and competitive the person is. Those two traits, reliability and self-confidence, make up for 80 to 90 percent of first impressions, according to Amy Cuddy, who is a social psychologist at Harvard Business School. The culture of clothing is a topic which has always interested many theoreticians and researchers, just like the field of communication. This paper examines clothing as a type of communication and presents the way in which one can communicate through clothes. The greatest part of communication, more than 70 percent, is nonverbal. Nonverbal communication entails gestures, mimic, clothing and posture. Regarding the fact that we send most messages that way, we can say that it is extremely important for building our relations. One of the key postulates of good communication is the coherence of verbal and nonverbal communication. That means that our words and posture need to be compatible with our emotions and attitudes. Problems arise when we verbally send one message and nonverbally completely an opposite one. Communication skills, verbal and nonverbal, are extremely important in human relations because unsuccessful communication creates numerous misunderstandings, problems and conflicts, while a successful one contributes to a true understanding of interlocutors.

Keywords: clothing; communication; nonverbal; verbal; first impression; communication skills

Uvod

Bili mi toga svjesni ili ne, odjeća je sredstvo komunikacije i uvelike govori o nama. Može se reći da kultura i način odijevanja progovaraju o nama samima i našem životu. Moda, stil i komunikacija oduvijek su privlačili brojne teoretičare, ali i ljude iz društva te laike. Ove su teme bile i ostale pravi izazov i neiscrpan izvor istraživanja. Odjeća je dio nas, ona nam je poput druge kože, pa samim time i privlači veliku pažnju, a upravo zbog svoje kompleksnosti istraživanje mode i razvijanje teorija rastu iz dana u dan. Odijevanje je element neverbalne

komunikacije. Kada nekoga prvi puta susretnemo, odijevanje čini 55 % prvoga dojma, naš glas i sve njegove karakteristike 38 %, a samo 7 % ono što govorimo. Iako nema izgovorenih ili pisanih riječi, mi ipak komuniciramo tihu poruku svojom odjećom, izgledom i stilom odijevanja. Mnogi „naglas” misle da odijelo ne čini čovjeka, no itekako snažno komunicira poruku o toj osobi, bila ona svjesna toga ili ne. Čak i oni ljudi kojima je odjeća samo pokrivalo za kožu itekako komuniciraju poruke o sebi i o svojim afinitetima.

1. Prvi dojam

Kako su istraživanja dokazala da je za prvi dojam potrebno tri do pet sekundi, zapanjujuća je brzina kojom se oblikuje dojam o nekoj osobi. To govori da u tako kratkome vremenu nismo u stanju donijeti racionalnu prosudbu, nego se dojam stvara na temelju našega instinkta te na nesvjesnoj i emocionalnoj razini. Prvi dojam ostavljamo pri upoznavanju, a vrlo se često stvara na temelju izgleda, ponašanja, boje glasa, neverbalne komunikacije te na nizu elemenata na neverbalnoj, glasovnoj i verbalnoj razini. Nesvjesna i emocionalna razina kreira prvi dojam, a time se zapravo potvrđuje da smo prvenstveno emocionalna bića, a tek onda racionalna. Iako nas uče da u poslu nema mjesta emocijama, itekako ih ima, i to se ne bi trebalo osporavati, nego bi se osjećaji trebali osvijestiti i kontrolirati. Iz toga proizlazi zaključak kako ni na poslu nije dobro zatomiti vlastite osjećaje.

Odnos prvenstveno uspostavljamo na neverbalnoj razini i tada se oblikuje prvi dojam. Pogledom, osmijehom, odjećom, držanjem tijela, mimikom, gestikulacijom i rukovanjem šaljemo poruku o tome tko smo i ostavljamo dojam. Držati kontakt očima sa sugovornikom smatra se minimumom komunikacijskoga bontona. Osoba koja se smije djeluje samopouzđano i pozitivno. Gestikulacija nam je prirodna i svako njezino obuzdavanje dovodi do neusklađenosti između onoga što govorimo i onoga kako govorimo. Na temelju prvoga dojma procjenjujemo kompetencije naših sugovornika. Ovisno o dojmu koji smo stvorili o nekoj osobi, različito primamo iste informacije. Za prvi dojam druga šansa ne postoji. Kada se on jednom oblikuje, jako se teško ispravlja i u velikome postotku kao takav ostaje zauvijek. Prvi dojam može biti i presudan čimbenik pri odlučivanju o poslovnoj suradnji. Istraživanje tima psihologa iz Kanade,

Belgije i SAD-a dokazalo je kako je izreka *Ne postoji druga šansa za ostavljanje prvoga dojma* doslovno istinita. Rezultati provedenoga istraživanja dokazali su kako naknadna iskustva, koja se pak pokazu oprečnima prvomu dojmu, „vežemo“ samo za kontekst u kojemu nastaju.¹ Dakle, možemo zaključiti da naknadna iskustva utječu na reakcije ljudi samo u onim kontekstima u kojima su nastala, dok prvi dojam i dalje dominira u ostalim kontekstima.

Slika 1. Prvi dojam

Potrebno je osvijestiti kakav dojam ostavljamo na druge ljude. Razlika između onoga što mi mislimo o sebi i onoga kako nas drugi vide osnova je mnogih razočaranja, nerazumijevanja i iznenađenja. Ljudi s kojima provodimo većinu našega vremena, poput prijatelja, poslovnih kolega, bračnoga partnera i sl., vide nas u jasnijem svjetlu nego što smo mi sami u stanju vidjeti sami sebe. Većina nas živi u iluziji da dobro poznajemo same sebe, no uglavnom se precjenjujemo ili, još češće, podcjenjujemo. Psiholozi takvu pojavu nazivaju „sivom pjegom“ označavajući time područje naše osobnosti koje vide svi osim nas samih. Bez obzira na to koji je razlog zbog kojega nas ostali doživljavaju drugačije, prvi je korak osvijestiti tu činjenicu i prihvatiti je. Tek kada saznamo kako nas javnost doživljava, možemo birati i odlučiti sviđa li nam se imidž koji imamo, tj. imidž koji smo sami stvorili, želimo li ga promijeniti ili pak zadržati. Sve dok ne upoznemo i ne prihvatimo onu osobu koju drugi vide u nama, nećemo moći raditi na sebi i napredovati. Život u zajednici mnogo je ugodniji i kvalitetniji ako percepcije drugih o nama prihvatimo i iskoristimo kao podlogu za osobni rast i razvoj.

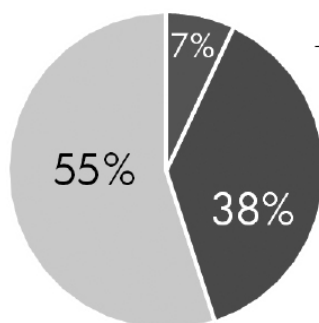
¹ Bertram Gawronski – Robert J. Rydell – Bram Vervliet – Jan De Houwer, „Generalization versus contextualization in automatic evaluation“, *Journal of Experimental Psychology: General*, American Psychological Association, 139 (4), 2010., str. 683-701.

2. Neverbalna komunikacija

Neverbalno komuniciramo ako komuniciramo bez riječi. „Jedna od osnovnih ljudskih potreba za ljubavlju i prisnošću nastala je kao rezultat komunikacije preko koje spoznajemo sebe i svoje uloge u društvu, ali i učimo o drugima i organiziramo se u različite skupine“². Komunikacija je temelj za razumijevanje naših odnosa, ali isto tako i uzrok njihova nerazumijevanja. Gotovo sve što govorimo i radimo u budnome stanju nazivamo komunikacijom. Većina ljudi misli da se najveći dio komunikacije odvija verbalno. Međutim, to nije točno. Najveći dio komunikacije, više od 55 %, odvija se neverbalno. Neverbalno ponašanje koristi se za izražavanje emocija, pokazivanje stavova, odražavanje osobina ličnosti te poticanje ili mijenjanje neverbalne komunikacije. Istraživanja pokazuju da neverbalna komunikacija djeluje na nas pet puta jače od verbalne. Prema Knappu i Hall neverbalna komunikacija odnosi se na „komunikaciju koja se ostvaruje nekim drugim sredstvima mimo riječi“³. Ona uključuje sve ono što činimo tijekom komuniciranja, a da nije povezano s riječima. To mogu biti izraz lica, položaj ruku, nogu, tonalitet izgovorene riječi, tj. geste, mimika i držanje tijela, a kako većinu poruka šaljemo upravo na taj način, možemo reći da je ona izuzetno važna u izgradnji naših odnosa. Jedna je od ključnih postavki dobre komunikacije usklađenost verbalne i neverbalne komunikacije. To znači da naše riječi i držanje tijela trebaju biti u skladu s našim emocijama i stavovima. Problemi nastaju kada verbalno šaljemo jednu, a neverbalno sasvim suprotnu poruku. Dakle, pošto je neverbalna komunikacija izuzetno važna i često snažnije djeluje od verbalne komunikacije, iznimno je bitno educirati se o neverbalnome komuniciranju kako bismo naučili više o sebi i o drugima te pritom poboljšali međusobne odnose.

² Michael J. Rouse – Sandra Rouse, *Poslovne komunikacije*, Masmedia, 2005., str. 15.

³ Mark Knapp – Judith Hall, *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*, Naklada Slap, 2010., str. 109-113.

Dr. Albert Mehrabian's 7-38-55% Rule

Elements of Personal Communication

- 7% spoken words
- 38% voice, tone
- 55% body language

Slika 2. Neverbalna komunikacija

Slika 3. Neverbalna komunikacija

3. Poruka javnosti: glasovna, verbalna, vizualna

Netko je jednom rekao da su ljudi idolopoklonici i da imaju neprestanu želju za gledanjem, grljenjem, ljubljenjem ili klanjanjem, stoga ako ne napravimo idola od drveta, moramo ga napraviti od riječi. Dakle, glasovna komunikacija u bitnoj mjeri utječe na komunikacijski proces. Govornike i njihovu uspješnost

u govorenju razlikuje nekoliko osobnih kvaliteta poput jasnoće, točnosti, empatičnosti, iskrenosti, opuštenosti, kontakta očima, izgleda i tjelesnoga držanja. Na glas utječe energija koju odaju stav, povjerenje, sigurnost i entuzijazam. Izgovor bi trebao biti što jasniji i razgovjetniji kako sugovornici ne bi trebali tražiti da se izrečeno ponavlja. Riječi bi se trebale izgovarati u potpunosti, do kraja, a između riječi poželjno je napraviti malu pauzu kako ne bi zvučale kao jedna riječ. Optimalna je brzina govorenja 125 riječi u minuti, jer brže govorenje od toga stvara probleme u razumijevanju. Poželjan je dovoljno glasan govor, a opet ne preglasan. Dakle, dovoljno glasno da se čuje, a opet ne preglasno, poput vikanja, jer to može biti znak ljutnje ili frustracije. Idealno bi bilo varirati ton i modulaciju glasa te kontrolirati disanje jer se tako bolje kontrolira glas.

Kada govorimo o vizualnoj poruci, prema Rijavec i Miljković pod vanjskim izgledom podrazumijevamo odjeću, frizuru, njegu i higijenu tijela, držanje te ponašanje.⁴ Na temelju ovih obilježja stvara se prvi dojam o čovjeku, a svi znamo koliko je prvi dojam važan, bilo u društvenome ili poslovnome svijetu. Kako na temelju ovih obilježja dolazi do stvaranja simpatije ili antipatije prema nekome, bitno je voditi brigu o svome vanjskom izgledu jer se tako može i pozitivno utjecati na sliku koju naš sugovornik treba steći o nama. Također pod vanjskim izgledom podrazumijeva se i ponašanje. Lijepo i kulturno ponašanje odraz je izgrađene ličnosti koja pokazuje kako poštuje i cijeni druge osobe. Vanjski izgled mnogo toga govori o drugoj osobi. Odijevanje je vidljiv znak odnosa čovjeka prema osobama s kojima komunicira. Prikladno odjevene osobe poručuju da poštuju događaj na kojemu su nazočne.

⁴ Dubravka Miljković – Majda Rijavec, *Komuniciranje u organizaciji*, IEP-D2 – Vern, 2002., str. 84.

4. Dress code

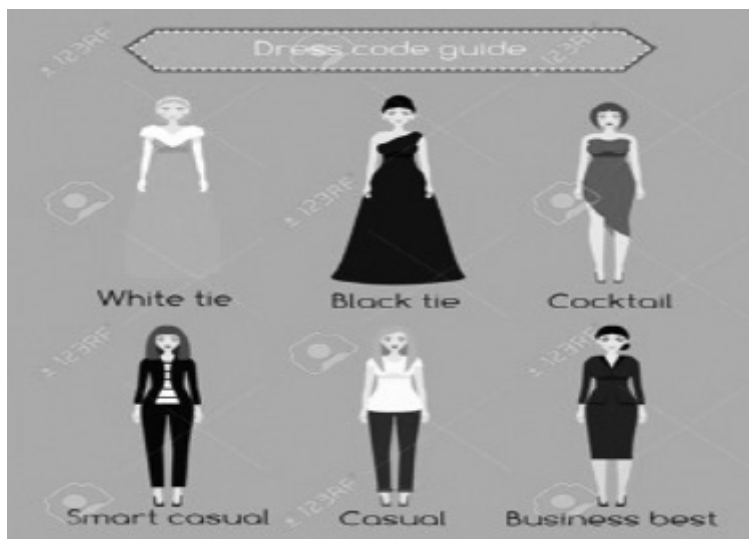

Slika 4. Dress code muškaraca

Odjeća predstavlja način komunikacije. Tomić i Musa u znanstvenome članku *Sveučilišni pravilnik o odijevanju* jednostavno su definirali ovaj pojam. „*Dress code* je anglizam i izvorno se javlja unutar akademskih krugova engleskoga govornog područja. Ovaj izraz ukazuje ponajprije na određeni skup pravila odijevanja u pojedinim situacijama ili prilikama“⁵. Uglavnom su to (ne)pisana pravila odijevanja u nekim situacijama. Odijelo ipak čini čovjeka. Da bismo bili „kupljeni“ na tržištu, naš sadržaj mora biti dodatno upakiran u kvalitetan omot, a to je način kako izgledamo, kako smo odjeveni, kako smo njegovani. Odjeća, frizura i šminka trebaju ulijevati dodatno samopouzdanje osobama, a pogotovo javnim komunikatorima, kako ih ne bi odvajali od njihovih poruka. Isto tako, John Molly u svojoj knjizi *Dress for success* smatra da način na koji se odijevamo ostavlja izuzetan trag na ljude koje susrećemo u svakodnevnome ili profesionalnome životu i stoga naše odijevanje utječe na njihovo ophođenje prema nama. Kada ste dobro odjeveni, nastup je sigurniji i poduzetniji. Odijelo je zapravo dio *imagea*. Komuniciramo odjećom i taj je jezik mnogo snažniji od

⁵ Zoran Tomić – Milenko Musa, „Sveučilišni pravilnik o odijevanju“, *Medianali*, Sveučilište u Dubrovniku, 5 (9) 2011., str. 93.

verbalnoga. Pravilan odabir odjeće i izbor boja mogu nas izdvojiti od ostalih u radnome okruženju i dati nam prednost pred ostalim suradnicima. Kako biste izgledali uvjerljivo, bitno je da se u toj odjeći osjećate dobro te da se krećete s lakoćom.

Slika 5. Dress code žena

Zaključak

Neverbalna komunikacija oblik je ljudske komunikacije koja opisuje sve ono što se događa izvan izgovorene ili napisane riječi. Ona je bitna odrednica interpersonalne komunikacije. Na temelju neverbalnoga ponašanja osobe donose važne prosudbe i odluke o drugim ljudima. Neverbalnoj komunikaciji funkcija je nadopunjavanje verbalnoga dijela, zamjenjivanje verbalne radnje i ponavljanje izgovorenoga. Možemo zaključiti kako na nju utječu različiti čimbenici, od okoline do izgleda govornika, oblika tijela, visine, boje kože, mirisa, odjeće, samopouzdanja i mišljenja o samome sebi. Svaki izraz lica i svaki čin pridonose sveukupnomu smislu onoga što govorimo. Naš govor tijela tako prati svaki govorni čin koji ćemo napraviti, pa čak i ako ne govorimo, naše neverbalno ponašanje neprestano odašilje informacije koje mogu biti smislene onomu tko nas sluša. Govorimo našim vokalnim organima, ali komuniciramo cijelim tijelom.

lom. Tijelo je velik pošiljatelj neverbalnih poruka koje se prenose putem općega izgleda i odjeće, izraza lica, dodira te pogleda u oči. Način na koji osoba upotrebljava prostor u velikoj mjeri pridonosi ishodu kojemu se teži u komunikaciji. Neverbalne kretnje mogu biti namjerne i nenamjerne. Poznavanje elemenata neverbalne komunikacije može pomoći svakoj osobi kako u privatnome životu tako i u poslovnome okruženju. Prema vlastitomu mišljenju neverbalnu je komunikaciju potrebno učiti svakodnevno te se ona može iskoristiti u svim svakodnevnim situacijama. Odličan put za daljnja istraživanja u svezi s neverbalnom komunikacijom bio bi analiziranje političkih debata, ali i analiziranje svakodnevnih uobičajenih radnji i situacija. Također, mnoga nova saznanja možemo dobiti ako se tijekom predmetnih analiza posebno usredotočimo na određene grupe neverbalnih znakova ili unakrsnom analizom znakova iz fizičke okoline poput arhitekture, interijera prostora, rasvjete, temperature, boje, glazbe te fizičkih značajki kao što su držanje tijela, geste, dodirivanje, gledanje i izrazi lica. Neverbalni signali ključan su dio naše komunikacije. Katkad su oni najvažniji dio naše poruke. Razumijevanje i uspješna uporaba neverbalna ponašanja presudni su u praktično svakome sektoru našega društva. Neverbalna komunikacija zasigurno će se još puno istraživati i svako istraživanje može se smatrati korisnim u bilo kojemu segmentu privatnoga ili profesionalnoga života ljudi. Dakle, ono što drugi vide i prihvaćaju kao našu sliku proizlazi iz naše komunikacije vanjskim izgledom, tj. iz našega *imagea*. Prije nego što nešto izgovorimo i prije nego što se rukujemo, vanjski je izgled taj prvi dojam, kombinacija nekoliko ključnih faktora koji nemaju ništa zajedničko s fizičkom atraktivnošću ni s pojmom ljepote. Dobar *dress code* nosi poruku. Dakle, odijelo čini čovjeka ili, kao što je lord Chesterfield napisao u pismima sinu (*Pisma lorda Chesterfielda sinu – Strategija uspjeha u društvu*): *Odijelo je glupost, ali je glupo ako muškarac nije lijepo odjeven – prema društvenomu položaju i načinu života*. Naš sadržaj ipak je potrebno dodatno upakirati u kvalitetan omot koji ulijeva dodatno samopouzdanje. Isto tako, vođeni rečenicom Umberta Eca: *Ja govorim kroz svoju odjeću*, možemo zaključiti da je odjeća bitna jer se kroz nju pokazujemo, dopadamo, zavodimo, naglašavamo naš odnos prema drugima, pokazujemo naše trenutačno stanje, a iznad svega dajemo slobodu osobnomu estetskom smislu i senzibilitetu. I na kraju, bitno je zapamtiti da ljudi vjeruju našem tijelu, a ne našim riječima.

Upute za suradnju i oblikovanje priloga

Identiteti – Kulture – Jezici, godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru objavljuje dosad neobjavljene radove, a izložene na godišnjoj fakultetskoj konferenciji istog naziva. Svi radovi prije objave podliježu dvostruko slijepom recenzentskom postupku, a konačnu odluku o objavi radova i kategorizaciji donosi uredništvo.

Opće upute

Radovi trebaju biti opsega 10 – 20 kartica. Trebaju slijediti ustaljen redoslijed: naslov, sažetak s ključnim riječima (odvojenima točkom sa zarezmom), uvod, razrada teme te zaključak. Potrebno je pisati bezlično (u trećem licu jednine) te izbjegavati autoreferencijalna pozivanja. Pri navođenju izvora i literature potrebno je koristiti oxfordski sustav navođenja pozivnih bilježaka.

Primjeri

Za knjige

- Josip Županov, *Poslije potopa*, Nakladni zavod Globus, 1995., str. 12.

Ako knjiga ima više autora, do tri se pišu svi, više od tri piše se samo prvi i kratice i dr. Imena autora razdvajaju se crticama. Ovo vrijedi i za druge vrste izvora.

- Max Horkheimer – Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Veselin Masleša, 1989.
- Alojz Benac i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, 1966.

Ako knjiga ima naslov i podnaslov, podnaslov se odvaja dvotočjem

- Ugo Vlaisavljević, *Lepoglava i univerzitet: Ogledi iz političke epistemologije*, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, 2003., str. 104.

Ako je riječ o uredničkoj ili priređivačkoj knjizi, to se treba naglasiti odgovarajućom kraticom iza imena i prezimena

- Jadranka Čačić Kumpes (ur.), *Kultura, etničnost, identitet*, Naklada Jeksenski i Turk., 1999.

Ako je riječ o ponovljenom izdanju ili ako je knjiga višesveščana, te informacije donose se odmah iza naslova knjige

- Robert E. Goodin – Philip Pettit (ur.), *A companion to contemporary political philosophy*, drugo izdanje, sv 1. i 2., Wiley-Blackwell, 2007.

Za članke

Poglavlje/članak u knjizi

- John McGarry – Brendan O’Leary, „Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict“, John McGarry - Brendan O’Leary (ur.), *The Politics of Ethnic Regulation*, Routledge, 1993., str. 21.

Članak u časopisu

- Simone Weil, „Težina i milost“, *Europski glasnik*, Hrvatsko društvo pisaca, 7(7), 2002., str. 184.

Članak u zborniku radova

- Zoran Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju“, *Hum i Hercegovina kroz povijest: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Ivo Lučić (ur.), Hrvatski institut za povijest, 2011., str. 89.

Za enciklopedije, leksikone, rječnike

Uredničke

- Bratoljub Klaić, „Identitet“, *Rječnik stranih riječi*, Zora, 1983., str. 565.

Bez urednika

- „Tehnologija“, *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, VI. knjiga, Pro lexis – Večernji list, 2005.

Za arhivsku građu

- Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), Komisija za vjerska pitanja (dalje KVP), kut. 21, sv. III, f. 11rv, (kut. = kutija, sv. = svezak, f. = folija, r = recto - prednji, v. = verso - stražnji)

Za propise i zakone

- „Zakon o radu FBiH“, *Službene novine Federacije BiH*, 2013., 43., čl. 12.

Za internetske izvore

Ako postoji autor

- Kate Connolly, „Angela Merkel declares death of German multiculturalism“, *The Guardian*, 17. X. 2010., <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-germany-multiculturalism-failures>, (15. VII. 2014.).

Bez autora

- „Barroso: it is not the Commission’s role to express an opinion on Catalonia“, *Catalan News Agency*, 8. I. 2014., <http://www.catalannewsagency.com/politics/item/barroso-it-is-not-the-commission-s-role-to-express-an-opinion-on-catalonia>, (15. VII. 2014.).

Daljnje upute

- popis literature se ne navodi
- potrebno jasno razlikovati citiranje (navodnici u tekstu ili izdvajanje citata iz ostatka teksta), parafraziranje (kratica Usp. na početku fusnote) i komparativne napomene (oznaka Vidi na početku fusnote)
- kada se isti izvor navodi drugi i svaki sljedeći put, navodi se skraćeno
- ako se u više fusnota zaredom navodi isti izvor, ali različita stranica, piše se npr. *Isto*, str. 27.
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista stranica u istom izvoru, navodi se samo oznaka *Isto*.
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista internetska stranica, koristi se kratica *N. mj.*
- ako se u više fusnota zaredom navode različita djela istog autora, umjesto imena autora navodi se oznaka *Isti*.
- kada se neki izvor spominje drugi i svaki sljedeći put, a da nije zaredom, piše se npr. R. Dolphine, *n. dj.*, str. 27.

